

ЗАБОН ВА ТАЪРИХИ ОН

Забону ҷамъият   Забон дар дохили ҷамъияти инсонӣ пайдо
шуда, дар тақомули он роли муҳимро боз
мекунад: забон дар ҷамъият чун олати ифодаи мубодилаи афкор
байни аъзои ҷамъияти як давра ва гузарондани таҷрибаи як нас-
ли ҷамъият ба насли дигари он истеъмоли мешавад. Бале забон на
таъҷо ҷамъиятро муттаҳид менамояд, балки онро ба қисмҳои алоҳи-
да ҳам ҷудо мекунад. Мавҷудияти забонҳои гуногун ба тамоми
ҷамъияти инсонӣ имконият намедиҳад, ки мубодилаи афкор кунад.
Ин назария дар бораи забон ва муносибати он ба ҷамъият аз нуқ-
таи назари яке аз вазифаҳои муҳимтарини забон—вазифаи коммуни-
кативӣ ба амал меояд. Аммо ба ғайр аз вазифаи коммуникативӣ ба
забон вазифаҳои дигар ҳам хосанд. Масалан, вазифаи эстетикӣ,
ки дарки моҳияташ таъҷо дар заминаи алоҳаи мустақами нутқу
олақи эҳсосот имконпазир аст.

Ҳодисаҳои муҳими таърихӣ ба тақдире забон ва инкишофи
он таъсири калон мерасонанд. Аксаран дар натиҷаи аз байн раф-
тани /одами/ ин ё он давлат забони расмӣ он аз дигари истеъ-
мол берун мебарояд ва дар асоси забони халқӣ ё забони ғоибон
/аҷнабиён/ забони дигари расмӣ-давлатӣ пайдо шуда метавонад.
Дар мавриди нест шудани ҷамъият забони он аз байн меравад, ам-
мо баъзан сарчашмаҳои хаттии ин ё он давраи таърихи забон бо-
қӣ мемонанд. Муносибати забону ҷамъият аз давраҳои қадим боз
диққати донишмандонро ба худ ҷалб карда меояд. Ин масъалаи
муҳими забоншиносиро аз олимони советӣ Б.Д.Поливанов, Л.П.Яку-
бинский, В.М.Жирмунский ва дигарон мавриди тадқиқ қарор дода-
анд.

Инкишофи забон

Бо сабабҳои гуногун забон дигаргун шуда, ба тағйироти ҷиддӣ дучор мегардад.

Муҳимтарин сабабҳои равану инкишофи забон инҳо мебошанд:

а. тағйироти бисъёре дар забон мавриди аз як ҳасд ба насли дигар ғ заштани он ва тамоили ҷамъият ба соддатар намудани забону аз истисноҳои қонунҳои гуногуни забон даст кашидан;

б. омехташавии забонҳо—аҳли ягон забон забони бегонаро қабул намуда, ба он қоидаҳои қонунҳои забонашро меадаморал;

в. ҳар як аъзои ҷамъият ҳаҷтоми нутқи навигариҳоро ба забон дароварда метавонад, ки онҳо рафта-рафта ба сифати забон таъсир мерасонанд.

Ба тӯфайли сарчашмаҳои хаттии мавҷуда таърихи забонҳои гуногунро омӯختан мумкин аст. Масалан, се ҳазор сол пеш забони пешомади забони тоҷикӣ—порсии қадим аз сарчашмаҳои гуногуни асрҳои VI—V пай /пеш аз мелод/ маълум аст. Дигаргун шудани таркиби луғавии забон дар ин муддат аз мисолҳои зерин аён мешавад:

kuvaipašiya - ҳел

pašya - пайкар

šya - се

pašya - рӯз

kuva - кӯҳ

Табиист, ки ба ин гуна дигаргуниҳо на танҳо таркиби луғавии забон, балки сохти грамматикӣ он ҳам дучор мешавад. Масалан, дар порсии қадим системаи падеж вучуд дошт, ки бо муқури замон рӯ ба таназул оварда, дар давраҳои минбаъда аз байн меравад ва дар забонҳои ҳозираи тоҷикӣ ва форсӣ вучуд надорад.

Номинатив - *Pārsa* /форс/
 Генитив - *Pārsahā* /аз/ /форс/
 Аккузатив - *Pārsam* /форс/ /ро/
 Локатив - *Pārsay* /дар/ /форс/
 Инструменталист - *Pāmā* /бо/ /форс ва ғайра.

Ламоми дигаргуниҳои забон, масъалаҳои ғавнақу инкишофи онро дар давраҳои мухталифи истеъмолаш илми махсус—таърихи забон меомӯзад.

Азбаски таърихи забон пеш аз Омӯзиши таърихи забон ҳама бо сарчашмаҳои хаттин давраҳои гузашта қордоқ мешавад, мутолиаи ин сарчашмаҳо характери филологӣ дорад: давраи тартиб ёфтани истеъмоли ин сарчашмаҳо, ифодаи анъанаи таърихӣ-иҷтимоии сарчашмаҳо таҳлили тадқиқ мешавад. Ба таҳлили филологӣ инчунин масъалаҳои тадқиқи системаи хат ва қоидаҳои имло, таҳлили лексика ва фразеология, морфология ва синтаксиси ҳар як сарчашма дохил мегарданд. Ин тадбирҳои гуногун дар мавриди омӯзиши матнҳои қадими забон моҳияти методи филологии омӯхтани таърихи забонро ташкил медиҳанд:

Албатта, на ҳар як матни боқимонда дорон забони ҳоси қуд мебошад. Одатан аз ҳақ забони мурда /аз байн рафта/ гуруҳи қалон ё хурди сарчашмаҳо боқӣ мемонад ва аз ин нуқтаи назар маъзӯи таърихи забон мушоҳидаи хусусиятҳои гуногуни забони ин матнҳо ва муқоисаи забонҳои гуногун мебошад, ки давраҳои мухталифи ғавнақу инкишофи як забонро ташкил медиҳанд. Дар ин маврид таърихи забон аз методи муқоисавӣ—таърихи истифода мебарад. Баърои дурӯст ва соддатар нишон додани моҳияту аҳамияти ин метод дар омӯхтани таърихи забон мисолеро аз муқоисаи факти забонҳои

ҳангра меорем: тоҷ. бародар, узб. ака, порс. *barādar*, ар. *ax¹u^h*, шугнӣ *viʔod*, пашту *wəɖe*.

Ҷунон ки маълум мешавад, калимаҳои тоҷикӣ, форсӣ, шугнӣ ва пашту барои ифодаи мафҳуми "бародар" ба ҳам хеле наздиканд. Дар ин калимаҳо қаробати фонетикӣ вучуд дорад: дар ҳамаи чаҳор калима ҳамсадои якум ҳамсадои лабиест, ҳамсадои дуюм—сонант ва ғайра. Саволе ба мён меояд, ки ин наздикии фонетикӣ калимаҳои мазкур тасодуфист ё не? Барои мантиқан ба савол ҷавоб додан ва тадқиқи мавзӯи калимаи тоҷикиро мегирем, ки дар он фонемаҳои *ɖ* ва *ɹ* дар ҳуди ҳамон ҳолат /мавҷаъ/ омада бошанд. Масалан, шакли аористи феъли бурдан: тоҷ. барам, узб. олиб бораӣ, порс. *barān*, ар. *axru^h*, шугнӣ *vārit*, пашту *wəɖəm*.

Аз ин мисолҳо аён аст, ки калимаҳои порсӣ, пашту ва шугнӣ ба калимаи тоҷикӣ аз ҷиҳати сохти фонетикӣ хеле наздиканд, аммо калимаҳои узбекӣ ва арабӣ хеле дуранд. Дар муқоисаи ин калимаҳо ба фонемаҳои *ɖ* ва *ɹ* тоҷикӣ овозҳои *β* ва *z*-и порсӣ, *w* ва *ʔ*-и пашту, *v* ва *z*-и шугнӣ мутобиқат мекунанд. Ин гуна мутобиқату мувофиқатҳоро қонунҳои овозӣ номида, ҳамин тарз ифода менамоем:

1	тоҷ.	<i>ɖ</i>	~	порсӣ	<i>β</i>	~	шугнӣ	<i>v</i>	~	пашту	<i>w</i>
2	тоҷ.	<i>ɹ</i>	~	порсӣ	<i>z</i>	~	шугнӣ	<i>z</i>	~	пашту	<i>z</i>

Бале барои ҳулосаи далаелнок баровардан бо муқоисаи ифодаи як ё чанд мафҳум дар забонҳои гуногун қонун шудан мумкин нест ва барои ҳамин дар тадқиқоти таърихӣ забонҳо ҳазорҳо калимаро ба ҳамин тарз муқоиса намуда, садҳо қонунҳои овозиро мушоҳида мекунанд. Ин қонунҳо, аз як тараф, ҳеши забонҳо, аз тарафи дигар, равнаку инкишофи фонетикӣ як забонро нисбат медиҳанд.

Барои он ки дар ин ё он маврид дар хусуси қонуни фонетикӣ сухан ронанд, ақаллан се мисоли устуворро бояд муқобили ҳамдигар гузошта таҳлил намоянд. Аз ин ҷост, ки мо мисоли сеширо мавриди таҳлиқ; ҳарор медиҳем: тоҷ. абру, қаб. қон, порсӣ. *abru*, ар. ҳоҷиб *hujub*, панту *wəx*.

Одатан чунин мақуморанд, ки ин гуна наадикки мунтазами забонҳои гуногуни ҳама ра натиҷан аз як сарчашмаи умумӣ пайдо шудани онҳо мебошад ва ғайри ин ки ҳама ҳам аҷуд дорад, ки дар давраи гузашта забон - асосе мавҷуд буд, ки он мабъаи ҳамаи ин забонҳо ба ҳисоб меавад. Шакли калимаҳои гуногуни ин забон - асосро олимони бо муқобилгузориҳои шакли калимаҳои мавҷудам забонҳои боқимонда барқарор мекунанд. Одатан мисоли барқароршудаи ин шаклро дар барқарор шудаи овозҳои ҳамин забон-асос дидаи мумкин аст. Масалан, аз калимаи бародар ва мисолҳои дигарӣ мутобиқи он бӯри забони гузашта фонемаи **b*-ро барқарор намудан мумкин нест.

Чун аз нуқтаи назари фонетикӣ умумӣ табиқи **b* ва **w* мисбат ба табиқи **w* ба **b* маълумтар аст, табиқи, ки фонемаи **b*, ки дар забон - асос дар ин гуна мавҷӯ меомад, дар забони тоҷикӣ ва порсӣ мавҷӯ мондааст ва дар забонҳои қутгӣ ва панту ба *v* ва *w* мубаддал гаштааст.

Дар забонҳои боқимондаи шакли калимаҳои барқароршудаҳо бо аломат **b* ва табиқи овозҳои бо аломати *>* ифода менамоянд:

*b > тоҷ. *b*, порсӣ *b*, қутгӣ *v*, панту *w*

*w > тоҷ. *f* порсӣ *z*, қутгӣ *z*, панту *z* (ʔ)

Агар ягон овози забони ҳама ра аз ягон овози /фонемаи/ қим бароварданӣ шавем, дар он сурат аломати *<*-ро нотам мекунем. Масалан, қутгӣ *v* < **b*. Барқароршавиқи фонемаҳои

зикршуда, масалан, дар матнҳои Авесто /ки пайдоишаш таҳминан ба ҳазорсолаи дувми пеш аз мелод тааллуқ дорад/ то андозае тасдиқ ва далаилнок мешавад, зеро дар ин сарчашма мо ифодаи мафҳумҳои дар боло овардари бо калимаҳои *vr̥ātar, varāmi, vr̥vač* мушоҳида карда метавонем. Чунин аст моҳияти методи муқоисавӣ-таърихӣ. Ин тарзи муқоисаву таҳлили шаклҳои гуногун дар грамматика ва лексика ҳам кор фарҷуда мешавад.

Омузиши таърихи забонҳои эронӣ Равнақу илқишофи забон дар муддати ҳазорон сола ба амал омада, нозуқӣ ва тобишҳои бисёреоро дарбар мегирад, ки тамоми ин ҳодисаҳоро ба ҳисоб гирифтани ҳамеша ҳулосаҳои дуруст баровардан имконпазир нест, зеро дар давраҳои гузаштаи таърихи забон то ба замони мо баъзан сарчашмаҳои хеле кам омада расидаанд. Гайр аз ин, сарчашмаҳо танҳо вазъияти забони адабӣ ё забони расмӣ ин ё он давраи муайяноро инъикос мекунанд, дар бораи забони умумихалқӣ ва шеваҳои сершумори он бошад, маълумоти ноқис мавҷуд аст.

Азбаски таърихи забон ба таърихи халқ зич вобастааст, ҳодисаҳои муҳимтарини таърихи халқ дар таърихи забон роли калоне бозид, ба таснифи сарчашмаҳои хаттии ин ё он забон таъсир мерасонанд. Баъзан давраҳои гуногуни таърихи забонро вобаста ба ҳодисаҳои барҷастаи таърихи халқ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Аз давраи умумиэронӣ /ҳангоме ки забонҳои эронӣ аз яддигар фарде надишанд/, ягон сарчашмаи хаттӣ, ки асоси таҳлили ҳодисаҳои забонӣ гашта тавонад, вуҷуд надорад.

Нахустин давлате, ки дар замони қадим дар эронзамини гарбӣ пайдо шуда буд, давлати Мод мешавад ва он дар миёнаҳои асри IX пай дар араси таърих намоён мешавад. Дар миёнаҳои асри VI

пам ҳокимият ба дасти порсҳои қадим мегузарад, ки ин сулола дар таърих ба номи Ҳахоманишиҳо маълум аст. Ҳокимияти Ҳахоманишиҳо то охириҳои асри IV ҷаҳлом карда, дар зами зарбаҳои лашкари Исқандари Румӣ аз байн меравад. Аз давраи Ҳахоманишиҳо сарчашмаҳои дар хати меҳӣ то ба замони мо расидаанд, ки забони онҳо дар эроншиносӣ забони порсии қадим меноманд. Ин забон ва забони Авесторо одатан, манбаи асосии давраи қадими эронӣ мешуморанд. Бояд қайд кард, ки дар давраи ҳокимияти Ҳахоманишиҳо ва баъдтар дар эронзамини ғарбӣ аввал забони оромӣ ва баъд аз истилои Юнон забони юнонӣ дар идораи давлати эронӣ аҳамияти якумдараҷа доштад.

Дар хароботи империяи Исқандари Румӣ аввал давлати Селевкиҳо ва баъдтар империяи бузурги Портҳо /250-224 ҷаҳлом/ ва пас аз он давлати Сосониён /224-650 м./ пайдо шуда, аз байн рафта буданд. Аз ин давра то ба замони мо сарчашмаҳои хаттии забони портӣ ва забони порсии миёна, ки забони расмӣ ва забони адабии давлати Сосониён ба ҳисоб мерафт, омада расидаанд. Ин забонҳо аз ҷиҳати сохт аз забонҳои қадими эронӣ фарқи ниҳоят калоне дошта ба давраи миёнаи эронӣ тааллуқ доранд.

Дар зами зарбаҳои ҳалокатовари арабҳо давлати Сосониён сарнагун гашта, ақсарияти сарчашмаҳои адабӣ ва маданияти он давра нест мешавад. Дар давраи истилои араб дар сар то сари Эронзамин забони арабӣ ҷун забони ҳолибон ҳукмрон шуда ба забони расмӣи давлатӣ ва адабии халқҳои бисёрӣ эронӣ мубаддал мегардад. Арабҳо забонашонро дар мусулмонгардондани парастандагони динҳои гуногун воситаи муҳим шумурда, онро дар тамоми соҳаҳои ҳаёт ҷорӣ кардани шуданд.

Аммо баъд аз чанде яке аз забонҳои эронӣ дар доираи васеъ

истеъмои шудан мегирад. Ин забон ба порсӣ миёна наздик аст, вале хусусиятҳои хоси он водор менамоянд, ки энтро ба давраи дигар—давраи нави эронӣ мансуб шуморем. Ин забонро дар эроншиносӣ забони дарӣ меноманд.

Ба ҳамин тариқ, таърихи забонҳои мушоҳидашудаи эрониро ба се давра тақсим мекунанд:

- 1/ давраи қадими эронӣ /аз қадим то асрҳои IV—III п.м./;
- 2/ давраи миёнаи эронӣ /асрҳои IV—III п.м.—асрҳои VII—VIII м.х./;
- 3/ давраи нави эронӣ /аз асрҳои VIII—IX м.х./.

Барқи байни ин давراهاҳо аз нуқтаи назари забоншиносӣ дар инкишофи калимаи "банда" дидан мумкин аст:

д а в р а ҳ о		
қадим	миёна	нав
п.қ. <i>Bandaka</i>	п.м. <i>banday</i>	д. <i>banda</i>

Омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ Забони ҳозираи адабии тоҷик яке аз забонҳои аминдан ниҳоят камшумор /инонӣ, ҳиндӣ/ мебошад, ки таърихашон дар таърихи камаш 3 ҳазор сол аз сарчашмаҳои хаттӣ маълум аст. Забони тоҷикӣ ва таърихаш дер боа диққати донишмандони мамлакатҳои гуногунро ба худ ҷалб карда меоянд.

Давраи якуми тадқиқоти таърихи забони тоҷикӣ аз кашф, ҷоп ва таҳлили сарчашмаҳои гуногун сар мешавад. Дар бораи қадимтарин сарчашмаи таърихи забон /қатибаҳои хати меҳӣ/ маълумоти

ибтидоӣ/ ҳанӯз дар асри ХУП дар маҳфили донишмандони Европа пайдо мешазад. Соли 1621 сайёҳи италиявӣ Пьетро делла Валле аввалин бор чанд аломати хати меҳиро рӯнавис карда чоп намуд. Минбаъд матнҳои дигаре ҳам маълум гардианду дар ибтидои асри ХҶ олимони германӣ Г. Гротенд онҳоро аз рамзи аломатҳои хати меҳӣ баровардан гирифт.

Дар давоми асри ХҶ бисёр олимони сарчашмаҳои ин даврро таҳлил мекарданд. Дар охири асри ХҶ-аввали асри ХХ маҷмуан каму беш пурраи ин матнҳоро бо тарҷима ва иловаи луғат олимони Вайсбах ва Толман ба чоп расонданд. Дар айни замон катфу таҳлили сарчашмаҳои хатҳои форсии миёна давом мекард. Дар таҳлили ин сарчашмаҳо донишмандони ҳиндӣ Санҷана, Англесарна, Унвала ва дигарон роли калон бозиданд.

Давраи дуҷуми тадқиқоти таъриқи забони тоҷикӣ дар асоси методи муқоисавӣ-таъриҳӣ омӯхтани забони ин сарчашмаҳо буд. Ба тӯлаи истифодаи ин метод ба донишмандон мӯяссар гардид, ки забони ин сарчашмаҳоро таҳлил намоянд. Дар таъриқи илмӣ забони тоҷикӣ мувофиқатҳои овозии форсии қадим, форсии миёна, забони дарӣ ва забони ҳозираи тоҷик муайян карда шуданд. Иқтисофи сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ тадқиқ гардид. Дар ин тадқиқотҳо олимони германӣ Х. Бартоломе хизмати басазое карда, дар луғати машҳури худ *Altiranisches Wörterbuch* ба асарҳои дигараш таъриқи забони тоҷикиро аз давраи қадим таҳлил намулдаст: у ниҳон додааст, ки шаклҳои давраи қадими эронӣ дар давраи миёна ва нав ба қадом шаклҳо мубаддал гаштаанд. II. Ҳорн аввалин эроншиносест, ки луғати этимологии форсиро тартиб додааст. Дар таҳлили матнҳои эронӣ, махсусан, сарчашмаҳои давраи миёна, аз нуқтаи назари методи муқоисавӣ-таъриҳӣ академик К. Г. Залеман хизмати намоён кардааст.

Тамоми ин тадқиқотҳо ба ибтидои асри ХХ тааллуқ доранд.

Давраи сеими омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ давраи ҳазиразамон мебошад. Олимони дар таҳлили ҷаҳтҳои таърихи забони тоҷикӣ материалҳои забонҳои дигари эронии кашфшуда, забонҳои гуногуни ҳиндуаврупой ва инчунин ҷаҳтҳои лаҳҷаҳои гуногуни тоҷикиро истифода мебаранд. Дар ин соҳа роли асосиро эроншиносони советӣ мебаранд. Олимони А.А.Фрейман, М.Н.Боголюбов, В.С.Расторгуева, В.А.Лившиц, М.К.Андроникашвили ва дигарон дар тадқиқоти таърихи забони тоҷикӣ саҳми калон гузоштаанд.

Аз донишмандони хориҷӣ, ки хизмати шобе дар ин соҳа кардаанд, бояд В.Б.Хеннинг /Германия/, Э.Бенвенист /Франсия/, Х.В.Бейли /Англия/ ва Г.Моргенштерне /Норвегия/-ро ном бурд.

Аmmo дар пешии эроншиносии ҳазиразамон вазифаҳои мураккабу муҳим истодаанд, зеро ҳанӯз ҳам на таърихи ҷуғрафӣ забон, на грамматикаи таърихӣ ва на дугаги этимологияи забони тоҷикӣ вуҷуд надорад.

Забонҳои ҳиндуаврупой

Маълумоти умумӣ

Забони тоҷикӣ на танҳо ба забонҳои дигари эронӣ /порсии қадим, авестой, порсии миёна, сугдӣ, хоразмӣ, форсӣ, пашту, курдӣ, тотӣ, балуҷӣ, забонҳои помирӣ, ягнобӣ ва ғайра/ хешро наандиқ дорад, балки бо забонҳои дигар ҳам умумият ва қаробат зоҳир менамояд, ки онро аз ҷадвали зерин мушоҳида намудан осон аст:

тоҷикӣ	бародар	ме/барам/	абру
русӣ	брат	беру	бровь
полякӣ	<i>brat</i>	<i>biore</i>	<i>brze</i>
чехӣ	<i>brat</i>	<i>beru</i>	<i>brva</i>

литвага	<i>brolis</i>	<i>beriu</i>	<i>berius</i>
хинди қадим	<i>bhrāta</i>	<i>bhātāmi</i>	<i>bhātis</i>
янонӣ	<i>φρατρ</i>	<i>φέρω</i>	<i>φέρω</i>
арманӣ	<i>բրաթ</i>	<i>բերեմ</i>	—
лотинӣ	<i>frater</i>	<i>fero</i>	—
ирландии қадим	<i>bráthir</i>	<i>birim</i>	<i>bríad</i>
немецӣ	<i>bruder</i>	<i>bringen</i>	<i>(Augen)braune</i>
англисӣ	<i>brother</i>	<i>bear</i>	<i>brun</i>

Забонҳои, ки аз онҳо дар қадвали боло мисолҳо оварда шудаанд, бо забонҳои гуногуни ба онҳо наздик як оилаи забонҳои ҷаҳонро ташкил мекунанд. Ин оиларо дар забоншиносӣ оилаи хиндуаврупоӣ меҳисобанд. Оилаи забонҳои хиндуаврупоӣ ба ғуруҳҳои зерин тақсим мешавад:

а. Ғуруҳи хиндуорёӣ, ки ба он забонҳои қадими хинду /забони Веда, санскрити классикӣ/, забонҳои миёнаи хинду /пракритҳо, ки намоёнтаринашон пали мебошад, ва забонҳои муосири хинду /хиндӣ, урду, банголӣ, маратҳи, синҳалезӣ, панҷобӣ ва ғайра/ дохил мешаванд;

б. Ғуруҳи дардӣ, ки ба он забонҳои ба ном "ноғирӣ" /кати, ашқуни, вайгели, прасун/ ҳам дохиланд. Чанде аз забонҳои дардӣ /кашмирӣ, ҷатроӣ/ дар зери таъсири калони забонҳои хинду буда, унсурҳои бисёрӣ ин забонҳоро қабул кардаанд;

в. Ғуруҳи эронӣ.

г. Забони арманӣ, ки як шохи махсуси забонҳои хиндуаврупоӣ-ро ташкил медиҳад ва шояд бо забонҳои фракия-фригия номҷазираи Балкан алоқае дошта бошад;

д. Ғуруҳи славянӣ, ки ба славянҳои шарқӣ /русӣ, украинӣ, бело-

русӣ /, славяний ғарбӣ /полякӣ, чеки, словакӣ ва ғайра / ва славяний ҷанубӣ /сербӣ-хорватӣ, словенӣ, македонӣ, булғорӣ / ҷудо мешавад. Сарчашмаҳои қадими ин ғуруҳи забонҳо ба забони қадими славяний, ки забони қадимӣ-славяний номида мешавад, тааллуқ доирад.

е. Ғуруҳи балтӣ, ки забонҳои муосири литвагӣ, литишӣ ва забони мурдаи прусии қадимро дарбар мегирад;

ж. Забони юнонӣ, ки ба тӯфайли сарчашмаҳои бисёри гузашта, ки дар онҳо сохти грамматикӣ ва лексикаи хеле қадимӣ маҳфуз мондааст, дар забонишиносии ҳиндуаврупоӣ аҳамияти басо калон дорад;

з. Ғуруҳи италий-романӣ, ки қадимтарин намояндааш забони латинӣ мебошад. Дар натиҷаи муносибатҳои ин забон бо забонҳои гуногуни маҳалӣ забонҳои ҳозираи романӣ /франсазӣ, испанӣ, португалӣ, италиязӣ, румонӣ, молдазӣ ва ғайра / пайдо шудаанд;

и. Забони албанӣ, ки боқимондаи ғуруҳи забонҳои аз байн рафтаи фракӣ ва иллирӣ мебошад;

к. Ғуруҳи келтӣ, ки дар замонҳои қадим дар тамоми Европа паҳн шуда буд ва ҳоло аз он танҳо баъзе забонҳо боқӣ мондаанд: валлий, галӣ /Британияи Кабир /, бретонӣ /Франсия / ва ирландӣ;

л. Ғуруҳи германӣ, ки ба шохаҳои ғарбӣ /англисӣ, немисӣ, нидерландӣ ва ғайра /, шимолӣ ё скандинавӣ ва шарқӣ /забони мурдаи гот / ҷудо мешавад;

м. Ғуруҳи тохарӣ, ки ба он забонҳои мурдаи Туркистони Чин дохил мешаванд;

н. Ғуруҳи анатолийӣ, ки ба он забонҳои мурдаи дар Осиёи хурд чанд ҳазор сол пеш истеъмол мешудагӣ мансубанд; сарчашмаҳои бисёре аз ин ғуруҳ ба забони ҳатӣ то ба замонҳои мо расидаанд.

Донишмандон чунин ғаразе пешниҳод кардаанд, ки тамоми ин ғу-
рӯғҳои забонҳои гуногун дар давраҳои ҳеле қадим аз ғуруғи лаҳҷа-
қоғе, ки дар Европам шарқӣ дар доираи истемод будааст, пайдо шуда-
анд.

Омузиши амиқтари забонҳои балтӣ ва славянӣ, ҳетӣ ва тохарӣ,
ки солҳои охир ба амал омадааст, тасаввуроти анъанавиро дар базаи
забон-асос дигар мекунад. Аммо барои талқини давраҳои қадими таъ-
рихӣ забонҳои эронӣ ин тасаввуроти анъанавии сохти забон-асос,
ки дар натиҷаи муқоисаи материали забонҳои қадими ҳиндӣ, эронӣ
ва янонӣ пайдо шудааст, ҳанӯз ҳам аҳамияташро нигоҳ доштааст.)

Дар асоси муқоисаи материали за-
фонетикаи ҳиндуаврупоӣ
бонҳои гуногуни ҳиндуаврупоӣ оли-
мон ба хулосаи маълуме дар бораи системаи овозҳои забони қадими
ҳиндуаврупоӣ /забон-асос/ омадаанд.

Ҳамсадоҳҳо:

	p	b	bh
	t	d	dh
	k̂	ḡ	ḡh
	kʰ	gʰ	gʰh

Садоҳои bh dh ḡh gʰh яқчо талаффуз мешаванд. Муқоиса
кунед талаффузи калимаҳои тоҷикӣ: бобҳо, бодҳо, ғуруғҳо. Садоҳои
k̂ ḡ ḡh вариантҳои нармаи овозҳои кӯйӣ буда, мисли k ва
g дар забони форсӣ талаффуз мешаванд.

Садоҳои kʰ gʰ gʰh овозҳои решаи забонӣ буда, чун овоз-
ҳои тоҷикӣ k g бо ниссади w яқчо /ҷафс/ талаффуз меша-
ванд.

Садонокҳо:

e	o	a	ə
ē	ō	ā	

Талаффузи садон   ə -ро дар лаҳҷаҳои ҷануби-шарқи тоҷикӣ мушоҳида кардан мумкин аст: Масалан, дар калимаи худ / xəd /.

Сонантҳо: *m n z ʃ u i*

Ин овоҳо дар мобайни садоннокҳо чун ҳамсадо (*m n z ʃ u i*) ва дар мобайни ҳамсадоҳо чун садоннок (*m n z ʃ u i*)

талаффуз мешаванд. Масалан, дар решаҳои *ʃm "бурган", *ʃm "буран"

сонант ғарбани садоннокҳо чун ҳамсадо зояҳои мегардад

ҳ.в. *ʃneʒet / ʒz *ʃnəʒet*, *əv* *ʃnəʒet*, т.барад

ҳ.в. *ʃneʒet / ʒz *ʃnəʒet*, *əv* *ʃnəʒet*, т.бувад.

Баракс, мобайни ҳамсадоҳо ба садоннок мубаддал мегардад:

ҳ.в. *ʃhʒto / ʒz *ʃhʒta*, *əv* *ʃəʒəta*, т.бурд.

ҳ.в. *ʃhʒto / ʒz *ʃhʒta*, *əv* *ʃʒta*, т.буд.

Мисолҳои боло сифати феълии мафъули замони гузашта аз решаҳои *ʃhʒ ва *ʃhʒ мебошанд. Яке аз хусусиятҳои ин системаи садоннокҳои ҳиндуаврупоӣ, ҷи тавре ки аз мисолҳо зоҳир мегардад, он аст, ки дар ин система садоннокҳои махсус *m n ʃ* ва *ʒ* вучуд доштаанд.

Хусусияти дигари ин система аз он иборат буд, ки дар морфемаҳо бадалшавии овоҳо дида мешуд. Муқоиса кунед дар забони ҳозираи русӣ: *Беру*, *набор*, *набирать*, *брат* ва ғайра.

Дар табдили овоҳо се дараҷа ба назар мерасад:

Дараҷаи суфт: *ʒz*, *əv* *ʃəʒəta* / адами садоннок / т.бурд.

дараҷаи пурра: *ʃnəʒ* *əv* *ʃnəʒet* / садоннокӣ кӯтоҳ / т.барад.

дараҷаи дароз: *ʃnəʒ*, *nʒ* *əʒə-ʃnəʒ* / садоннокӣ дароз / т.савор

Ҷаррияти ин дараҷаҳои табдил аҳамияти грамматикӣ дошт.

Хиссаи номӣ Барои грамматика: таснифу тақсими калимаҳо ба гуруҳҳои гуногун, ки ҳиссаҳои нутқ номида мешаванд, ва асоси далаҳҳои ин таснифу аҳамияти басо калоне дорад.

Дар забони ҳиндуаврупоӣ муқаррабии ҳусусияти калимаҳо навъи тасриф буд. Ба туйфаи фарқиати тасриф ҳиссаҳои номӣ аз феъл ҷудо мешуданд. Ҳиссаҳои номин нутқ аз ҷиҳати янми аз ҳамдигар ҷағиб фарқе надонстанд, масалан, исми сифатӣ ҷағи аз ҳиссаи нутқ биндоштан мумкин буд.

Хиссаи номин нутқ категорияҳои зерини грамматикӣ дорад:

- ҷинсиат /мардона, занона, мёнӣ/;
- шумора /танр, дугона, I ҷағи/;
- падеж; аксарияте падежҳои ҳиндуаврупоини янми дар забони русӣ маҳфӯз мондааст. Аммо дар забони ҳиндуаврупоӣ янми падежҳо бисёртар буд. Категорияи падеж дар баъзе забонҳои ғайри ҳиндуаврупоӣ ҳам /масалан, забони узбекӣ/ маҳфӯд аст..

Барои фарқиати янми падежҳои ҳиндуаврупоӣ онҳоро ба системаи падежҳои забони русӣ, арабии муқоиса карда, мафҳуманонро ба воситаи системаи пешанину пасоландҳои тоҷикӣ низон маҳфӯд:

истеъмоҳот	навъҳои		миқолиҳо барои	қабраҳои тоҷикӣ, ки мафҳуми янми
янаънавий: ҷағи	ҳиндуаврупоӣ	савол	русӣ	узбекӣ
				падежҳои ифода мекунанд

1. *Nominativ* ийнми-теъльн. * $\text{u}^{\text{c}}\text{k}^{\text{a}}\text{o}s$ ки, ҷағ? волк, бури гург
2. *Accusativ* винителън. * $\text{u}^{\text{c}}\text{k}^{\text{a}}\text{o}m$ ки ро? волк, бурини гургро
3. *Instrumentalis* творителън. * $\text{u}^{\text{c}}\text{k}^{\text{a}}\text{o}$ бо ки?
ҳамроҳӣ
ки? с волком бури бо гург, ҳам-
билан роҳи гург

I Шумораи дугона одатан барои ифодаи предметҳои ҷуфт истеъмоҳ мешавад. Дар забони ҳозираи адабии тоҷик баъзан ин шумора дар калимаҳои аслан арабӣ дучор мешавад: волкдайн, тарафайн ва ғайра.

4. *Dativ* дательный *у₁к₁к₁и ба кй? волку бурига ба гург
ба чй?
5. *Ablativ* исходный *у₁к₁к₁од аз кй?
аз чй? от
аз кучо? волка буридан аз пени
гург
6. *Genitiv* родитель-
ный *у₁к₁к₁о₁ ...и
кй?
аз они
кй? волка бурининг /сар/
гург
7. *Locativ* местный *у₁к₁к₁о₁ кучо?
дар
кучо? (волке) бурида дар гург
8. *Vocativ* звательный *у₁к₁к₁е мухо-
таб *е₁ в₁д₁ге* — гурго!

Калимаҳои хиндуаврупоӣ аз асос /реша ва аффикс/ ва анҷома иборат буданд. Асосҳо ба навъҳои гуногун тақсими мешуданд.

Ва навъи асос ба суффикс вобаста буд. Барои ҳар як шакли падежи калима анҷомаҳои мухталиф вучуд доштанд, ки вобаста ба навъи асос /ки дар навбати худаш ба суффикс алоҷаманд буд/ инти-хоб мешуданд.

Дар қадвали зерин шаклҳои калима дар падежи генитив оварда шудаанд:

Навъи асос/вобаста ба суффикс	шакли хиндуаврупоӣ реша /суффикс/анҷома	Мисол
а. асос ба суффикси *о. /тематикӣ/	* <i>у₁к₁к₁о₁</i>	ҳ.қ. <i>у₁к₁к₁о₁с</i> /с. <i>у₁к₁к₁о₁</i> /т. гург/
б. асос ба суффикси *а.	* <i>де₁у₁к₁к₁а₁с</i>	ҳ.қ. <i>де₁у₁к₁к₁а₁с</i> /с. <i>де₁у₁к₁к₁а₁с</i> /т. дев./ лот. <i>fami₁l₁я₁с</i> /т. оила/
в. асоси мақтум ба ҳамсадо/бе суф./	* <i>под/-/ос</i>	ҳ.қ. <i>под₁с</i> /т. по/ с. <i>а₁р₁с</i> /т. об/

Чунон ки маълум мешавад, дар қадвал се анҷомаи падежи генитив оварда шудаанд.

Ғайр аз ин дар тасрифи ҳиссаҳои номӣ табдили садоннокҳо аҳамияти калон дорад. Масалан, дар баъзе асосҳо шакли калимаҳо дар падежи генитив аз шакли он дар номинатив танҳо бо он фарқ мекунад, ки суффикси падежи номинатив садоннокӣ дараҷаи сусти ва суффикси падежи генитив садоннокӣ дараҷаи пурра дорад.

типи асос	номинатив	генитив	таҷриба
асоси махтум ба a^{u}	*potis (мк. м. ĉiŝpiŝ)	*potols ĉiŝpōiŝ)	худ
асоси махтум ба a^{u}	*sumis (мк. м. luit sumis)	*sumous sumaus)	писар

Дар охир бояд қайд кард, ки дар тасрифи ҳиссаҳои номии нутқ дар баъзе мавридҳо ҳам табдили садоннокҳо ва ҳам анҷомаҳои гуногун яқоя омада метавонистанд. Барои мисол чанд шакли падежи як калимаи махтум ба сонанти z /падар/ оварда мешавад, ки ин ҷараёро тасдиқ мекунам:

падеж	аломатҳои падеж	шакли ҳ.а.	МИСОЛ	
			ҳф.	ав.
номинатив	дараҷаи дарозӣ садоннокӣ асос ва адами анҷома	*patēr	pitā	pitā
аккузатив	дараҷаи пурраи садоннокӣ асос ва дараҷаи сусти анҷома	*patēz.m	pitākam	pitākam
датив	дараҷаи сусти садоннокӣ асос ва дараҷаи пурраи садоннокӣ анҷома	*patēe	pitēe	pitēe

Азбаски дар забони хиндуаврупоии қадим навъҳои гуногуни асос бо суффиксҳои бисъёри калимасоз аз ҳад зиёд будд, дар забонҳои хиндуаврупоӣ типҳои бисъёри таърифи ҳиссаҳои номи маълум аст. Масалан, дар забони латинӣ фақат 5 тип, забони латинӣ - 6 ва забони ҳозираи алабии рус 3 тип боқӣ мондаасту ҳалос.

Фель Агар ҳиссаҳои номии нутқи хиндуаврупоии қадим бо ҳам алоқаи зич дошта аз ҳамдигар фарқ намокарда бошанд, шаклҳои гуногуни системаи фель ба якдигар муносибати на он қадар наздик дошанд.

Аз як реша/ниг.ба сах. 23/ асосҳои чанд гурӯҳи намуду замонӣ фельи хиндуаврупоӣ таркиб ёфта метавонистанд:

а. гурӯҳи презенс; асоси ин гурӯҳ аз реша ба воситаи таъбири садонокҳо ва яке аз суффиксҳои бисъёри асоссоз ташкил мешуд. Ин асос алоқаи амалу ҳаракатро ҳангоми гуфтугӯ ифода мекард.

Баъзе шаклҳои бо суффиксҳои мухталиф сохташуда дар ҷадвали зерин оварда шудаанд:

суффикси асоссоз	шакли ҳа /3 т./ тарзи ҷойил	мисолҳо				
		п.қ.	қ. қ.	ав.	п.қ.	тарҷума
алами суф-фикс	* <i>śhet-ti</i>	<i>ésti</i>	<i>asti</i>	<i>asti</i>	<i>astiy</i>	ҳаст
суффикси тематикӣ	* <i>śhet-eti</i>	<i>cheti</i>	<i>śharati</i>	<i>śharati</i>	<i>śharatiy</i>	мебарад
суффикси	* <i>śhet-mi</i>	<i>śmami</i>	<i>śmami</i>	<i>śmami</i>	<i>śmamiy</i>	мекунад
суффикси	* <i>śhet-ke</i>	<i>śkati</i>	<i>śakati</i>	<i>śakati</i>	<i>śakatiy</i>	меорад
суффикси	* <i>śhet-ya</i>	<i>śyati</i>	<i>śyati</i>	<i>śyati</i>	<i>śyatiy</i>	меурсад
суффикси бо дараҷаи дарозии садоноки реша	* <i>śhet-ya</i>	<i>śyati</i>	<i>śyati</i>	<i>śyati</i>	<i>śyatiy</i>	дараҷаи дарозии садоноки реша

б. гурӯҳи аорист;¹ асоси аорист дар аксарият маворид аз решаи бо садоноки дараҷаи сусти бе суффикс ташкил мешуд, агарчи тараҳҳои дигари ташкили ин асос ҳам вуҷуд доштанд /масалан, асос бо суффикси -s, ки онро дар забоншиносии аористи сигмадор ме-
нманд/. Аорист танҳо амалу ҳаракати ҳолисро ифода мекард.

в. гурӯҳи перфект; аломати ҳосе, ки асоси перфектро аз асос-
ҳои дигар фарқ мекунонад, бандҳои феълии ин гурӯҳ мебошанд. Бъзван асоси перфект ба воситаи /редупликация/, яъне такрори ҳамсадои якумӯ садоноки реша тартиб меёфт. Масалан, асоси пер-
фект аз решаи *kz- чун *ksekε- ифода мегардад. Перфект маънои ҳолату натиҷаи амал дошт.

Аз асосҳои гурӯҳҳои маъқур шаклҳои гуногуни феъли таркиб
меёфтанд, ки дорои категорияҳои зерини грамматикӣ буданд; --
категорияи замон, ки дар гурӯҳи презент равнақу инкишоф ёфта ба
таркибаш замонҳои ҳозира /презентс/¹, оянда /футурум/¹ ва гузаш-
та /имперфект/¹ дохил мешуданд; категорияи тараз /фоили, мафъу-
ли, каузативӣ ва миёна, ки амалу ҳаракати ба ғайридан мустақо
иҷрошударо ифода мекунад/. Дар забони ҳозираи адабии тоҷик ин
тағҳи гуногун тахминан ба таври зерин ифода мегарданд:

фоили--ҷеғ мезанам

мафъули--ҷеғ зада шавад

каузатив--ҷеғ мезанонам

миёна--ҷеғ зада шудам

-категорияи ситга/хабарӣ, тарти, хоҳишмандӣ, амр/¹

-категорияи шумора /танҳо, дугона, ҷамъ/¹

-категорияи шахс/якум, дуҷум ва сеҷум/¹.

¹Истилоҳоти дар ин ҷо истифодашуда бо истилоҳоте, ки дар забон-
шиносии ғарбӣ /аорист/, германӣ /перфект имперфект/ ва ғайра
истифода мешаванд, алоқам наздик надоранд.

Барои ифодаи ин категорияҳои феъл муҳимтарин восита бандакҳои феъли буданд. Дар ҷадвали зерин бандакҳои феълие, ки дар асоси қонунҳои фонетикӣ барқарор намуданашон мумкин аст, оварда мешаванд:

		бандакҳои аввалӣ		бандакҳои сонавӣ	
		тарзи ғойӣ	тарзи миёна	тарзи ғойӣ	тарзи миёна
шумораи танҳо	ш.1	*-ō, -(s)mi	*-(s)i	*-m	*-i
	ш.2	*-si	*-soi	*-s	*-so
	ш.3	*-ti	*-toi	*-t	*-to
шумораи ҷамъ	ш.3	*-nti	*-ntoi	*-nt	*-nto

Аз ҷадвал маълум мешавад, ки бандакҳои феъли ба аввалӣ ва сонавӣ тақсим мешуданд.

Бандакҳои аввалӣ аломати амалу ҳаракат дар ҳангоми гуфтугу мешавад ва, аз ин рӯ, дар сохтани шаклҳои замони презенс истифода мешаванд.

Ба ҳамин тариқ, баъзе шаклҳои тасрифи феъли ҳиндуаврупоии қадимро аз ҷадвали зерин тасаввур намудан мумкин аст.

Масалан, тасрифи феъли ҳиндуаврупоӣ, ки маънии "бурдан" дошт, дар замонҳои презенс ва имперфекти тарзи ғойии сифат хабарӣ ҷумлаи ифода мешуд:

¹Дар шахси якуми танҳо феълҳои гуногун бандакҳои мухталиф доштанд.

		шаклҳои ҳа.	мисолҳои кнонӣ	мисолҳои ҳ.қ.	мисолҳои т.қ.
замони презент	1т.	* <i>vēretō(mi)</i>	ФЕРО	<i>vēhatāmi</i>	(pari) <i>vēhānti</i> ¹⁾
	3т.	* <i>vēhreti</i>	ФЕРЕС	<i>vēhreti</i>	(ā) <i>vēhanti</i>
	3ҷ.	* <i>vēheronti</i>	ФЕРУСИ	<i>vēhanti</i>	<i>vēhanti</i>
замони имперфект	1т.	* <i>evherom</i>	ӮЧЕРОУ	<i>avharām</i>	<i>avharām</i>
	3т.	* <i>evheret</i>	ӮЧЕРЕ	<i>avharat</i>	<i>avharat</i>
	3ҷ.	* <i>evheront(i)</i>	ӮЧЕРОУ	<i>avharan</i>	<i>avharan</i>

Намунаи таҳлили морфологии феъл:

шакл	сохта калима	аугмент	асос		бандқаро	
			реша	суффикс		
1т. замони презент, тарзи феълий, сифаи хабарӣ			*vē-	ō	-mi	аввалӣ
1т. замони имперфект тарзи феълий, сифаи хабарӣ		*e-	*vē-	o	-m	сониявӣ

Шаклҳои 1-агари тарзу сифаҳо на ба воситаи бандқаро, балки ба воситаи суффиксҳои гуногун сохта мешаванд. Аммо сифаи амр бандқаро махсус дошт: ӯ ҳаи дуими танҳои тарзи феълий аз ҷиҳати шакл одатан баробари асоси тоза буд ва шахси дуими ҷамъ бо бандқаро феълий:

* - *ēc* тарзи ҷамъ меёфт:

¹⁾ Дар парси қадим шаклҳо ба суффикси калимасос маҳфуз мондаанд.

шакл	шакли ҳа.	мисоли ҳқ.	миқоли пқ	мисоли ав.	мисоли ынқ
сиган амрӣ					
2 т. тарзи фоида	*šerete	šarata	šari) šarā	šara	šere
сиган амрӣ					
2 ҷ. тарзи фоида	*šerete	šarata	нк. šarajita ¹	-	šerešerete?

Ғайр аз ин, аз решаи асосӣ феълӣ ба воситаи суффиксҳои гуногун шаклҳои номӣ сохта мешуданд, ки маъмултарини онҳо сифати феълӣи маъмулии перфектӣ буд ва он аз решаи дараҷаи сустӣ феъл бо суффикси *-to сохта мешуд.

Мисолҳо: ҳа. *šereto ҳқ. šar.ta пқ. šar.ta, ав. šarata.

Синтаксис Маълум аст, ки забони тоҷикӣ забони аналитикӣ аст ва алоқаи калимаҳо дар нутқ ба воситаи тартиби онҳо ва калимаҳои ёридиҳанда ифода мегардад. Аммо аз фикри мулоҳизаҳои дар боло зикршуда /ниг. ба саҳ. 17-20/ аён мешавад, ки забони ҳиндуаврупонӣ қадим забони синтаксикӣ буда, муносибати калимаҳо дар ҷумла, одатан, бо дигар шудани шакли калимаҳо ифода мегардад. Аз ин қосат, ки тартиби калима дар забон нисбатан озод буд, ки ин ҳодиса яке аз муҳимтарин хусусиятҳои синтаксиси забони ҳиндуаврупонӣ мебошад. Мисолҳои зеринро, ки анҷомаҳои генитив дар вазифаи атрибутивӣ таъкид шудаанд, аз назар мегузаронем:

¹ Шакли феълӣ аз *šer- = "рафтани"; нк. русӣ и-д-ти.

иқ.	ὁ φόβος τῶν πολεμίων	"тарсу бими душман"
	ὁ θεῖος πόλεμος	"муҳрибона худоҳо"
лот.:	Cicero's domus	"хонаи Цицерон"
	rosulum martis	"зарбаи марговар"
иқ.:	ख़ायाबिया ख़ायाबुल्लाम	"шоҳи шоҳон"
	vištāspahya pita	"палаҳи Гуштасп"

русӣ: И блёск и тень и говор волн /Душкин/ ва
Дуслых похвал ненужный хор /Лермонтов/

Аз мисолҳо маълум мегардад, ки муайянқунанда ба воситаи генитив ифода ёфта, дар забонҳои ғнонӣ, латинӣ ва русӣ ҳам пеш ва ҳам пас аз муайяншаванда меояд. Дар забони тоҷикӣ муайянқунанда ба воситаи бандакӣ изофӣ ба муайяншаванда алоқаманд шуда банд аз он меояд.

Дар мисоли дуҳми русӣ, муайянқунандаи генитивӣ аз муайяншаванда ба воситаи калимаи дигар ҷудо шудааст, ки ин ҳодиса дар забонҳои қадим бисёртар дидла мешуд. Масалан, дар забони латинӣ:²

hanc minam ferro auri "ҳамин мисқоли тилло мева-
рам"

Scandiam hanc mercedemini profero "соғати мим куҳан ба ту
мефирифтаам".

Дар забони ғнонӣ маълум аст, ки танҳо дар алоқам муайянқунандаи муайяншаванда ба назар мерасид, балки дар муносибати аъзоҳои дигари ҷузъа ҳам васеъ истифода мешуд.

¹ Дар забони ғнонӣ қадим *o'* артикли номҷағҳи танҳон ҷинсияти мардона ва *tau* артикли генитиви ҷамъ

² Мисолҳои латинӣ аз назҳақаҳои машҳури Плавтус, ки забонаш ба қадимтарин давраи иншофи забони латинӣ тааллуқ дорад, гу гирифта шудаанд.

Хусусияти дигари синтаксиси забони ҳиндуаврупои қадим аз он
ибораат буд, ки дар он на фақат ҷумлаҳои феълӣ, балки ҷумлаҳои
номии бе бандаки хабарӣ низ вуҷуд доштанд.

Масалан /дар зери хабар хат кашида шудааст/:

дқ. *πῆμα κακὸς δεῖται*

"Ҳамсоли бад ба**д**бахтист"

лот. *savia res* "Ҳама /чиз/ **чо** ба **ҷост**"

пқ. *адат Яйлачауиш* "Ман Дор**о**/хастам"/.

русӣ Мороз и солнце; день чудесный; /Пушкин/

Ба муқрри замон дар ин гуна ҷумлаҳои номӣ одатан ҷандаки
хабарӣ пайдо мешавад..

ДАВРАИ ҚАДИМ

Забонҳои қадими эронӣ

Забонҳои қадими эронӣ ба забонҳои қадими
Маълумоти умумӣ

Ҳинд ба андозае наздик буданд, ки байни аҳ-
лашон мубодилаи афкор имконият дошт. Дар сарчашмаҳои ин забонҳо
ибораи ҷумлаҳои сершуморро пайдо кардан мумкин аст, ки аз ҷиҳа-
ти маъно ва оҳанг хеле наздиканд. Масалан, ҷумлаеро аз қадим-
тарин маъни ҳиндӣ /Веда/ бо ҷумлае аз матни Авесто муқоиса кунед

ав. *hankārayeti vīraṭivyo... yajataivyo*

ҳинд. *अनम काराद विरेव्यो यजतेव्यक*

"Ба ҳамаи ядонҳо хизмат кардан"¹

Қаробати аени ин забонҳо нишон медиҳад, ки онҳо аз як забони
пешомад пайдо шудаанд. Ин забони пешомадро одатан забони орьёнӣ
меноманд, зеро қабилаҳои ба ин забон гап мезадагӣ худашонро

ария меномиданд. Ба ҳамин тариқ, мобайни давраи ҳинду-

ҷаҳонӣ асосанро чун "Ба ҳамаи ядонҳо хизмат мекунам" ва ҳин-
дуи қадимро чун "Ба ҳамаи ядонҳо хизмат кунед" тарҷума кар. аз
дан дурусттар аст.

дуазрупой ва эронии қадим марҳилае буд, ки онро аз рӯи анъанаи Ҷарқиносии давраи орьёӣ меноманд.

Дас аз ҷудошавии забонҳои орьёӣ ба ду қисм—ҳинду ва эронӣ давраи якуми таърихи забонҳои эронӣ сар мешавад. Аз ин давра забонҳои зерин маълуманд:

Забони порсии қадим — Забони катибаҳои давраи подшоҳони Хакимониинӣ.

Забони Авесто /авестой/ — забони матнҳои дини зардуштии.

Забони мод, ки баъзе калимаҳояш аз катибаҳои порсии қадим, сарчашмаҳои Ирони қадим ва Сурияи қадим маълуманд. Давлати тоифаҳои мод аввалин давлати эронӣ дар эронзамини ғарбӣ буда, дар як давраи таърихӣ пуриқтидортарин подшоҳии Шарқи Наздик ба ҳисоб мерафт. Калимаҳои модро одатан аз рӯи шакли фонетикашон аз матнҳои гуногун пайдо мекунанд: масалан, пқ. *asa*, модӣ *aspa* пқ. *Varziya*, модӣ *Varziya* /исми ҳос/; пқ. *visa-dāna-*, модӣ *vispa-zāna-*.

Забони соқӣ, ки калимаҳои гуногуни он дар шакли топонимҳо ва матнҳои ғноӣ то ба замони мо омада расидаанд. Маълумоти нисбатан дурраеро дар бораи ин забон донишманди машҳури советӣ В.И.Абаев дар китобаш "Осетинский язык и фольклор" ҷамъ намудааст: Соқҳо бо номи скифҳо ҳам маълуманд.

Садонҳои ҳиндуаврупой / а, о, е / чун як овози забони орьёӣ а ва садонҳои /ā, ō, ē / чун як овози ā инъикос мекарданд.

Агар функсияи садонии сонантҳоро ба назар нагирем, дар забони орьёӣ танҳо ду садон /а, ā / вуҷуд доштанд, ки миқдоран фарқ мекарданд.

	Забонҳои оръёни, ки дар онҳо салонокҳои а, о, е ба салонокҳои а таъдил ёфтанд.		Забонҳои дигари ҳиндуав-рушӣ, ки дар онҳо салонокҳои е, о, а яқоя нашудаанд	
	тоҷ. қадим	Ҳинд. қад.	русӣ	лотинӣ
а < *е	аст	as̥t̥	есть	est
а < *о	нав	navas̥	новый	novus

Ба адами муқобилгузории салонокҳо аз ҷиҳати сифат таъдیلی ҳамсалоқон пасивабонӣ вобастааст. Дар маъқеи пеш аз *e* ва *i* ҳамсалоқон *кx g̥x g̥h* ба *с̣ j̣ j̣h* мубаддал гаштаанд /*h*и ҳодиса дар забоншиносии ҳиндуэронӣ палатализация /наришавӣ/-и дуқум ном дорад.

Масалан, решаи ҳиндуавр. $\sqrt{pek\ k_2}$ - тоҷ. "паз" пеш аз *е /яне *pek̥e= /дар забонҳои оръёни чун *paśa- инъикос мегардад: ҳиндӣ қ. *pacati*¹ "мепазад", ав. *paśata* "пазида гирифт", мк. русӣ "печёт, печеньо"; аммо дар маъқеи дигар /масалан, пеш аз ҳамсалоқ/ дар шакли *pak- мавҷабод: ҳиндӣ қ. *pakta* - "пазида", тоҷ. "пухта" /-xt < *kt̥ / мк. русӣ пеку, пекаръ.

Инқуни решаи $\sqrt{g̥x em/ g̥x em}$ дар оръёни чун *j̥am- ва *gam- инъикос меёбад: ҳқ. *agamam* "омадам", ав. *j̥amiti* "меояд". Аз решаи ҳқ $\sqrt{g̥x ten/ g̥x ten}$ - "задан" дар оръёни *g̥han- // *j̥han- боқӣ мондааст: ҳқ. *g̥hantī* "мезанад", ав. *aḡanant* "задам".

Палатализация /наришавӣ/-и якум, аҳтимол, пеш аз наришавии дуқум ба вуқӯъ омада, ба ғайр аз забонҳои оръёни дар забонҳои славя-

¹ Ҳарфм с дар мисолҳои ҳиндӣ қадим чун *z* -и тоҷикӣ ҳонда мешавад.

ни ва балтй ҳам дар назар дошта шудааст:

*k>*s: ҳқ. *śatam*, ав. *satəm*, тоҷ.сад; мк. русй сто, лекин лот. *centum*

*ġ>*z: ҳқ. *jānāti*, ав. *zānanti*, лугн. *maīnum*, мк. русй знать, лекин лот. *gnōscō*.

*gh>*zh: ҳқ. *himá*, ав. *zyā*, тоҷ. зимистон; мк. русй зима, лекин лот. *hiems*

Ба ҳамин тариқ, системаи овозҳои забонҳои ӯрӣёни дар шакли зерин ба назар мерасид.

ҳамсадоҳо: k   ċ   t   p   ś   s
                     g   ġ   d   b   z   z̄
                     gh   ġh   dh   bh   zh   zh̄
 сонантҳо - чун ҳамсадо: m   n   l   r   k   ɣ

чун садоноки

кутоҳ: *m¹ *n¹ l̄   z̄   i   u

чун садоноки

дароз: *m² *n² l̄   z̄   ī   ū

сад.ноқҳои (фақат) а ва ā.

Задаи ӯрӣёни сифатан оҳанги мусиқӣ дошта, бо баландӣ ва пастии овоз ифода мегашт. Зада мисли забони русй озод буда, дар ҳар ҳиҷои калима омада метавонист:

ҳқ. *vārtate*, "мегардад", *vavarta* "гардидам"
vavartmā "гардидем". Задаи ӯрӣёни аҳамияти грамматикӣ дорад.

ҳқ. *zājaputāh* - "шоқзода"

ҳқ. *zājaputāh* - "касе, ки писараш шоқ аст".

Баъзе материалҳои забонҳои соқӣ-хутанӣ, вахӣ, ӯрӣшту чунин хусусияти задалро тасдиқ мекунанд.

¹Дар ӯрӣёни ин сонантҳо мутобикан чун а ва ā инъикос мегарданд.

Вазъияти умумиэронии забон пас аз ҷудо шудани забонҳои орьёӣ ба ду гурӯҳ – ҳиндуи қадим ва эронии қадим пайдо мешавад

Дар соҳаи вокализм эронии қадим аз орьёӣ ягон фарқи ҷиддӣ надорад.

Дар консонантизм дигаргунии асосӣ пайдоиши ҳамсадоҳои роғ мебошад, ки сарчашмаи онҳо ҳамсадои яқум аз гурӯҳи ҳамсадоҳо буд

$p > f$: тоҷ. ғайт, осет. *aft* , лекин ҳқ. *sapta*;
 $t > \vartheta$ ав. *vñām* , пқ. *vñām* , лекин ҳқ. *tvām*
 /туро/; $k > x$: тоҷ. хиромидан, лекин ҳқ. *krāmata*;
 $\check{c} > \xi$: ав. *śyau-* , пқ. *śiyau-* , лекин ҳқ. *šyavate*
 /мешавад, меравад/.

Лекин дар баъзе мавридҳо ин ҳамсадоҳои роғ ба ҳамсадоҳои /аспирата/ махсусе мутобиқат мекунамд. Масалан, ав. *safai*, лекин ҳқ. *sapta* – "сум", ав. *paṭəyū-*, лекин ҳқ. *paṭhu-* "паҳи", тоҷ. шох, лекин ҳқ. *śākṣā*.

Алоқамандона ба пайдоиши ҳамсадоҳои роғи номбурда, ҳамсадоҳои роғи орьёӣ: $\check{s} \check{z} (\check{z}^h)$ сифатан дигар шуданд.
 /s, z. мк. "сад", зимистон" ва ғайра дар саҳ. 29/.

Характеристикаи аниқи фонетикии ин овозҳо аз сабаби номалдун будани тақдирӣ ояндашон дар забонҳои эронӣ имкон надорад.

Воқеан $s > \check{s}$, $z > \check{z}$ дар ҳамсонӣ бо z и $\check{z}$ ҳам ба назар мерасад:

ав. *dasīna-* , ӯсӣ дасна /рост/
 ав. *atəša-* лот. *atrus* /хирс/
 тоҷ. муш, лот. *mus*
 ав. *mizdām* , ӯсӣ мада /музд/

Дар ин ҷо танҳо он s дар назар дошта шудааст, ки аз s -и ҳиндуаврупоӣ баромадааст.

Ба забони эронии қадим таъдбири *s > h хос аст¹.

пқ. *kariva-*, ав. *kariva-*, тоҷ. ҳар, лекин ҳқ. *sarva*
лот. *salvus*; ав. *karzōm*, тоҷ. ҳазор, аммо ҳқ. *śahasra*;
инчунин муқоиса кун "ҳафт".

Аммо пеш аз ҳамсадоҳо бетағйир мемонд: ав. *star-*, тоҷ.
ситора ва ҳ.қ. ҳам *star-*.

Бо пайдоиши спираҷтҳо адади ҳамсадоҳо зиёд мешавад, Ҷ аммо
дар натиҷаи якҷо шудани аспиратаҳои ҷарангдор бо ҳамсадоҳои ҷа-
рангдори оддӣ ададашон кам мешавад:

g → ǰ   ḡ → ḡ   d → d   ʒ → ʒ
gh → g   ḡh → ḡ   dh → d   ʒh → ʒ

ҳқ. *ʒhūm*, аммо пқ. *vūm*, тоҷ. бум; м.қ. §6

ҳқ. *bandhati*, аммо ав. *vandaiti*, тоҷ. мебандад.

ҳқ. *gharman*, аммо ав. *garōma-* тоҷ. гарм.

Пас аз чунин тағйироту дигаргунчиҳо системаи ҳамсадоҳои умуми-
эронӣ чунин шакл мегирад:

к	č	t	p	s
x	š	tʃ	f	h
g	ǰ	d	ʒ	z

Яке аз дигаргунчиҳои аҷоибӣ фонетикаи умумиэронӣ *l > z
мебошад. Масалан, ав. *vəhka-*, тоҷ. гург, вале русӣ волк,
англ. *wolf*, ав. *paṣana-*, тоҷ. пур, аммо русӣ полный,
англ. *full*.

Аз тағйиротҳои дигар дар мавқеъҳои гуногун таъдбири дандона
пеш аз дандониро нишон додан лозим аст: ав. *nišādayat-* "мешиҷонд",
аммо сифати феълӣи замони гузашта *nišasta* < *nišad-ta;
mazda / дар калимаи *Auramazda*, тоҷ. Худравод < *mud-ak;
мк. русӣ муд-рый.

¹Дар ин ҷо танҳо он s дар назар дошта шудааст, ки аз š -и
ҳиҷдуаврупой баромадааст.

Грамматикаи устунии
Қиссаҳои номи

Тасрифи исм дар забони қадима
эронӣ / ва ҳам оғеъӣ / аз тасрифи
он дар ҳа. асосан бо дигаргун

шудани системаи овозҳо фарқ мекунад. Исмҳо бо тарҳҳои гуногун
тасриф мешуданд. Инчунин вобасте ба садоноки охири асос интизоли
мешуданд. Муҳимтарин тилҳои тасрифи исмҳоро ба ҷадвали зерин ди-
дан мумкин аст:

Шумора	Падеж ^I	Тилҳои асос / аз рӯи хатми он ба /:				
		-a	-ā	-i	-ī	ҳамсадо
Танҳо	Nom.	-ah	-ā	-ih	-ī	
	Acc.	-am	-ām	-im	-īm	-am
	Gen.	-ahya	-āyah	-ihī	-īh	-ah
	Abb.	-at	-āth	-ih	-īh	-ah
	Loc.	-ai	-āi	-ii	-īi	-i
	Inst.	-ā	-āh	-ī	-īh	-ā
Ҷамъ	Nom.	-āh	-āh	-aiyah	-īh	-ah
	Acc.	-ams	-āh	-īs	-īs	-ah
	Gen.	-ānām	-ānām	-inām	-īnām	-ām
	Loc.	-aišu	-āhū	-iū	-īū	-šu
	Inst.	-āih	-āih	-īs	-īhīs	-ihīs

Ба ғайр аз ин, дар хотир бояд дошт:

а) дар гири тасриф ба -a, -ā, -i, -ī анҷома бо садонок
ва сонанти охири асос якҷо дода шудааст;

^I Дар ҷадвал падежҳои *Dativ* ва *Vocativ* оварда нашудаанд, зеро
барои мулоҳизаҳои минбаъда аҳамият надоранд.

Қайд: 1. *hamahyāyā* шакли *Benitus Fem*
аз сифати *hamā*: "худи ҳамон" мебоист *hamāyā* бошад/.

2. Дар шакли *gavāmīā* якҷоя омадани шакли палежи
калима *1gavāmī* бо пайвандак - *ča* мебинем.

в. Тасрифи ҳиссаҳои номии махтум ба *-z* -ро дар мисоли
калимаҳои *Fravartīš* исми хос, номи исьёнгарӣ модӣ/
ва *Harauvatīš* исми макон, номи вилояти Эрони қадим/
нишон додам мумкин аст:

Т а н ҳ с			
<i>Nom.</i>	<i>Acc.</i>	<i>Gen.</i>	<i>Loc.</i>
<i>Fravartīš</i>	<i>Fravartim</i>	<i>Fravartaiš</i>	—
<i>Harauvatīš</i>	<i>Harauvatim</i>	—	<i>Harauvatīyā</i>

Аз рӯи ин қолиб тасриф мешаванд:

- исмҳои ҷинс - *avičarī, vāji, dipi, škauri...*
- исмҳои хос - *Ardumani, Čiširzi, Čišpi,*
Dadarsi, Harāmani, Imani
- номи моҳҳои сол - *Bādayādi, Vādayādi*
- ҲА исмҳои макон - *Arakadri, Bāxtri, Kapi-*
šakani, Sikayavati.

Қайд: 1. *āpišim* аз *Nom. āpiš* ва энклитикаи *-šim*
тартиб ёфтааст.

2. Калимаи *Uvārazmīyā* ягона мисоли асосҳои махтум ба
-ī мебошад, ки дар ҷаҳр сугуни матни катибаи Бағистон вохӯрда-
аст.

г. Тасрифи ҳиссаҳои номии махтум ба *u* -ро дар мисоли ка-
лимаи *Bāvēni* "Бобул", *Ufēati* "Эфрот"/даръё/ мебинем:

Т а н ҳ о	
<i>Nominativ</i>	<i>Bābiruš</i>
<i>Accusativ</i>	<i>Bābirum</i>
<i>Genitiv</i>	<i>Bābiraiš</i>
<i>Instrumentalis</i>	<i>Ufrātivā</i>
<i>Locativ</i>	<i>Bābiraur</i>

Аз рӯи ин қолиб тасриф мешаванд:

исмҳои ҷинс - *дағи, мағи, исāтаршиғи*

исмҳои хос - *Дарайаван, Ким*

исмҳои маҳол - *Киди, Мағи, Мори, Ҷатағи*

Қайд: I. *дағавā* шакли *Loc Sg.M* аз *дағи* мебошад.

д. Мисоли тасрифи ҳиссаҳои номин маҳтум ба *-āи* калимаи *дахуāи* "кишвар" мебошад, ки шаклҳои зеринаш дар катибаи Бағис-тон мушоҳида мешаванд:

	Т а н ҳ о	! Ҷ а м ъ
<i>Nominativ</i>	<i>дахуāиш</i>	<i>дахуāва</i>
<i>Accusativ</i>	<i>дахуāит</i>	—
<i>Genitiv</i>	—	<i>дахуāитам</i>
<i>Locativ</i>	<i>дахуāивā</i>	<i>дахуāишова</i>

е. Тасрифи ҳиссаҳои номин маҳтум ба *-h<°s*. Аз ин тип

тасриф одатан шакли падежҳои *Nom - Acc. Sg. (Neutra) - rāṣā-* "руз", *drāṣya-* "дарё" *Locativus Singularis drāṣyāḥ*, *Instrumentalis Pl. rāṣābhiḥ* -ро мисол меоранд.

Ҳамин тавр калимаҳои *māh* "моҳ" ва *khāh* "хато", *pāham* шакли падежи *Acc. Sg.* аз калимаи *pāh* "бинӣ" мебошад.

Калимаи *Auramardah* ҳам ба ҳамин типии тасриф тааллуқ дорад:

Nominativus Auramardā (<"-ah")
Accusativus Auramardam (<"-ah-am")
Genetivus Auramardāha (<"-ah+ah")

Шакли *rāṣāpativā* аз *rāṣā* *Nom-Acc. Sg.* + пасояндаи *patiy* + пайвандаки *vā* иборат аст.

к. Аз асосҳои махтум ба ҳамсари дохилӣ дар катибаи Бағистон шаклҳои зерин мушоҳида мешаванд:

луга	падеж	шакл	тарҷума	асос
танҳо	<i>Nominativus</i>	<i>nafā</i>	"набера"	<i>napat-</i>
	<i>Genetivus</i>	<i>ṣarda</i>	"сол"	<i>ṣard-</i>
	<i>Locativus</i>	<i>vidiyā</i>	"дарбор"	<i>vid-</i>
чамъ	<i>Instrumentalis</i>	<i>vidiḥ</i>	"-"	<i>vid-</i>

Ш а к л и *vidāpatiy* аз *instrumentalis*-и калимаи *vid-* "дарбор" ва исми *patiy* "соҳиб" иборат аст.

3. Аз асосҳои махтум ба = 2 фақат шакли *Nominativus* мондааст: *brātā* "бародар" / асос *brātā-* 1. Инчунин: *ṣauṣtā*, *ṣatā*, *hamarītā*, *hamata*, *pītā*.

и. Аз асосҳои махтум ба = n шакли *Nom. Čakmā* /асос *Čakman 1, xšayāraša* /асос *xšayārašan/* боқӣ мондаанд.

Калимаи *nāman* ба вазифаи баёния омада, баъд аз исмҳои ҷинсияти мардона вақли *nāma* ва исмҳои ҷинсияти занона шакли *nāmā* дорад.

к. Сифат ҳам мисли ном таариф мешуд, аммо аз рӯи ҷинсиат фарқ мекард /м.к. дар забони русӣ большой, большая, большоё/.

Одатан сифати ҷинсиати мардона ва миёна махтум ба = a ва сифати ҷинсиати занона махтум ба = ā буд. Мисол:

kāna kamīšiyā /мардона/ "лашқари исьёнбардошта"
kaḡyāuš kamīšiyā /занона/ "кишварӣ исьёнбардошта"

Сифат дараҷаҳои қиёсӣ ва олии дошт, ки ба воситаи суффиксҳои зерин ташкил мешуданд:

дараҷаҳо	суффиксҳо		асос	тарҷума
	каммаҳ-сул	сермаҳ-сул		
қиёсӣ	=yab-		<i>vaḡyok</i> исми хос <i>vaḡyadāta</i>	<i>vaḡ-</i> нек, хуб
		=tar-	<i>fratarā</i>	<i>fra-</i> пеш
олия	=šta-		<i>maḡšta</i>	<i>maḡ-</i> қалон
		=tam-	<i>fratama</i>	<i>fra-</i> пеш

Ҷонишинҳо

Ҷонишин дар забони форсии қадим барои ҷаҳмида

ғирифтани маънои мағн /барои сохти кутб/ аҳамияти калон дорад. Ғайр аз он, ҷонишин дар равнақу инкишофи минбаъдаи забон махсусан дар шикасту реҳти нави системаи феъл роли муҳим бозид. Дар забони форсии қадим ҷонишинҳо ба ду ғурӯҳ ҷудо мешаванд: ҷонишинҳои маҳруми категорияи ҷинсият, ҷонишинҳои доғои ҳамон категория.

а. Ба ғурӯҳи якум ҷонишинҳои шахсӣ дохил мешаванд. Ҷонишинҳои шахсии форсии қадим тасриф мешуданд. Ба системаи ҷонишинҳо ҳодисаи суплетивизм ҳос буд ва онҳо ду шакл — шакли мустақил ва шакли энклитикии /мк. боғи онҳо ва боғашон дар забони ҳоз.ад.то — ҷик/ доштанд. Барои шахси сеюм шакли мустақил вуҷуд надошт ва ролашро ҷонишини ишоратӣ мебозид. Аммо дар матн шакли махсуси энклитикии ҷонишини шахси сеюм мушоҳида мешавад.

		Шахси I		Шахси 2		Шахси 2
		мустақил	энклитики	мустақил	энклитики	
Танҳо	Nominativ	adam		tuvam		
	Accusativ	mām	-mā	tuvām		-šim -dim
	Genitiv	manā	-māy		-taiy	-šāy
	Ablativ		=ma			ša
Ҷанб	Nominativ	vayam				
	Accusativ					-šiš -diš
	Genitiv	amāxam				=šām

- Қайдҳо: 1. Аз ҳамин қолиб қонишинҳои дигар аз қабили
ata - "ин, он" *ivārapāšiya* - "хеш, худ"
 тасриф мешаванд.
2. Дар шаклҳои *aniyāš-šiy* ва *avāš-šiy*
 дар давраи қадимтар /орьёний/ асос ба -s
 махтум буд ва дар охири калима *s > h
 мубаддал галта, баъдтар аз байн меравад, аммо
 пеш аз -šiy маҳфуз монда, ба š таъдил
 мегӯбад.
3. Яке аз хусусиятҳои хоси тасрифи қонишинҳои
 нисбат ба ҳиссаҳои дигари номӣ он буд, ки дар
 он шакли *nam p p m* махтум ба =i /i mašy,
avaiy, tayaiy бучуд дошт.
4. Бо ҳиссаҳои инкорӣ *mā* -якҷо омада қони-
 шини *taya* пайвандаки мураккаби *mātaya*
 "к'ам"-ро ташкил медиҳад. Баъзан бо қинишҳои
 энклитикӣ омада, шакли мураккабтарро ташкил ме-
 диҳад: *mātayamām* -
 "ки маро на /ма-/".

Феъл. Барои таҳлили системаи феълҳои порсии қадим пеш аз ҳама
 тасриф, типӣ асос, префиксҳои феълӣ ва баъзе хусусиятҳои дигари
 онро таҳлил кардан лозим аст.

Аз тамоми калимаҳои порсии қадим мураккабтаринаш шакли
 феълӣ буд. Феъл ду намууди асос дошт: асоси замонӣ, асоси синавӣ.

Асоси замонӣ аз *resha* /баъзан такрори он/ ва суффикси асос-
 саз иборат буд ва бо ёрии бандҳои феълӣ шаклҳои тасрифшавандаи
 синавӣ хабарӣ ва амрӣ сохта метавонист; ба ин асос суффиксҳои
 синавӣ дигар зам шуда, асоси синавӣ месохтанд. Асоси синавӣ

б) тиши тасриф ба $-u, -\bar{u}$ ҳам вучуд дошт, ки анҷомаҳои ба анҷомаҳои тиши тасрифи $-i, -\bar{i}$ монанд буданд:

$-u\bar{s}, -um, -au\bar{s}$ ва ғайра; $-\bar{u}, -\bar{um}, uah$ ва ғайра.

в) дар тиши тасриф ба ҳамсадо дар натиҷаи дигаргуниҳои фонетикӣ шаклҳои мухталифи падежи *Nominativ* -и тамқо пайдо шуданд, мк.:

пқ. асс. *tunubatam, nom tunuvā* < *tunvants /пуриқтидор/

ав. асс. *āpəm, nom āfī* < *āps /"об"/

ққ. асс. *višam, nom. vič* < *viss /"деҳ"/

г) дар тасрифи исмҳо ба ҳамсадо табдили садонокҳои асос аҳамият дошт /ниг. §8/.

д) сифатҳо дар эронии қадим аз рӯи ҷинсиёт тағйир ёфта метавоистанд ва дар ҷинсиёти мардон аз рӯи тиши $-a$ ва дар ҷинсиёти занона аз рӯи тиши $-\bar{a}$ тасриф мешуданд:

hamivriya- -ҷинсиёти мардона ва *hamivriyā-* -ҷ. занона "исъёмгар".

ё е з л. Аз тамоми унсурҳои, ки дар §9 оид ба онҳо мулоҳиза рафта буд, дар забони эронии қадим шаклҳои бисёр боқӣ мондаанд.

Мураккабии системаи феълии эронии қадим дар он буд, ки шаклҳои гуногун ба воситаҳои мухталиф пайдо мешуданд. Аз решаи *kar-//*

$кз =$ шаклҳои зерин сохта шуда метавонистанд:

Презенс индикатив актив - *kar-ti, kē-nau-ti,*

kē-ša-ti, kar-a-ti, kēnā-ti,

kar-ya-ti, kar-aya-ti ва ғайраҳо.

Имперфект индикатив актив - $a-kar-t,$

$a-kz = nau-t, a-kar-a-t$

в м.о.н.

презенс конъюнктив актив - аз	*kar-ti "kara-ti
	аз *kərau-ti "kərau-ti
	аз *kar-a-ti "kara-ti
презенс октатив	*kar-īāt, *karait
аорист актив	*a.kəat, a-kar-s-t
перфект	*šakara
пассив	*kar-ya-ti
сифати феълий/презенси актив/-	*kar-ant
сифати феъдий/презенси медиум/-	*kar-am-na
сифати феълий/перфекти пассив/-	*kəta, *kə-na
сифати феълий /футурум пассив/-	*kara-ta
инфинитив	*karanai

Шаклҳои медиум /тарзи миёна/ танҳо бо анҷомаҳо фарқ меку-
нанд.

ЗАБОНИ ПОРСИИ ҚАДИМ

Маълумоти умумӣ   Забони порсии қадим забони катибаҳои мебо-
шад, ки аз номи подшоҳони Ҳахоманишии ва бо
фармонашон дар рӯи харсангҳо, деворҳои мақбара ва оташкадаҳо ни-
гошта шудаанд. Ин забон забони модарии тоифаҳои қадими эроние
буд, ки дар қисми ҷанубии ғарбии Эрони ҳозира/Ҳузистон, Форс/ мас-
ман гирифта буданд. Маълумоти аниқ дар бораи ин тоифаҳо дар ин
минтақа ба асри IX пам тааллуқ дорад: дар соли 836 пам 27 ҳоким
аз ноҳияи *Parsuaš* ба малики Асурия/ Салманассар III боқ
медоданд. Дар хотир доштан зарур аст, ки аборогени ин минтақа
эламиҳо буданд ва забонашон дар империяи Ҳахоманишиҳо аҳамияти
калон дошт, зеро яке аз муҳимтарин катибаҳои давраи сулолаи
Ҳахоманиши ба се забон /ба забони эламӣ, ба забони аккодӣ ва ба

забони порсии қадим тартиб дода ҷудааст. Аз тарафи дигар, қайд кардан лозим аст, ки забони идораи давлати империяи бузурги Ҳахоманиширо забони оромӣ буд. Системаи хат дар порсии қадим аз системаи хати забони аккодӣ, ки забони расмии давлати Асури буд, қабул ҷудааст. Ин системаи хат ҳиҷоӣ буда, ҳар як аломаташ як ҳиҷоӣ кушодаро ифода мекард. Одатан ин системаро системаи хати мехӣ /фонавӣ/ меноманд. Ин система барои дар рӯи материали сахт кандакорӣ кардан мувофиқ ҷуда буд.

СИСТЕМАИ ХАТИ МЕХӢ

𐎠 a, ā	𐎡 ē, ē	𐎢 u, u	𐎣 v, va	𐎤 ē, ēa	𐎥 i, ia	𐎦 o, da	𐎧 di	𐎨 du	𐎩 t, ta	𐎪 g, ga	𐎫 gu
𐎬 h, ha, ha	𐎭 x, xa	𐎮 j, ja	𐎰 ji	𐎱 k, ka	𐎲 ku	𐎳 l, la	𐎴 m, ma	𐎵 mi	𐎶 n, na	𐎷 ni	
𐎹 p, pa	𐎺 z, za, za	𐎻 cu	𐎼 s, sa	𐎽 š, ša	𐎾 t, ta, h	𐎿 tu	𐏀 v, va	𐏁 vi	𐏂 y, ya	𐏃 z, za	

Бояд қайд кард, ки аломатҳои хати мехӣ сермаъно мебошад, аломати 𐎠 𐎡, масалан, чун *t, ta, ti* хонда мешавад. Тарзи хониши матни порсии қадим мушкилоти зиёде дорад. Барои мисол, тарзи хондани калимаи 𐎠 𐎠 𐎠 𐎠 𐎠 𐎠 𐎠 𐎠 —ро дида мебароем: *a-sa-ta-i-ya; a-ti-i-ya; a-sa-t-i-y; a-s-t-i-y* ва ғайра. Лекин аз тамоми вариантҳои овардашуда мо тарзи охирини хонишро қабул менамоем, зеро маълум аст, ки аз рӯи маънои матн дар ин ҷо бояд феъл—бандак бошад ва, ғайр аз ин, ин калима дар забони авестой шакли *asti* ҳа. *asti* тоҷ. аст/мк. русӣ. есть, фр. *est* ва ғайра/ дорад.

Калонтарин ва муҳимтарин матни ба хати мехӣ нигошташуда калитбаи Бағистон мебошад. Ин калитба дар соли 521 п.м ба фармони шах Дуро I /521-486 п.м/ ва аз номи у рӯи кӯҳи Бағистон дар сари роҳи қорвои /маънаи Кирмоншоҳи ҳозира/ кандакорӣ гардидааст.

Мазмуни, им катиба дар осори Геродот нақд шудааст ва ин ҳолат дар мазриди хонин ва таҳлили матнҳои форсии қадим ёрии калон расонда буд.

Фонетика Системаи фонетикии форсии қадим аз фонемаҳои зерин иборат буд:

садонокҳо: *a i u ā ē ī*

дифтонгҳо: *ai au ēi īi*

Ҷамсадоҳо:

лаби *p b f m*

данҷонӣ *t d ʒ n*

коми *č j*

пуштизабонӣ *k g x*

роғ *s z š ʒʰ*

сонантҳо *r l y v*

халқӣ *h*

Қайд: Талаффузи фонемаи *ʒʰ* аниқ маълум нест. Им овози форсии қадим дар забонҳои ioni чун *ss*, эламі-*šš*, аккоди-*zš*, оромӣ-*šš* лики^I-*-zz* ва лидӣ^I-*ss* ифода мегашт.

Системаи овозҳои форсии қадим бо 5 хусусияти хосаш аз системаи овозҳои орьёӣ ва умумиэронӣ фарқ мекунад:

а/ овозҳои орьёӣ *ś, *z, *zʰ дар форсии қадим ва забонҳои ба он наздик чун *ʒ*, *d*, аммо дар забонҳои дигари эронӣ чун *s*, *z* инъикос ёфтаанд/дар ҳқ *s*, *j* ва *h* < **zʰ*l:

^IЛидӣ ва лики забонҳои анатолия буданд.

пқ *masišta*, ав. *masišta*, соки-хутами *mišta*,
тоқ. меҳ/тар/;

пқ *zrayah*, ав. *zrayō*, хқ. *zrayah*, тоқ.
даръё, м.к. шугня *ziran*;

пқ. *dasta*, ав. *zasta*, тоқ.даст. хқ. *hasta*;
б/овоан оръёни *šy дар порсии қадим *šp* ва
забонҳои авестой ва модӣ *šp* иттиқос меёфт:

пқ. *asa-(asa-bāra)sumān*, ав. *aspa-*, хқ. *ašva-*
Иттиқоси *šy-и оръёни дар порсии қадим *z* ва дар
авестой *xv*, модӣ *zβ* долааст:

пқ. *hižāna*, ав. *hižva < hižbāna* / м.к. тоқ. забон/;
в/ фонемаи *ž*, ки дар боло /ниг.қайд/ зикр ёфт,
аз эронии қадим *ž* оръёни *ti* пайдо шудааст:

пқ. *hityam*, ав. *hitya*, м.к. хқ. *titya*
тоқ. сехм;

в/ фонемаи *hw* / ав. *xv* / дар мавқоъҳои гуногуни фо-
нетикӣ аз байн меравад:

пқ. *hwairāšiya* ав. *xwairāšiya*, дари *xwēš*,
тоқ. хеш.

пқ *hwārašt*, ав. *Xwairizāt*, тоқ. Хоразм;
л/ фонемаҳои *s, n, t* дар охири ҳиҷо меафтанд¹.

пқ. *asa*, лот. *equus* / асп/

пқ. *xbara*, ав. *barān*, хқ. *abāran* / бурдан/

пқ. *badaka* =, хқ. *bandhākā*, лм. бандак,

тоқ. банда.

пқ. *-šiy*, ав. *šit*, хқ. *cit*, тоқ. чӣ.

¹Аниқ маълум нест, ки ин ҳодисаи фонетикӣ оғоз ёфтааст ё имлоӣ.

Баъзан фонемаҳои *n* ва *t* -ро /барои дарки этимология/ барқарор карда болои сатр навишанд: *abala^t*, *baⁿdaka*.

Грамматика Дар порсии қадим калимаҳои ба типҳои зерини
Хиссаи номӣ тасриф тааллуқ дошта мутоҳида шудаанд.¹
а. Тасрифи тематикӣ /асоси ин тип бо садоҳои
=а- ба охир мерасад/. Парадигмаи тасрифи ин типро дар мисоли
калимаҳои *Pārsa* /Порс/, *Māda* /Мод/ ва *martiya* /мар/
нишон додан мумкин аст².

	Т а н ҳ о	Ч а в и ъ
<i>Nom.</i>	<i>Pārsa Māda martiya</i>	<i>martiyā</i>
<i>Acc.</i>	<i>Pārsam Mādā(m) martiyam</i>	
<i>Instr.</i>	<i>Pārsā</i>	<i>martiyāibīš</i>
<i>All.</i>	<i>Pārsā</i>	
<i>Gen.</i>	<i>Pārsakya martiyakya</i>	<i>martiyānām</i>
<i>Loc.</i>	<i>Pārsaiy Mādaiy</i>	<i>Madaršūva</i>

Аз рӯи ҳамин қолиб тасриф мешуданд:

- исмҳои ҷинс *agriya-*, *āmāta*, *anušiya*,

¹Азбаски аз порсии қадим материали хеле кам боқӣ мондааст, дар матнҳои таҳлилгашта на ҳамаи шаклҳои падежро пайдо кардан мумкин аст.

²Адами падежи *Dativ* ва монандшавии шаклҳои дигари падежӣ аломати таназули системаи падеж дар забони порсии қадим мебошад.

arika, asa, asabāra, avajata,
 ayadana, badara, bāga, bāsta,
 Čaša, jēva, darsa, desta, dāta,
 dīta, drauga, durusa, duruxta,
 fratara, gauša, hamarana, haḡmata,
 hamivriya, hašiya, hizāna va +.

- исмҳои хос

Ainaina, Ārina, Ariyāramna, Aś-
 śama, Arva, Asagarta, Bāgabigna,
 Bāgabuxša, Bardiya, Čivātaxma,
 Frāda, Gaumata, Haldita, Haxā-
 menišiya, Kabūjriya, Mardūniya,
 Naditabaiza, Sparda, Šuxna, Tarmo-
 spāda, Xšavrita va +.

- номи моҳҳои сол:

Ariyādiya, Aderkanaiša,
 Anāma, Dātuvahya, Garmapada

- исмҳои макон

Azabāya, Azmina, Divāla,
 Gadāra, Haḡmatāna, Mudraja,
 Nišāya, Tūza, Gadutava, Haraiiva,
 Katpatuka, Maka, Mārgava va +.

Дар тарзи тематикӣ асосан калимаҳои ҷинсиати мардона тасриф
 мешаванд, аммо баъзе калимаҳои ҷинсиати миёна ҳам ба он дохил шуда,
 бақайд дар падежҳои *Nominativ* ва *Accusativ*

якхела аст / муқоиса кунед: дар забони русӣ - окно, дерево, поле ва гайра! *jīyatnam, uśānam, xšarām* / Nom. ва Acc/.

Баъзе калимаҳои дар падежи Acc. чун зарф истеъмол мешаванд:

arogam "сонӣ"
dargam / "хеле" дер"
frakaravām "ҳамагӣ"
nīnam "акнун"
rahanam "пеш"
rahyam "пеш"

Қайд: 1. Ба шакли баъзе калимаҳои дар падежи *Locativ* тақриб анҷоми -ā илова мешавад / *dastayā, uzmayā, divarayā*/.

2. Калимаи *bagā* дар падежи *Nominativ Pl.* шакли *bagāh* дорад, ки он аз даврал орьёӣ боқӣ мондааст / ор. *bhaga-tas-tas*, тақрибӣ анҷоми/.

б. Тасрифи ҳиссаҳои номи махтум ба ā -ро дар мисоли калимаи *taumā* "туҳм, сулола" нишон додан мумкин аст.

Т а н ҳ о

Nom.	Acc.	Gen.
<i>taumā</i>	<i>taumām</i>	<i>taumāyā</i>

Аз рӯи ҳамин қолиб калимаҳои зерин тасриф мешаванд:

- исмҳои ҷинс *aristā, didā, goivā, kadugā, maškā, nāvīgā, upastā* ea t.
- исмҳои макон- *Arvaitā, Arśādā, Ardvā, Ixalā, Ragā, Taravā* ea t.

барои сохтани шаклҳои феълии সিғаи конкнктив ва оптатив истъ-
мол мешуд.

Сохти шакли феъли дар ҷадвали зерин нишон дода шудааст:

Ш а к л и ф е ъ л и					
пре фикс	ауг- мент	а с о с и с и г а в и			Бандаки
		асоси замонӣ		суффикси сигавӣ	феъли
		такрори реша	р е ш а		

Барои ҷаҳрида гирифтани сохти шакли феъли ҳар як шакл ба
эронии қадим дар зери аломати / < * / мансуб гардонда шуда,
ҳар як морфема ба воситаи рақам /индекс/-и махсус нишон дода
мешавад. Индексҳо чунинанд:

- 1- префикс
- 2- аугмент ^φ
- 3-редупликация /такрори қисми реша, монанди сип-сиёҳ/
- 4- реша
- 5-суффикси замонӣ
- 6- суффикси сигавӣ
- 7 - бандаки феъли

Масалан, *niyašādayam* - "шинондам" * $n_1 - \alpha_2 - sād_4 - ay_5 m_7$
ē aistatā - "менстод" $\alpha_2 - hi_3 - stā_4 - tā_7$
 ё ин ки *parivarāky* "бояд нигоҳ дорӣ" $pari_7 - var_4 - \alpha_3 - a_5 - hi_7$

Б. Тасриф. Тасрифи феъло дар мисолҳои ба ҷадвал даровар-
дашуда дида баромадан мумкин аст:

<i>ah</i> "ҳастам"	<i>manya</i> "фикр кардан"
<i>prai(wa)</i> "бурдан"	<i>pā</i> "поидан"
<i>baa</i> "будан"	<i>(vi) taraya</i> "гузаштан"
<i>gaba</i> "гуфтан"	<i>vanya</i> "номидан"

*Аугмент лот. *augmentum* зиёдшавӣ, мк калимаи аукционӣ,
ки ба худӣ ҳамон феъли лотинӣ мансуб аст.

Қайдҳо: I. Илми мей имконият намедиҳад, ки анҷомаҳои шаклҳои

зерини феълро аз якдигар фарқ қунонем:

aparaṇḍaya ва *avara* /танҳо, ҷамъ/; *varatiy*
/танҳо, ҷамъ/; *varatuv, pātuv, aḡaḡatā*

ва *avaratā*. Аммо ин калимаҳои шаклҳои мухталифи
эронии қадимро давом медиҳанд:

2. Шаклҳои *Imperfect* ба воситаи садоноки *a-*, ки аугмент
номида шуда, пеш аз асоси феъл меояд, сохта мешаванд. Дар сурати
вучуд доштани префикс аугмент дар мобайни он ва асос ҷой мегирад:
vīyātarayamā.

Хусусияти дигари *Imperfect* дар он аст, ки дар *Pratens*
анҷомаҳои дараҷаи аввал /-*miy*, -*tay* ва ғайра/
ва дар *Imperfect* анҷомаҳои дараҷаи сонавӣ /-*m*, -*tā*
ва ғайра/ истисмол мешаванд. Муқоиса кун с.23.

3. Аломати хоси *conjunctiv* садоноки *a* мобайни асос
ва анҷома мебошад: *varāty* < *vara* + *a* + *ty*.

Анҷомаҳои махсуси *conjunctiv* танҳо ба шахси якуми танҳо
хосанд: *akamy* /асос *ak-*/, *kinavāmay*.

4. Аломати /нишондиҳандаи/ *optativ* суффикси *-iyā*
буд: *viyā* < *vi-* + *yā*; *hī* /"бошӣ", худӣ ҳамон шакл *viyā*
< *vi-* + *yā* - *t* /"бувад, бошад"/, *avājomyā* < *ava-* + *ā-* + *jom-* + *yā* - *t*
"кушад", ин шакл ду префиксе *ava*, *ā* дорад/, шакли *optativ*
perfect *šaxxiyā* < *šax-* + *xi-* + *yā* - *t* /"карда тавонад"/

а. шаклҳои *Pratens Imperfect* сифаи хабарӣ ва сифаҳои
дигари феъл аз асос ва бандҳои феълӣ таҳлилшуда ташкил меё-
банд. Асоси феъл, дар навбати худ, аз реша ва суффиксҳои гуногун,

ки аксаран маънояшон ҷаҳмо нест^I, тартиб меёбад. Ин асосҳо аз рӯи тарзи сохта шуданашон ба синфҳои зерин тақсим мешаванд:

I. Синфи атематикӣ, ки асосан баробари решаи соф аст /ҳатто суффикси тематикӣ ҳам надорад ва аз ин рӯ синфи атематикӣ номида мешавад/:

$\sqrt{stā}$ = "истодан": $aištātā < *a_2-h_3-stā_4-tā_7$

имперфект, тарзи миёна, 3 т.

$\sqrt{ay}$ = "гаштан" /дараҷаи сусти ин реша $\sqrt{i-}$ /:

$irayam < *ira_1-a_2-ay_4-am_7$ } имперфект 1 т.

$irayāyam < *irai_1-a_2-ay_4-am_7$ }

$niyāyam < *ni_1-a_2-ay_4-am_7$ }

$āis < *a_3-ay_4-t_7$

$atiyāis < *ati_1-a_2-ay_4-t_7$ } имперфект 3 т.

$araiyāya < *a_2-rai_1-a_2-ay_4-am_7$ имперфект 3 т.

$rayādiy < *ray_1-i_4-di_7$ ситои амрӯ, 2 т.

$rayātā < *ray_1-i_4-tā_7$, ситои амрӯ, 2 т.

$\sqrt{jan}$ = "задан" (дараҷаи сусти ин реша $\sqrt{ra- < *j_2-}$)

$avājanam < *ava_1-a_2-jan_4-am_7$ } имперфект I т.

$frājanam < *fra_1-a_2-jan_4-am_7$ }

$aja < *a_2-ja_4-n_7$ имперфект 3 т.

$jādiy < *jā_1-di_7$ ситои амрӯ 2 т.

$\sqrt{ak}$ = "ҳастан", "будан" /дараҷаи сусти ин реша $\sqrt{as-}$ шакли

реша пеш аз ҳамсадои дандонӣ $\sqrt{as-}$ /:

^IМуқоиса кунед суффиксҳои асосоз дар забони ҳозираи ҷусӣ дар шаклҳои феълии стоять, ставить, становиться, останавливать ва монашди он.

$amiy < *ah_1 m_2$	презенс I т
$astiy < *a_1 t_1$	презенс 3 т
$amohy < *ah_1 m_2$	презенс I ч
$hatiy < *h_1 ant_1$	презенс 3 ч
$\bar{a}ham < *a_2 ah_1 am_1$	имперфект. I т
$\bar{a}ha < *a_2 ah_1 an_1$	имперфект 3 ч.
$\bar{a}hat\bar{a} < *a_2 ah_1 na_1$	имперфект 3 ч. тарзи миёна.
$\bar{a}hy < *a_2 ah_1 a_3 h_1$	конъюнктив 2 т.
$ahoty < *ah_1 a_3 t_1$	конъюнктив 3 т.

II. Синфи тематикӣ, ки асосаш аз реша ва суффикс-а иборат аст:

√*ah* "гуфтан": $\bar{v}atiy < *vah_1 a_3 t_1$
 презенс, 3 т.

√*val* "овардан, бурдан":

$avalam < *a_2 val_1 a_3 m_1$	} имперфект I т.
$ratyavakam < *rat_1 a_2 val_1 a_3 m_1$	
$\bar{v}ahajam < *va_1 a_2 h_1 a_3 m_1$	имперфект I т.
$avalam < *a_2 val_1 a_3 m_1$	ва ғайра.
$avala < *a_2 val_1 a_3 t_1$	имперфект 3 т
$avala < *a_2 val_1 a_3 n_1$	имперфект 3 ч.
$\bar{v}aval < *va_1 a_2 val_1 a_3 t_1 e n_1$	имперфект 3 т. ё ч.
$ratavala < *rat_1 a_2 val_1 a_3 t_1 e n_1$	имперфект 3 т. ё ч.

Инчунин *avala* (√*val*), *avajana* (√*jan*), *avaharva* (√*har*), *amiva* (√*mi*), *avaya* (√*ya*), *avayava* (√*ya*)

I Дар ин шакл ва шаклҳои дигар садоноки $\bar{v}$ аз садоноки префикс ва аугмент пайдо шудааст.

√*gaw* = "гуфтан"

gawataiy < **gaw*₁-*a*₂-*ta*₂ презенс 3 т.
тарзи миена

√*taxs* = "давидан"

hamotaxsiy < **ham*₁-*a*₂-*taxs*₂-*a*₃-*t*₂ имперфект I т.
тарзи миена

hamotaxsata < **ham*₁-*a*₂-*taxs*₂-*a*₃-*t*₂ имперфект 3 т.
тарзи миена

Инчунин *awaratā* (√*aw*), *agawata* (√*gaw*),
anayata (√*na*), *idarata* (√*ra*).

√*war* = (н.к. пештар):

rawarā < **raw*₁-*ar*₂-*a*₂ сигаи амр, 2 т

rawarāy < **raw*₁-*ar*₂-*a*₂-*hi*₂ - сигаи конъюнктив,

2 т; инчунин бо экклитика: *rawarāhadiš* ва аз решаи

√*kan*: *wikanāy* ва *wikanāhadiš*, *rah* (√*rah*) <
< **rah*₁-*a*₂-*a*₂-*hi*₂

√*war* = "будан": *wiyā* -сигаи оптатив, 2 ё 3 т (н.к.

қайди 4, нуқтаи А ҳамин мавзӯ).

Ш. Синфе, ки асосаш аз решаи суффикси =*nā* иборат аст:

√*waid* = "дидан"

awaina < **a*₂-*waid*₁-*nā*₂-*t*₂ имперфект, 3 т.

инчунин *adānā* (√*dā*), *adinā* (√*dā*) ва *adinam* I т.

waināy < **waid*₁-*nā*₂-*a*₂-*hi*₂ сигаи конъюнктив, 2 т;

дар ҳамин шакл -*a*₂- -нишонаи конъюнктив аст.

IV. Синфе, ки асосаш аз решаи садоннокш дараҷаи сусти ё дараҷаи миёна ва суффикси $-nau-$ иборат аст. Ин суффикс шаклҳои гуногун дорад:

$-nau$ -дараҷаи пурра пеш аз ҳамсадо;

$-nau$ -дараҷаи пурра пеш аз садоннок;

$-ni$ -дараҷаи сусти.

$\sqrt{kar} =$ /дараҷаи сусти ин реша $\sqrt{ku} = <^* \sqrt{ke} =$ /"кардан"/:
 $akunavam <^* a_2 - ku_4 - nau_5 - am$ имперфект, I т.

$akunauš <^* a_2 - ku_4 - nau_5 - t_7$ имперфект, 3 т.

инчунин $adarsin auš (\sqrt{dars-})$

$akunava <^* a_1 - ku_4 - nau_5 - an_7$ имперфект, 3 ҷ.

$akunavata <^* a_2 - ku_4 - nau_5 - anta_7$ имперфект, 3 ҷ, тарзи миёна

$kunsvāhu <^* ku_4 - nau_5 - a_6 - hi_7$ সিগাই конъюнктив, 2 т.

$\sqrt{kar} =$ "шинак гирифтани":

$vanau. auš <^* va_4 - nau_5 - a_6 - tei_7$ সিগাই конъюнктив, 3 т., тарзи миёна

$\sqrt{kar} = kunautuv <^* ku_4 - nau_5 - tu_7$ সিগাই амр, 3 т.

$\sqrt{kar} = kunvātām <^* va_4 - nau_5 - etā_7$ সিগাই амр, 3 т.

V. Синфе, ки асосаш аз реша ва суффикси $-sa-$ иборат аст:

$\sqrt{sa} =$ "ҳаракат кардан" /шакли ин реша пеш аз ҳамсадо $\sqrt{sa} =$

$asasam <^* a_2 = sa_4 = sa_5 - m$ }
 $rasāsam <^* ra_4 - a_2 - sa_4 - sa_5 - m_7$ } имперфект, I т.

инчунин $arasasam (\sqrt{ras-})$

$rasāsata <^* ra_4 - a_2 - sa_4 - sa_5 - t_7$ имперфект, 3 т.

$\sqrt{tas} =$ "тарсидани":

atarāsa < **a*₁ - *tar*₁ - *sa*₂ - *n*₂ имперфект, 3 ч.

√*yam*: - "гирифтен" / дарақан сусти ин раша √*ga* - < √*g* - /:

āyasatā < **ā*₁ - *a*₂ - *ya*₁ - *sa*₂ - *tā*₂ имперфект, 3 т., тарзи миёна

√*parā* = "пурсидан":

parā < **par*₁ - *sa*₂ СИГАИ АМРИ, 2 т

patiparāyā < **pat*₁ - *par*₁ - *sa*₂ - *a*₃ - *hi*₂ СИГАИ КОНЪЮНКТИВ, 2 т

patiparāyātū < **pat*₁ - *par*₁ - *sa*₂ - *a*₃ - *hi*₂ СИГАИ КОНЪЮНКТИВ, 3 т

√*xšnā* - "донистан":

xšnāsātīy < **xšnā*₁ - *sa*₂ - *a*₃ - *ti*₂ СИГАИ КОНЪЮНКТИВ, 3 ч.

VI. Синфе, ки асосам аз раша ва суффикси -*ya*- иборат аст:

√*stā* = -"истодан":

avāstāyam < **av*₁ - *a*₂ - *stā*₁ - *ya*₂ - *m*₂

nīvāstāyam < **nī*₁ - *a*₂ - *stā*₁ - *ya*₂ - *m*₂

frāstāyam < **fr*₁ - *a*₂ - *stā*₁ - *ya*₂ - *m*₂

имперфект, I т

√*durūj*: - "дурӯғ гуфтан":

adurūjīya < **a*₂ - *durūj*₁ - *ya*₂ - *t*₂ имперфект, 3 т.

√*avah* = -"ёри додан":

pativāvahīy < **pat*₁ - *a*₂ - *avah*₁ - *ya*₂ - *i*₂ имперфект, I т, тарзи миёна

√*mar* = "мурдан":

amarīyatā < **a*₂ - *mar*₁ - *ya*₂ - *tā*₂ имперфект, 3 т, тарзи миёна

инчунин *akhyatā* (тоҳ):

√*prā* = "поидан":

$\text{ratirayzavā} < * \text{rat}_1 - \text{rā}_2 - \text{ya}_3 - \text{vā} \bar{z}$ СИГАИ АМРӢ, 2 т, тарзи миёна.

$\sqrt{\text{rak}}$ = "фикр кардан":

$\text{majyā'āy} < * \text{maj}_1 - \text{ya}_3 - \text{ā} \bar{z}$ СИГАИ КОНЪОНТИВ, 2 т, тарзи миёна,

$\text{majyā'tāy} < * \text{maj}_1 - \text{ya}_3 - \text{tā} \bar{z}$ СИГАИ КОНЪОНТИВ, 3 т, тарзи миёна.

Қайд: Баъзан суффикси $= \text{ya} =$ шакли мафъули феъл месозад.

jahyā'mahy "номила мешавем" $< * \text{jah}_1 - \text{ya}_3 - \text{mah} \bar{z}$ презенс, I ҷ, тарзи мафъул;

avā'ahya "гуфта мешуд" $< * \text{a}_2 - \text{vah}_1 - \text{ya}_3 - \text{tā} \bar{z}$ имперфект, 3 т, тарзи мафъул;

Инҷунин a dārīya ($\sqrt{\text{dār}}$),

akarīyatā "карда шудани" $< * \text{a}_2 - \text{kar}_1 - \text{ya}_3 - \text{tā} \bar{z}$ имперфект, 3 ҷ, тарзи мафъул

Суффикси $= \text{ya} =$ на танҳо бо реша, балки бо асос/яъне баъд аз суффикси асоссоз/омада метавонист:

akinnavayātā "карда шуд" $< * \text{a}_2 - \text{ku}_1 - \text{nav}_1 - \text{ya}_3 - \text{tā} \bar{z}$ имперфект, 3 т, тарзи мафъул.

Дар ду шакли охир бандакҳои феълҳои дараҷаи дувми тарзи миёна мушоҳида мешаванд.

УП. Синфҳои асосан аз реша ва суффикси $= \text{ya} =$ иборат аст:

$\sqrt{\text{dār}}$ = "доштан":

$\text{dārāyāmīy} < * \text{dār}_1 - \text{ya}_3 - \text{āmī} \bar{z}$ презенс, I т;

$\sqrt{\text{dān}}$ = "гардондан":

$\nu a r k a i y a y < * \nu a r k - a y a_5 - i_7$ презенс, I т., тарзи миёна;

$\sqrt{f a i s} =$ "фиристодан".

$f a i s a y a t < * f a i - a_2 - a i s - a y a_5 - t_7$ имперфект, I т;

инчунин $a d a r b a y a t$ ($\sqrt{d a r b}$), $m u a b a l a y a t$ ($\sqrt{b a l}$),

$f a i s a y a < * f a i - a_2 - a i s - a y a_5 - t_7$ имперфект, 3 т;

инчунин $a d a r b a y a$ ($\sqrt{d a r b}$), $a d a r b a y a$ ($\sqrt{d a r b}$),

$a t a n a y a$ ($\sqrt{t a n}$), $\nu i y a n a b a y a$ ($\sqrt{n a b}$).

$\sqrt{d a r} =$ н.к. болотар

$\nu o t a d a t a y a y < * \nu o t - a_2 - d a t - a y a_5 - i_7$ I т;

$\sqrt{t a r} =$ "гуштан":

$\nu i y a t a r a y a m a < * \nu i - a_2 - t a r - a y a_5 - m a_7$ 1 ғ.

имперфект,
тарзи миёна.

$\sqrt{d a r b} =$ "гирифтан".

$a d a r b a y a t a < * a_2 - d a r b - a y a_5 - t a_7$ 3 т

$\sqrt{d a n d} =$ "рӯпуш кардан":

$a r a d a n d a y a < * a r a - d a n d - a y a_5$ сифаи амрӣ, 2 т.

$a r a d a n d a y a y < * a r a - d a n d - a y a_5 - h i_7$ сифаи конъюнктив, 2 т.

$\sqrt{\nu a d} =$ "ба назар расидан".

$\nu a d a y a t a y < * \nu a d - a y a_5 - t a i$ сифаи конъюнктив, 3 т, тарзи миёна.

Найд: Суффикси = aya = бо дараҷаи пурраи решаи феъл
барои сохтани шакли каузатив истеъмоли шуда метавонист.
Шаклҳои аз решаҳои $\sqrt{aiš}$, $\sqrt{tar}$ ва $\sqrt{var}$ =
сохташударо нигоҳ кунед.

в. Ба ғайр аз шаклҳои мазкур дар матнҳои форсии қадим чанд
шакли замони гузашта дучор мешавад, ки аниқ қардани маъношон басо
мушкил аст, зеро он шаклҳои каммаҳсул буда, аз доираи истеъмоли
баромада истода буданд.

Шакли аорист мисли имперфект аз реша бе суффикси асоссоз
ё бо суффикси асоссози = $ša$ = сохта мешуд:

$\sqrt{kar}$ = "қардан".

$akarā < * a_2 - ku_1 - tā_1$ 3 т, аорист

$acumā < * a_2 - ku_1 - mā_1$ I ҷ, аорист

$\sqrt{raiš}$ = "нигоштан":

$nigaraišam < * ni_1 - a_2 - raiš_1 - am_1$ I т, аорист

$\sqrt{rai}$ = "рафтан".

$raiyāiša < * rai_1 - a_2 - ai_1 - ša_3 - n_1$ 3 ҷ, аорист

$\sqrt{duruj}$ = "дурӯғ гуфтан"

$adurujyoša < * a_2 - duruj_1 - yo_3 - ša_3 - n_1$ 3 ҷ, аорист

Хусусияти хоси перфект такрори реша мешавад:

$\sqrt{kar}$ = -н.к. болотар

$čarkiyā < * ča_3 - kr_1 - iyā_6 - t_1$ перфект, оптатив, 3 т.

г. шайхри тасрифташавандаи феъл дар заб ни порсии қадим чунинанд:

- масдар /инфинитив/, ки ба воситаи суффикси = *tanay* сохта мешуд. Масалан, *čartanay* (Г. кар.)
častanay (Г. ҷаҳ.)

- сифати феълии замони гузаштаи тарзи маълулӣ, ки аз реша бо суффикси = *ta* (= *ata*, - *ita*) сохта мешуд. Масалан, *mpis̄ta-* (Г. раӣ), *čagmata-* (Г. ҷам) ва ғайра. Онҳо чун ҳиссаи номӣ аз рӯи қолиби тематикӣ тасриф мешуданд.

- сифати феълии замони оянда, ки аз реша бо суффикси = *ata* сохта мешуд. Масалан, *čakata* (Г. ҷак.).

д. Префиксҳои зерин ба маънои решаи феъл тобишҳои гуногуноро бахшида метавонистанд:

<i>apa</i> - "дур /дафъ/ шудан"	<i>para</i> - "дар/аз/он тараф"
<i>ati</i> - "аз /чизе/ гузаштан"	<i>pan</i> - "дар бораи, дар атрофи"
<i>ava</i> - "ба/поён равона кардан"	<i>pati</i> - "дар/муқобили..."
<i>ā</i> - "ба/пеш..."	<i>ud</i> - "ба/ боло..."
<i>fra</i> - "ба пеш /рафтани"	<i>ura</i> - "дар зери..."
<i>ham</i> - "бо, ҳам-, ҳамроҳ"	<i>uran</i> - "дар боло, боло, аз боло"
<i>ni</i> - "ба/поён/гузаштан/"	<i>ni</i> - "ба ҳар тараф, ҷудо кардан"
<i>nič</i> - "дур/дафъ/ шудан"	

Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи синтаксис, услуб ва нишонаҳои инкишофи /дигаргунии/ порсии қадим:

1. Порсии қадим, асосан, хусусиятҳои забони ҳиндуаврупоии қадимро ӯ гоҳ дошта, аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ нисбат ба

забони ҳозираи тоҷики ба забонҳои ҳозираи литвагӣ, русӣ ва украин наздиктар аст. Масалан, ҷумлаеро аз катибаи Бағистон /КБ/ дида мебаррем.

*pasāva Naditabura hadā kamnawēš asowā-
raiwēš amūva Bāwirum asiyada*

Пас /аз/ он Надитабайра бо саворони кам гурехт, ба Бобул рафт /шуд./

Дар ин ҷумла исми ҳос *Naditabura* дар падежи номинатив роли субъект мебозад, ба воситаи падежи аккузатив аз исми ҳоси

Bāwirum сармати ҳаракат ифода мегардад. Ғайр аз ин, дар ибори *kamnawēš asowāraiwēš* пеш аз муайяншаванда омадани муайян-кунанда ва мувофиқати он бо муайяншаванда аз рӯи ҷинсиат, шумора ва падеж мушоҳида мегардад.

2. Дар матнҳои форсии қадим пасоянди *rādīy* бо шакли генитиви калимаҳо истеъмол мешуд:

kārahya rādīy /аз/ барои ташқар /ҳалқ/
tanwatahya rādīy /аз/ барои тавоно
awahya rādīy /аз/ барои ин /он/

М.к.русӣ. боға ради

3. Ҷонишинҳои нисбӣ дар форсии қадим роли артиклро бози карда, дар бисёр мавридҳо алоқаи муайянкунандаро бо муайяншаванда ифода мекарданд: *haya amākan taumā*

"туҳми мо". (*haya* дар ин ҷо артикль- м.к. германи-
das unsere Geschlecht)

Аз нуқтаи назари таърихи забон истеъмоли артикли *haya* ҷавқулдорда аҷоиб аст. Масалан, *Yaumata haya magū(nsm)*,

аммо *Yaumatam tayam magūm* (ам) М.к. германи

Peter der Grosse - "Петри Бузург".

4. Дар порсии қадим хабари ҷумла ба воситаи ибораҳои мурак-
каб, ки аз ҳиссаҳои номӣ ва бандҳои хабарӣ иборат буданд, ифода
мегашт. Масалан, *xšāyram taya hēcā amākam taumāyā*
parōbartam āka /гирифта шуда буд/. Ҳанӯз дар матнҳои ҳаҳо-
манишӣ ин гуна ибораҳо бе бандҳои хабарӣ мушоҳида мешаванд.

5. Шояд дар баъзе матнҳои порсии қадим мавзӯҳои фольклор
ва назм ҷой дошта бошанд, зеро ибораҳои гуногуни матнро ҷун
сатрҳои манзуми иборат аз 8 ҳиҷо хонда таҳлил намудан мумкин
аст:

utā nāham utā gwisā
utā hakānam frajanam
utāsiy čāšam arājam /КВ, II, 74-75/

Ҳам бинӣ, ҳам /ду/ гӯш/аш/-ро,

Ҳам забон/аш/-ро будидам

Ҳам-аз чашм кандам.

6. Дар матнҳои мансуб ба солҳои охири ҳукмронии сулолаи
ҳахоманишиҳо дигаргуниҳои забони порсии қадимро мушоҳида кардан
мумкин аст. Фактҳои гуногуни инкишофи забон аз муқоисаи ду матн,
ки яке ба давраи Доро I /522-486/ ва дигаре ба давраи Артахшасра
III /369-338/ тааллуқ доранд, маълум мегарданд:

- Катибаи Доро I /нақши Рустам, а I-4/:

šaga vaxšaka Auramazdā haya
imām būmam adā. haya
šiyātim adā matthya...

- Катибаи Артахшасра III /Персеполис, а I-5/

šaga vaxšaka Auramazdā haya
imām būmam adā. haya
šayātam adā matthya...

- Тарҷума:

Худованди бузург Ормузд, ки ҳамин заминро
офаридаст, ...ки шодиро офаридаст
барои одамизод...

Аз матнҳои боло аломати таназзули системаи тасриф ҳувайдост. Масалан, тасрифи асосан махтум ба = $\dot{c}$ = ба типии маълумтари тасрифи асосан махтум ба = a = мегузарад/ *Būtmim* → *Būtmēm*; *Šiyatim* → *Šiyatēm*/. Дар шакли падежи *gdg martiyakūyā martihyā* ҷафшавӣ ё афтидани ҳиҷо мушоҳида мешавад. Гайр аз ин, дар матн ноустувории имло маълум мегардад. /Ба ҷои *Šiyā*- котиб *Šāya*- навиштааст/. Ин ҳодиса шояд ба он вобаста бошад, ки дар давраи нигоштани матни дуюм забони порсии қадим чун забони зинда аз доираи истемол баромада, котиб онро чун забони мурда истифода бурда бошад.

Материали забони порсии қадим дар забонҳои дигар	Азбаски матнҳои забони порсии қадим ҳаҷман хеле хурданд, калима ва ибораҳои гуногуни порсии қадим, ки дар забонҳои дигари қадим маҳфуз монда, то ба давраи мо расиданд, аз аҳамият холӣ нестанд. Чунин материали забони порсии қадимро дар матнҳои бобули, оромӣ, элаӣ, кнонии қадим ва ғайра пайдо кардан мумкин аст:
--	--

а. Дар матнҳои бобули антропоним ва топонимҳои эронӣ маҳфуз монданд, ки ба осонӣ нам таълиқ кардан, масалан, *Tigraṅki* < *Tigraṅka =, тоҷ. сир; [шамли модии ҳамин калима *sigraṅka* = дар шакли *šigraṅki* мушоҳида мегардад. *Ašravāna* < *ašravāna. Ин калима ҳам аз забони мод мебошад. Мк, шакли пк *asavāna* =, тоҷ. савор, ки дар арабӣ дар намуди *al-asaṭiratu* маълум аст.

Zardukku < *zrduka-, ки аз калимаи *zrd /ш. *zrd*,
тоҷ дил/ баромадааст.

Ramataca < *Rama-taya-, ки аз ду реша- *ram*.
/тоҷ. ором/ ва *ta* = /тоҷ. тавонистан/ ба амал омадааст.

б. Матни элами катибаи Бағистон ва матнҳои дигари эламі
материали бисёри порсии қадимро маҳфуз доштаанд. Масалан,
ҷумлаи порсии қадим дар матни эламі маълум аст: *ta = a =*
ya = u = š = mi tar = ma aš = tu, ки бо ҷумлаи порсии қадим
**dakuyāi-may dāruwā astu* - "Мамлакатамон амон бод" /
/о *dakuyā* - "амон, мусваҳкам";

* *astu* - 3 т. сифати амри аз *šak* = "будан", ба воситаи
инъикоси овозҳои порсии қадим дар забони эламі диққат кунед/.

в. Ба забони оромӣ, ки забон идроки давлати ҳахоманишиҳо
буд, калимаҳои гуногуни порсии қадим иқтибос гашта, истеъмоли
мешуданд ва ҳоло дар матнҳои мухталифи оромӣ калима ва ибораҳои
бисёри порсии қадим мушоҳида мешаванд. Солҳои охир б' тадқиқи
иқтибосҳои порсии қадим дар матнҳои оромӣ профессор М.Н.Боголюбов
машғул аст.

Мисолҳои зеринро муқоиса кунед:

wzwmn < **walza = humanah* - қисми якуми
( ) тоҷ. "варзидан" муқоиса кунед; қисми дувми калимаро чун
антоними калимаи тоҷикии "душман" фаҳмидан лозим аст.

ywōn < **yaw = dāna* - "амбор", ки аз ҷузъи якум калимаи
"ҷав" ва аз ҷузъи дувмаш - суффикси ҳозираи - дон пайдо шудааст.

dwt < *dawatā -, ки аз он дар забони ҳозираи
адабии тоҷик калимаи "дуғуд" пайдо шудааст.

$\text{Hn}^{\text{b}}\text{ndk} < * \text{xwan-} \text{bandak}$, ки ҷузъи якумаш дар калимаи ҳозираи
 "хваршед" (xwaršed) > "хуршед" / $\text{xwan} = // \text{xwar} =$
 табилии овозҳои ҳиндуаврушӣ / боқӣ мондааст ва ҷузъи дуюмаш
 калимаи "банда" додааст.

Қайд кардан лозим аст, ки ороишро як намуни системаи хати
 сементи ро истифода мебарданд ва аломати ³ барои ифодаи садо-
 ноки $\bar{a}$ истиъмоли шудааст.

2. Ёнониёни қадим, ки бо давлат ва тоифаҳои гуногуни қадими
 Эронзамин алоқаи зич дошта буданд, дар сарчашмаҳои хаттиашон
 калимаи ибораҳои гуногуни форсии қадим нигоҳ дошта, то ба даври
 мо расондаанд.

Масалан, қаҳрамони мазҳакаи ҳаҷнависи бузурги Ёнони қадим
 Аристофан /445-385 п.м./ "Ахарниён" Псевдартабан як ҷумлаи томи
 форсии қадимро баён мекунад:

$\alpha \rho \alpha \mu \alpha \nu \epsilon \Sigma \alpha \rho \xi \alpha \nu \alpha \pi \iota \sigma \sigma \iota \nu \alpha \kappa \alpha \tau \rho \alpha \kappa$

< * $\text{harā} \text{ arhamañā} \text{ xšāyā} \text{ tšā}$

$\text{parišuv} \text{ yau} \text{ nam} \text{ xšāyā} \text{ am}$ - "Ҳаятшаи солеҳ

давлати Ёнони канои об /бахр/ воқеъгаштаро /дуруд мегуянд/"

/ * arhamañā - "солеҳ", parišuv *вр.р.* аз калимаи

"пара" /мк тоҷ. нам/ "дар канои об воқеъгашта", * $\text{yau} \text{ nam}$
 - "Ёнон"/.

Забони Авесто

Маълумоти умумӣ   Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки материали
 забони форсии қадим дар сарчашмаҳои хаттӣ хеле
 кам маҳфӯз мондааст. Барои муфассалтар ва далелноктар намудани
 худосаҳро дар бораи сохти забони форсии қадим, одатан, аз забони

ба он хеле наздик – забони Авесто истифода мебаранд. Аз ин ҷост, ки аҳамияти забони Авесто дар таърихи забони тоҷикӣ ниҳоят калон аст.

Авесто—маҷӯи матнҳои дини зардуштӣ, ки онро як гурӯҳ тоифаҳои Эрони қадим мепарастиданд.

Дар Авесто ривоятҳои динии хиндуэронӣ, ки дар асоси мифҳои хиндуаврупоӣ тартиб ёфтаанд /яштҳо/ ваъзҳои худӣ Зардушт /Гатҳо/, асосҳои урфу одати ҷамъиятии он давра /Видеодат/ ва матнҳои намози зардуштиён /Висперед/ ҷамъ оварда шудаанд. Гайр аз ин, як маҷӯаи иқтибосҳои матни асосии Авесто, ки дар рӯзгоҳи зардуштиён истемол мешуданд, /Хуртак Апастак/, мавҷуд аст.

Лекин матнҳои то ба замони мо расидани Авесто танҳо сеяки ҳафти матни онро ташкил медиҳанду ҳалос.

Ба кадом тоифаҳои эронӣ тааллуқ доштани Авесторо муайян намудан басо мушкил аст.

Одатан дар асоси тасвири ҷуғрофии матни Авесто, ҷағҳҳои забонӣ /масалан, қаробати авестой ба ҳоразмӣ/, таърихӣ, ривоятҳои анъанавии оташпарастон чунин мешуморанд, ки ба забони Авесто як гурӯҳ тоифаҳои қадими эронии Осиёи Миёна ғал мезад.

Авесто дар муддати асрҳо анъанаи даҳанакӣ дошта, аз насл ба насли дигар гузаштааст.

Ғарзе /бо далелҳои илмӣ исбот нагардидааст/ вучуд дорад ки гуё матни Авесторо дар давраи Аршакиён /Ашкониён/ навишта бошанд.

Қадимтарин дастнависҳои авестой ба асри XIV тааллуқ доранд, аммо дар онҳо матни дар давраи Сосониён таҳриргашта дарҷ ёфтааст.

Пеш аз он, ки дастнависҳои боқимонда то ба замони мо омада расиданд, матнҳои авестой ҳалди аҷал дар муддати ҳазор сол аз рӯи анъанаи зардуштиён рунависӣ мегаштанд.

Таърихи тадқиқоти
Авесто

Чунон ки дар боло қайд шуд, истёмо-
ли даҳрӣ ва хатии матни Авесто анъ-
анави хеле дурудароз дорад.

Авесто чун китоби муқаддаси дини зардуштӣ байни оташпарасто-
ни аз истилои араб ба Ҳиндустон гурехта парастӣ мешуд. Онҳо матн-
ҳои гуногуни авестоиро меомӯхтанд ва анъанави истёмоли онро то
ба замони мо оварда расонданд.

Дар нимаи дувми асри XVIII донишманди франсаӣ Анкетиль Дюпер-
рон ба Ҳиндустон сафар карда, дар ҷамоати зардуштиёни Бамбай чанд
сол умр ба сар бурд. Дар он ҷо аз рӯҳониёни оташпараст /дастур-
ҳо/ тарзи хониш ва таҳлили матни Авесторо омӯхт. Пас аз ба Париж
баргаштан, соли 1771 аввадин бор дар илми шарқшиносӣ матни Авесто-
ро бо тарҷума ба забони франсаӣ chop намуд.

Мушкилоти омӯзишу тадқиқоти матни Авесто бисёртар ба хусусият-
ти хоси системаи хаташ вобаста аст. Системаи хати авестой дар
асоси хати паҳлаві /ниг. ба саҳ. 90-92/ ихтироъ шуда буд. Азбаски
Авесто маҷмӯи матнҳои муқаддаси динӣ буд, барои ифодаи дақиқи
он алифбои мураккабро таъсис карданд, ки аломатҳои он на танҳо
овоз /фонема/-ҳо, балки вариантҳои гуногуни фонемаро ҳам ифода
мекарданд. Дар омӯзиши Авесто як гурӯҳ донишмандон ба тадқиқоти
палеографӣ /Андреас, Вахернагель ва дигарон/ ва гурӯҳи дум
/Бартоломе, Райхельт, Моргенштерне ва дигарон/ ба тадқиқоти
муқоисавии таърихӣ-фонетикӣ ҷӯроҷият намуданд. Дар мавриди таф-
сиҳи матни Авесто донишмандони ҳозиразамон як қатор душвориҳоро
дар назар доранд:

а. Матни Авесто инъикоси диалектҳои гуногун мебошад.

Агар дар матн диалекти готҳоро аз диалекти матнҳои минбаъда
/ниг. ба саҳ. 87-86/ ҷудо кардан имконият дошта бошад, лаҳҷаҳои

дигарро аз якдигар ҷудо карда таҳлил намудан аз имкон дур аст.

б. Ҳангоми рӯнависии матни Авесто ба он таъсири лаҳҷаҳои гуногуни котиб /дабири/иъ, расидааст. Ин ҳодиса дар анъанаи даҳонакии истиъмоли Авесто таъсири боз ҳам калонтар дошта метавонидаст.

в. Ба муқдари замон якҷо навишта шудани ҳарфҳои гуногун шакллан хеле тағйир ёфт ва қор ба қор расид, ки ба маънои аввалаи фонетикии баъзе ҳарфҳо сарфаҳми рафтани мушкил шуд.

г. Барои процесси омӯзиш ва тафсири Авесторо осону соддатар гардондан донишмандони оташпараст /дастурон/ шаклҳои гуногунро дигар карда, баъзан онҳоро нофаҳмо карда мемонданд.

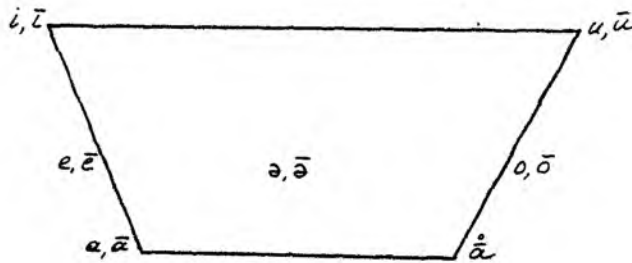
Фонетикаи авестой

Системаи овозҳои забони авестоиро

ба тариқи зайл тасвир кардан мумкин

аст:

а. I. Овозҳои садонок

2. Дифтонгҳо

ае, ао, ай, ой, ай, эи

3. Ҳамсадоҳо

Ҷарзи артикуляция		Лабулаби	лабу дандо- ни	пеш - забони	миени- забони	песи- забо- ни	фаранга- ли ҳал- қӣ
зич	беҷаранг	р		т	с	к	
	ҷарангдор	в		д	ҷ	ғ	
	сонантҳо	м		н		п	
роғ	беҷаранг		ф	с	ш	х	ҳ
	ҷарангдор		в	з	ж	ғ	
	беҷарағ			ш			
	ҷарангдор			с			
санантҳо		н		т	ғ		

б Муносибати забонҳои эронии қадим ва авестой асосан бо табиқ-
длии зерини овозҳои муайян мешавад /инъикоси эр. а дар авестой/;

эр. а >	ав. э	* <i>azam</i> > <i>azəm</i> -ман"	
		* <i>savista</i> > <i>səvīsta</i>	"зуртарин"
эр. а >	ав. е	* <i>mətyahya</i> > <i>mošyehē</i>	
		* <i>yahai</i> > <i>yehē</i>	"метарастам"
эр. а >	ав. о	* <i>vahuni</i> > <i>vohuni</i>	"хун"
		* <i>vohi</i> > <i>vohi</i>	"хуб"
		* <i>magu</i> > <i>moju</i>	"муз"
эр. а >	ав. օ	* <i>šart</i> > <i>šōrat</i>	"кард"
		* <i>vəzryatu</i> > <i>vəzryōtū</i>	"кунад"
эр. an >	ав. g	* <i>hans</i> > <i>has</i>	"мавҷуд"
эр. va >	ав. ð	* <i>haxvəm</i> > <i>haxum</i>	"ҳар"
		* <i>aivam</i> > <i>oyum</i>	"ян"
эр. ya >	ав. i	* <i>yam</i> > <i>yim</i>	"киро"
		* <i>dəwāyontam</i> > <i>dəwāyōntəm</i>	"дурӯғгӯй"

Чунон ки аз мисолҳои боло аён мегардад, табиқоти овози
кӯтоҳи а-и эронӣ дар забони Авесто ба сонантиқо/*m, n, k, ʃ*/
вобастааст.

в. Инъикоси эр. ā дар забони авестой:

эр. ā >	ав. ē	* <i>pāmāni</i> > <i>pāmēni</i>	"номҳо"
эр. ā >	ав. օ	* <i>jyātum</i> > <i>jyōtum</i>	"эиндагӣ"
		* <i>šavwānā</i> > <i>šavwārō</i>	"чаҳр"
эр. āh >	ав. ā̄	* <i>gairvāh</i> > <i>gairvā̄</i>	"оламҳо"
		* <i>maxdāh</i> > <i>maxdā̄</i>	"хиратманд"

Дар ин мисолҳо ғайр аз таъсири сонантҳо ба таъбири $\bar{a}$ таъсири вазъияти он овоз дар охири калима ҳам мушоҳида мешавад.

г. Иътикоси дифтонгҳо:

эр.	$ai >$	ав.	$a\bar{e}$	* $hainā > haīnā$	- "лашкар"
				* $spara > spaēta$	- "сафед"
эр.	$ai >$	ав.	$\bar{oi}$	* $\check{s}aivā > sōivā$	- "хонадон"
				* $taī > tōi$	- "ҳамонҳо"
эр.	$au >$	ав.	ao	* $gauna > gaona$	- "гуна"
				* $draunah > draonā$	- "қисм"

Иътикоси гуногуни дифтонги ai -ро баъзан мансуб ба зада мешуморанд.

Иътикоси z -и эронии қадимро, ки вазиғаҳои мухталифро кҷро мекунад, бо мисолҳои зерин дар авестой нишон додан мумкин аст:

эр.	$z >$	ав.	$zāzā$	* $zū > zōzū$	- "рост"
				* $mzda > mōzōd$	- "мурғ"
эр.	$z >$	ав.	zka	* $kzra > kōzra$	- "бадан, тан"
				* $vzka > vōzka$	- "гурғ"
эр.	$zt >$	ав.	$\check{s} + \text{дарозшавӣ}$	дар	вадал

* $var-tat > vāšar$ - "савор"

* $var-ta > vāšā$ - "ароба"

Иътикоси гуногуни як овоз / z / дар авестой ба зада вобастааст.

е. Яке аз хусусиятҳои фонетикаи забони авестой дар он аст, ки овози h тамоили димоғӣ шудан дорад:

эр.	$h >$	ав.	gh	* $āha > āgha$	"буд"/перфект/
				* $vahu > voghū$	"хуб"

эр. *hʷ* > *ae. xv* / дар ибтидои калима /:

* *hʷaħak* > *xʷaħka* "хоҳар",

* *hʷi(d)sat* > *xʷi(s)ət* "арақ қардан";

эр. *hw* > *ae. juh* / дар мобайни калима /:

* *ħaka-hwa* > *ħaħaħuka* "бибар" / сигаи амри
medium,

* *vaħvē* > *saħvahi* "хуб" / қ. загона /;

ж. Овозҳои зичи ҷарангдор дар мобайни калима ба овозҳои роғ мубаддал мегарданд:

эр. *β* > *av. w*:

* *avta* > *avta* "абр",

* *av:* > *avvi*;

эр. *d'* > *av. δ*:

* *dugdar* > *dugdar* "духтар",

* *gada* > *gadō* "ғоратгар";

эр. *g* > *av. γ*:

* *ugra* > *ugra* "зур",

* *augjā* > *augjā* "ғуфӣ";

Баъзан эр. *t* ба овозе табдил меёбад, ки талаффузи он дар таҳлили матн мушкилӣ меорад. Дар баъзе мавридҳо онро бо аломати *ṭ* ифода карда, тарзи талаффузашро қун *с/ц* тахмин мекунаманд:

* *atka* > *atka* "либос",

* *ēit* > *ēit* "ҳиссача".

з. Аломатҳои *i*, *u* тобиши ҳоси овозҳои баъд аз онҳо омадара ифода мекарданд (*i* - нағай, *u* - лабиализация):

- * *gari* -> *gairi* [gair'i] - "кӯҳ",
 * *barati* > *baraiti* [barat'i] - "мебарад",
 * *vrajan* -> *ivrajan* [ivraja] - "тарс",
 * *pari* -> *pori* [por'i] - "пур",
 * *daru* -> *dairu* [dair'u] - "дарахт".

Грамматика
 Ҳиссаи номи

Материали забони Авесто нисбат ба забони порсии қадим ҳеле пурра ва мукаммалтар маҳфуз мондааст ва барои омӯختани грамматикаи забони порсии қадим ёри басо калон расонда метавонад. Масалан, дар матни Авесто шаклҳои гуногуни калимаҳоро дар ҳафт падежи эронии қадим мушоҳида кардан мумкин аст. Ғайр аз ин, дар матнҳои авестой шаклҳои гуногуни шумораҳо истеъмол шудаанд, ки онҳоро дар матни порсии қадим пайдо кардан мумкин нест:

1. <i>xēvō</i>	40. <i>čarwārasatəm</i>
2. <i>dva</i>	50. <i>pančāsātəm</i>
3. <i>vrajo</i>	60. <i>xšvāštəm</i>
4. <i>čarwārō</i>	70. <i>haptaitəm</i>
5. <i>panča</i>	80. <i>aštaitəm</i>
6. <i>xšvaš</i>	90. <i>navaitəm</i>
7. <i>hapta</i>	100. <i>satəm</i>
8. <i>ašta</i>	1000. <i>hazayram</i>
9. <i>nava</i>	10000. <i>cašvēr</i>
10. <i>dasa</i>	
20. <i>visaiti</i>	
30. <i>vrisatəm</i>	

Ҳоло намудҳои алоҳидаи асосҳои дида мебароем.

а. Типи тематикӣ. Ин намуди тасрифро дар мисоли исмҳои зерин нишон додан мумкин аст: *aḥwa* -"олай, таолай",

aspa -"асп", *daeva* "дев", *mašya* -"мард",
naēma -"ним", *yēma* -"ҷам/шед", *zasta* -"даст"

	Танҳо	Ҷамъ
Nominativ	<i>aspō, mašyō daēvas-ča</i>	<i>aspa</i>
Vocativ	<i>aḥwa</i>	
Accusativ	<i>aspaṃ, mašəṃ</i>	<i>mašyas-ča, daēva</i>
Instrumentalis	<i>zasta</i>	<i>mašyāiš</i>
Dativ	<i>yimāi</i>	<i>naēmaīvyō</i>
Ablativ	<i>yimač</i>	
Genitiv	<i>aspače</i>	<i>aspaṃəṃ</i>
Locativ	<i>aspaēča</i>	<i>aspaēšu</i>

Қайд 1. Ҷунон ки аз ҷадвал аён аст, анҷомаи калима пеш аз лайвандаки *ča* шакли дигар /кӯҳна/ дорад: *daēvas-ča* ба ҷои *daēvō*; *aspaē-ča* ба ҷои *aspē*; *mašyas-ča* ба ҷои *mašya*.

Қайд 2. Дар он шаклҳое, ки асосашон ба *-y*, *-v* махтум аст, садоноки асос бо тема ҷафс шуда ба як овоз мубаддал мегарданд: * *mašyəṃ* > *mašim*; * *tišyəṃ* > *tištəṃ*;
* *daēvəṃ* > *daēim*.

Кайди 3. Дар баъзе калимаҳои вобаста ба лексикаи динӣ анҷомаи махсус /такрорҷуда/-и *Nom.* ҷамъ мушоҳида мешавад:

yakataḡhō < * *yakata-ah-ah*

Кайди 4. Шакли *vouhi. kaśaya* дар падежи *Loc.*

танҳост, аммо баъдтар ба он овози *a* илова гаштааст.

Кайди 5. *śōivṛā* шакли падежи *Acc.* ҷамъ /ҷинсияти миёна/ аз асоси *śōivṛa* "макон, ҷои истиқомат" мебошад.

Аз рӯи қолиби дар ҷадвали боло овардашуда калимаҳои дигар ҳам тасриф мегарданд.

Исмҳои ҷинс: *bahta-, māya-, mādyā-,*
maśyūka-, sāda-, urviśtra-
iśtra-, vāta-, vāta-, yastā...

Исмҳои хос: *Araośa-, Naoma-, Spītama-,*

Tiśtrya-, Zarataiśtra-...

С и ф а т ҳ о: *aukiśa-, kauva-, pōvayana-,*
rouva-, rapīḡvīna-, mīla-...

Ҳиссаҳои номии мураккаб:^I *frādat-, gaīva-, māyo.kata-,*
maḡdaḡāta-, kauvō. varāśa-, kauvō-
dumā-, vri. ayana-, zairi. gaōśa-...

Ш у м о р а ҳ о: *hapta-, dāsa-...*

^IДар матни Авесто калимаҳои мураккаб ба таври хеле васеъ истеъ-
мол мегарданд.

б. Тасрифи хриссаҳои номии махтум ба садоники $\bar{a}$ -ро дар мисоли калимаҳои *daēnā* -"дин", *gəiḏā* -"маҳлук", *urvarā* -"растанӣ, дарахт" дила мебароём:

	Т а н ҳ о	Ҷ а м ъ
<i>Nominativ</i>	<i>urvarā</i>	
<i>Vocativ</i>	<i>urvarē</i>	<i>urvarā</i>
<i>Accusativ</i>	<i>urvarəm</i>	
<i>Instrumentalis</i>	<i>daēna</i>	<i>gəiḏābiš</i>
<i>Dativ</i>	<i>gəiḏāi</i>	<i>urvarābyas-ša</i>
<i>Ablativ</i>	<i>urvarayāt</i>	<i>gəiḏabyō</i>
<i>Genitiv</i>	<i>urvarayā</i>	<i>urvarakam</i>
<i>Locativ</i>	<i>gəiḏe</i>	<i>urvaraku</i>

Аз рӯи ҳимин қобил калимаи *magdayasnā* ҳам тасриф мешавад.

Дар ин типи тасриф пеш аз пайвандаки $-ša$ калима шакли кунҳатараширо нигоҳ медорад: *urvarābyas-ša* ба ҷои *urvarābyō*

в. Асосҳои махтум ба сонант / *y, v* / чанд шакл доранд:

шакли суфт - *gəiḏi-*, *vəku-*,

шакли сахт пеш аз ҳамсадо: *gəiḏi-*, *vəiḏō* *e* *vəiḏi-*;

шакли сахт пеш аз садонок: *gəiḏay-*, *vəku-*

Чанд мисоли шаклҳои падежии калимаҳо оварда мешавад:

gəiḏa -"кӯҳ", *vəku* -"хӯб", *magday* -"хирад".

шумора	падеж	асоси махтуб ба = « =	асоси махтум ба = « =
танҳо	<i>Ном</i>	<i>gairi's</i>	<i>voq'hu's</i>
	<i>Асс</i>	<i>gairim</i>	<i>voq'hum</i>
	<i>Аёл</i>	<i>gairō't</i>	<i>voq'haō't</i>
	<i>Ҷен</i>	<i>gairō's</i>	<i>voq'hu's</i>
ҷамъ	<i>Ном.</i>	<i>garaqō</i>	<i>maq'haō</i>
	<i>Асс.</i>	<i>gairi's</i>	<i>xratū's</i>
	<i>Ҷен.</i>	<i>gairimam</i>	<i>voq'humam</i>

Аз рӯи ҳамин қолиб калимаҳои *dar'si*, *frā'sim* =
ва *frava'si* = тасриф мешаванд.

Аз асосҳои махтум ба -и= калимаҳои *vāku*,
fyag'hu = ҳам ба ҳамин типи тасриф тааллуқ доранд.

Қ а й д: *aq'uhe* шакли падежи *dat. sg* аз *aq'hu*
"ҳастя".

г. Дар тасрифи асосҳои махтум ба ҳамсадо аксаран ҳамсадои
охирӣ асос ба андозае бо аңнома махлут мешавад, ки шаклҳои гуно-
гуни душворфаҳм мушоҳида мегарданд. Бинобар он дар поён шаклҳои
асосии серистемолтаи ин типи тасриф оварда мешаванд:

- асосҳои махтум ба ҳамсадоҳои гуногун - *ōp* = "об",
ast = "устухон", *vīs* = "деҳа" / "қавм" /;

- асосҳои махтум ба *-ak-* *manak* - "тафаккур",
humanak - "дори тафаккури нек", *naire.manak* -
 исми хос /мк тоҷ. Наримон/, *va'ak* - "сухан", *zayak*
 - "даръё";

- асосҳои махтум ба *-nt-* /аксаран, сифати феълии замо-
 ни ҳозира/ - *astvant* - "мустаҳкам", *barant* - "баранда",
borazant - "баланд", *kant* - "мавҷуд", *manant* -
 "калон", *mi'davant* - "муздгир/анда", *ra'ivant* - "душмукӯх",
 - асосҳои махтум ба *-n-* *asavat* - "солеҳ", *as'mak*
 - "чашм", *nāman* "ном".

шумора	падҷ	асосҳои махтум ба ҳамсадоҳҳои гуногун	асоси махтум ба <i>-ak-</i>	асоси махтум ба <i>-nt-</i>	асоси махтум ба <i>-n-</i>
1анҳо	<i>Nom.</i>	<i>āfs</i>	<i>naire.manō</i>	<i>ra'ivā</i>	<i>asava</i>
	<i>Acc.</i>	<i>āram</i>	<i>manarhām</i>	<i>ra'ivantām</i>	<i>asavanām</i>
	<i>Nom./Acc. neutrum</i>	<i>as-ča</i>	<i>manō</i>	<i>makāt</i>	<i>ngma</i>
	<i>Inst.</i>	<i>apa</i>	<i>manarha</i>	<i>borazata</i>	<i>nāmana</i>
	<i>Dat</i>	<i>ape</i>	<i>va'aghe</i>	<i>astvaitē</i>	<i>asāone</i>
	<i>Acc.</i>	<i>visatē</i>	<i>zayaghat</i>	<i>astvatat</i>	<i>asimoret</i>
	<i>Gen.</i>	<i>apō</i>	<i>manarhō</i>	<i>katō</i>	<i>asāontō</i>
<i>Loc.</i>	<i>visi</i>	<i>zayāi</i>	<i>astvaiti</i>	<i>nāmāni</i>	
Чанг	<i>Nom.</i>	<i>āpō</i>	<i>humanarhō</i>	<i>kantō</i>	<i>asavontō</i>
	<i>Acc.</i>	<i>āpō</i>	<i>manarhō</i>	<i>baratō</i>	<i>asavontō</i>
	<i>Nom./Acc. neutrum</i>	<i>asti</i>	<i>manā</i>	<i>mi'davagn</i>	<i>nāmgn</i>
	<i>Gen.</i>	<i>arpm</i>	<i>va'arhgm</i>	<i>katgm</i>	<i>asavongm</i>

Қ а й д и I. Чунон ки маълум аст, дар падежи *Ном*. ва Асс. номҳои ҷинсиати миёна шакли яъне доранд /ниг. ба сах. 39/4/. Шаклҳои маърузи асосҳои махтум ба ҳамсадо аз шаклҳои тасрифи ҷинсиати мардона ва занона фарқ мекунанд ва аз ин сабаб дар ҷадвали боло оварда шудаанд.

Қ а й д и 2. *паръзэ* "набера" шакли *Ном*. танҳо аз асоси *парът* мебошад.

Қ а й д и 3. *Ашӯра Маъда* шакли *vocativu* танҳо мебошад.

Аз руи ҳамин қалиб калимаҳои зерин низ тасриф мешаванд:

- асосҳои махтум ба ҳамсадоҳои мухталиф - *gav-, kəhp-, paiti. yəš-, uštātāt-, vāt...*
- асосҳои махтум ба - *ak-* - *aini. aəjak-, aini. vənək-, Aulo Məzdāk-, asak-, xʷarənak...*
- асосҳои махтум ба - *nt-* - *xʷarənarənikant*
- асосҳои махтум ба - *n-* - *aδwan-, aokʷ. nāman-, dūnman-, karən-, rəʷan-, xruan...*

д. Ҷонишинҳои аз руи қалиби махсус тасриф мешаванд. Ҳусусиятҳои хоси тасрифро бисёртар ҷонишинҳои шаклҳои доранд мебошанд. Баробари флексияҳои хоси падежи онҳо шаклҳои заданок ва беада ҳам доранд.

Масалан, ҷонишини *azəm* - "ман" дар падежҳои гайри мустақим шаклҳои зерин дорад:

	<i>Асс.</i>	<i>Ҷен.</i>
шаклҳои заданок	<i>məm</i>	<i>məna</i>
шаклҳои беада	<i>mā</i>	<i>mē</i>

Дар поён шаклҳои қонишинҳои дигар дода мешаванд. Қонишини ишорати *tā* "ин" /асоси падежҳои райри *Nom. Sg. m. f. ha*, асоси энклитикики беадади *-di*/.

Қонишини нисбӣ *ya* — "қадом."

Сифатҳои қонишинӣ, ки аз рӯи ҳамин қолиб тасриф мешаванд, *ayā* "дигар", *vēspa* = "ҳар, ҳама"

шумора	падеж	қисмати мардона	қисмати занона	қисмати миёна
танҳо	<i>Nom.</i>	<i>hō, yō, vīspō</i>	<i>hā</i>	
	<i>Acc.</i>	<i>yim, dim</i>	<i>yim</i>	<i>yāt, tāt</i>
ҷамъ	<i>Nom.</i>	<i>tē, ayē vīspē</i>	<i>tā, yā</i>	<i>tā, yā.</i>
	<i>Acc.</i>	<i>tā, yā</i>		

Қайди 1. *yāis* шакли падежи инстр. *Pl.* аз асоси *ya* мебошад.

Қайди 2. *tā* шакли *Nom. Duals* аз асоси *tā* дар Авесто серистеъмол аст.

е. Дар Авесто калимаҳои мураккаб ба таври ҳама васеъ истеъмол мешаванд. Тамоми калимаҳои мураккабро асосан ба ду ғуруҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1/ ғуруҳи калимаҳои, ки яке аз ҷузъҳои он ҷузъи дигарро муайян карда, тамоми калима маънои грамматикӣ ҷузъи муайяншавандаро мегирад /мк ватандуст/.

Масалан:	<i>maīyo. kata=</i>	"аброҷаранда"
	<i>aśavazak=</i>	"мутаҳарриқи тартиботи дини" (<i>arta</i>)
	<i>maḥdaśāta=</i>	"офариди <i>Maḥda</i> /Ормузд/"

2/ ба гуруҳи дигар калимаҳе дохил мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо чун сифати аломат ё хосияте, ки ягон муайншавандадори он бошад, истёмоли мешаванд /мк моҳру/

Масалан:

<i>zairi. gaōda=</i>	"зардгӯш"
<i>vri. ayata=</i>	"серӯза"
<i>paṭṭāy. safa=</i>	"сумкалон"

Грамматика

Феъл

Системаи дигаршавии шакли феълиро дар забони

Авестой бо далелҳои бисёре таҷқиқ кардан

мумкин аст, зеро ки шаклҳои мухталифи феълии

мансуб ба категорияҳои гуногун дар матн пайдо мешаванд. Дар поён парадигмаи презенци тематикӣ тарзи ғойилу миёна ва инчунин баъзе шаклҳои парадигмаҳои як гуруҳ феълҳо оварда мешаванд:

а. Таҷқиқи тематикӣ: барои мисол шаклҳои асосҳои зерин оварда мешаванд: *bara=* ($\sqrt{bar}$) - "бурдан", *yaxa=* ($\sqrt{yax}$) - "ибодат кардан", *səngha=* ($\sqrt{sanh}$) - "талаффуз кардан", *paṭṭasa=* ($\sqrt{paṭ}$) - "пурсидан", *xšaya=* ($\sqrt{xša}$) - "подшоҳӣ кардан", *diḍdāyāza=* ($\sqrt{diḍ}$) - "доштан":

шумора	шахс	шаклҳои феъли	
		тарзи фойл	тарзи миёна
танҳо	1	<i>varāmi</i>	<i>yaḥe</i>
	2	<i>varahi</i>	<i>paḥḥahe</i>
	3	<i>varaiti</i>	<i>yaḥaitē</i>
ҷамъ	1.	<i>sāngāmahī</i>	<i>yaḥamaide</i>
	2.	<i>xšayava</i>	<i>di:staxšoduyā</i>
	3.	<i>varanti</i>	<i>paḥante</i>

Аз рӯи қилиби тематикӣ шаклҳои феълии зерин тасриф мешаванд: *vara-* ($\sqrt{\text{var}}$), *vi. voxša-* ($\sqrt{\text{voxš}}$), *mādvata-* ($\sqrt{\text{dvar}}$), *nimtaua-* ($\sqrt{\text{mtav}}$), *veka-* ($\sqrt{\text{vak}}$), *yaoha-* ($\sqrt{\text{yah}}$).

Асосҳо бо суффикси *-aya-* низ ҳамин тавр тасриф мешаванд: *āržādaya-* ($\sqrt{\text{rjāda}}$), *āržādaya-*, *viḥāmya-* ($\sqrt{\text{rjāda}}$), *ayohaya-*, *viyahaya-* ($\sqrt{\text{yah}}$).

б. Шаклҳои шахси 3 танҳои замони ҳозираи фойли атематикӣ:

$\sqrt{\text{c}}$ "рафтани" бо префиксҳои *ā* (*aiti*), *ava* ва *ā* (*avaiti*), *fraša* ва *ura* (*fraša. urayaiti*), *vi* (*vyaiti*);

$\sqrt{\text{stā}}$ "истодани" *hištaiti* / бо редупликация/.

в. Шаклҳои феълии дигар:

ham hūstānti - 3 ҷамъи замони ҳозираи тарзи феили атематикӣ аз

$\sqrt{stā}$ = бо префикси *ham* /.

hūstānti - 3 танҳои замони ҳозираи тарзи миёнаи атематикӣ

аз худӣ ҳамон реша.

mihrūtē - 3 танҳои замони ҳозираи тарзи миёнаи атематикӣ

аз $\sqrt{mrad}$ = бо префикси *mi* /.

yūdyāyō - 3 дуалиси замони ҳозираи тарзи мафъули /аломаташ

= *ya* /тематикӣ аз $\sqrt{yud}$ - "мубориза кардан",

"чанг кардан" / . Ға бандаки феълии ин шакл (= *vō*) диққат кунед.

hūstāt - 3 танҳои замони гузашта /имперфект/ аз $\sqrt{stā}$

yayāyānta - 3 ҷамъи сигаи хоҳишмандӣ аз $\sqrt{yay}$ = /аломати

сига = *y* =

avī bayāyānt - I танҳои сигаи хоҳишмандии замони перфект аз

$\sqrt{bay}$ = "бурлан, овардан"; асосаш < *ba-vō-yā = (редупликация) ва аломати сига (= *yā*) дорад.

г. Одатан феъл дар ҷумла бо ҳар гуна шаклҳои таърифнашаванда алоқаманд аст. Ин шаклҳо префикс, зарф, пайвандак ва ҳиссаҷаҳо мебошанд:

1/ Префиксҳо: *ā-*, *apa-*, *avī-*, *frā-*, *frāla-*, *ham-*,
paite-, *us-*.

2/ Зарфҳо: *adāt*, *avā*, *mirām*, *pasāyānta*, *usta*

Аксаран зарфҳо шаклҳои падежи шахшудаи ягон калима мебошанд.

Зарфҳои давраи қадимтар рафта-рафта ба префикс /нк I/ ё ба пайванда (*hacū*) табдил ёфтаанд.

3/ Пайвандакҳо: *yāva*, *yēidi*

4/ Ҳиссаҷаҳо: *āat*, *ēit*, *moit*, *zi*.

Гуногуншакли дар Авесто

Дини зардушти мифҳои қадимро ба назарияи худ мутобиқ намуда, аз

онҳо ба таври хеле васеъ истифода мебард, чунон ки ислом, дар навбати худ, ривоятҳои дини оташпарастиро дар ташвиқи тарғиб истифода мебард.

Матни Авесто аз ҷиҳати мақоли замони пайдоиш хеле гуногун аст қадимтарин қисми Авесто Яштҳо мебошанд, ки дар дохилашон қолибҳои ибораҳои ҳиндуаврупоӣ ва нақду ривоятҳои, ки дар забонҳои дигари қадим истифода мешавад, мушоҳида мешавад. Барои дарки чуқуртари анъанаҳои мифологии, динӣ ва ғайраи тоифаҳои орьенӣ панҷ Яшти калони Авесто аҳамияти махсус доранд: Ардвисур Яшт, Тиштр Яшт, Меҳр Яшт, Фравардин Яшт, Замёд Яшт, Ин матнҳо, албатта, борҳо тағйир ёфтаанд, зеро ки барои намози ҳаррӯзаи зардуштиен мувофиқ шуда буданд. /Барои ҳар рӯзи моҳ - як яшти муайян/.

Матни Гатҳо /қисми Ясна/ аз матни Яштҳо фарқи калон дорад. Дар ташвиқи дини зардушти ба Гатҳо аҳамияти хосе дода мешавад, чунки онҳо ро гуфтаи худ Зардушт ҳисоб мекунанд. Қисми дигари Авесто баъдтар тартиб дода шуда, қонуну қоида ва урфу олати оташпарастонро дарбар мегирад.

Аз ин ҷост, ки дар забони Авесто ихтилофоти диалектӣ ва лексикиро мушоҳида кардан мумкин аст:

а. Одатан забони Авесторо ба ду диалект мансуб мешуморанд: диалекти Гатҳо ва диалекти қисмҳои дигар, ки онҳо аз рӯи анъана Авестои сонаӣ меноманд. Баъзе фарқиатҳояшонро аз рӯйхати кӯтоҳи калимаҳои зерин дидан мумкин аст:

шакли гетӣ	шакли Авестои сонавӣ	шарҳ
āhmā	ahma	"мо/ро/" < эр.қад. *ahmā
āgra:	agra:	"хашмгин" < эр.қад. *akra:
anyām	ainim	"дигар/ро/" < эр.қад. *anyam
daivīyent	divīyant	"нафрат баранда" < эр.қад. *divīyant
daivītya:	divīya:	"духм" < эр.қад. *divīya:
damāna	nmāna	"хона" < эр.қад. *dmāna:
dragvā	devā	"парастандаи дурӯғ" < эр.қад. *dragvan
dugdat:	dugdāt:	"духтар" < эр.қад. *dugdāt:
ḡəbrōi	ḡvərə	"падар"/дativi танҳо/ < эр.қад. *ḡvra:²
maiyōng	maiyas-(ā)	"мард"/аккузативи ҷамъ/ < эр.қад. *mairyan
taṅg	ta	"онҳо/ро"/аккузативи ҷамъ/ < *tan (эр.қад)
taī	tē	"онҳо" < эр.қад. *tai
tvəm	tum	"ту" < эр.қад. *tvam
vəhu-	vahū-	"нек" < эр.қад. *vahn
xuōng	hūrō	"оғлоб" /генитиви танҳо/²

6. Дар лексикаи Авесто инъикоси дуализми дини зардуштриро дучор кардан мумкин аст: ҷуфтҳои калимаҳои бисёре истеъмол мешаванд, ки як ҷузъи онҳо ба лексикаи ҳудои неки /Хормузд ва ҷузъи дигараш ба лексикаи ҳудои бадӣ/Аҳриман/ тааллуқ дорад.

¹ Дар Авестои сонавӣ ба ҷои асоси сусти / *ptē = /асоси *pētē- истеъмол мешавад. МН., *pitā < *pitēt
 ² Ин ду шакл ба типҳои гуногуни тасриф тааллуқ доранд (xuōng < *huans; hūrō < *hū:ak).

Калимаҳои олами некиро аҳури^I ва калимаҳои олами бадиро девӣ ме-
гӯянд.

Аъзои бадан:

"сар"- аҳ.	<i>varḍana,</i>	девӣ	<i>katavṛda.</i>
"даҳ-н"-аҳ.	<i>āh,</i>	"	<i>zafar</i>
"чашм"- "	<i>śōvīka,</i>	"	<i>āṣ.</i>
"гӯш" "	<i>uś,</i>	"	<i>kaṣana.</i>
"даст" "	<i>zasta,</i>	"	<i>gah.</i>
"по" "	<i>pad,</i>	"	<i>zangra.</i>

Калимаҳои гуногуни мансуб ба инсон:

"писар" аҳ.	<i>puṣṭa,</i>	<i>zōṣ kuni.</i>
"лашкар" "	<i>spāda,</i>	" <i>kaṣnā.</i>
"зани ҷавон" "	<i>śarāiti,</i>	" <i>jāh.</i>

Гуруҳи феълҳо:

"зоидан"	аҳ.	<i>zan,</i>	<i>zōṣ hōv.</i>
"роҳ рафтан"	"	<i>śar,</i>	" <i>pat.</i>
"давидан"	"	<i>tak,</i>	" <i>zvat.</i>
"хӯрдан"	"	<i>xvar,</i>	" <i>gah.</i>
"савор будан"	"	<i>var,</i>	" <i>viśa.</i>
"гуфтан"	"	<i>mvav,</i>	" <i>dar.</i>
"мурдан"	"	<i>zavṛ,</i>	" <i>mar.</i>

Шоистаи қайд аст, ки дар забони ҳиндуи қадим калимаҳои
ҳамрешаи калимаҳои девӣ чунин маънои манфӣ надоранд. Калимаи
ҳқ. *śra* /mk ав. *śāva:* / бошад, маънои "худо" дорад.

^I Аҳура--фариштаи олами неки.

ДАВРАИ МИЕНАИ ТАЪРИХИ ЗАБОНҶОИ ЭРОНИЙ

ПОРСИИ МИЕНА

Забонҳои миенаи эронӣ Дар натиҷаи ҳуҷуми юнониен ва заду-хурди қатъӣ /331 п.м./ байни онҳо ва эронииен империяи ҳаҳоманишиҳо шикасти тоқатнопазир хурд ва анъанаи маданӣ /аз ҷумла, анъанаи адабии вобаста ба системаи хат/ қатъ мешавад. Пас аз ҳукмфармоии мӯваққатии маданияти юнонӣ, ҳангоме ки тоифаҳои гуногуни эронинаҷод аз тахти қайди ворисони Искандар овоз шудан гирифтанд, истъмоли забонҳои гуногуни эронӣ аз нав авҷ мегирад.

Дар давраҳои охири давлатдорӣ ҳаҳоманишиҳо, чунон ки ба назар мерасад, забони хаттии расмии порсии қадим аз шакли лаҳҷавиаш фарқ мекард ва навиштаҳои подшоҳони охирини ҳаҳоманишиӣ аз ин ҳусус шаҳодат медиҳанд /ниг. ба саҳ. 62-63/.

Аз давҷи миена сарчашмаҳои забонҳои эрин то ба замони мо омада расидаанд:

- а/ порсии миена, ки аз рӯи анъана онро забони паҳлавӣ ва баъзан форсии миена ё тоҷикии миена меноманд;
- б/ парфҳӣ, ки бояд аслан номи забони паҳлавӣ дошта бошад;
- в/ суғдӣ
- з/ яфталӣ
- г/ хоразмӣ
- и/ олонӣ¹
- д/ соки-хутанӣ
- е/ соки-тушмшукӣ
- ж/ бохтарӣ;

¹Эроншиноси дар бораи забонҳои дигари ин давра маълумоте пайдо кардааст ва ҳатто кушишҳои барқарорномаи он забонҳо дар асоси материали забонҳои маълум ҳам ҷой доштанд.

Аз забонҳои мазкур забони порсии миёна ва парфӣни ба гурӯҳи ғарбӣ ва боқимондашон ба гурӯҳи шарқӣ мансубанд. Ин тасниф дар асоси ду ҳодисаи фонетикаи таъриҳӣ ба амал меояд:

I/ ба ҳамсадои ҷарангдори зичи ғарбӣ дар ибтидои калима ҷарангдори роғи шарқӣ мутобиқат мекунад.

Давраҳо	! забонҳои ғарбӣ	! забонҳои шарқӣ
миёна	пм. <i>band, dev</i>	сугдӣ <i>want</i> <i>ḡēw</i>
нав	тоҷики банд, дев	шугнӣ <i>vānd-</i> <i>ḡēw</i>

2/ ба гурӯҳҳои $=ft=$, $=xt=$ и ғарбӣ гурӯҳҳои $-wāw, xāw$ шарқӣ мувофиқанд

Давраҳо	забонҳои ғарбӣ	забонҳои шарқӣ
миёна	пм. <i>haft</i>	сугдӣ <i>awd</i>
нав	тоҷики ҳафт	шугнӣ <i>wāvd</i>

Ҳатто ин чанд мисоли дар боло овардашуда нишон медиҳанд, ки то ҷи андоза забони порсии миёна ба забони тоҷики наздик аст. Аз тарафи дигар, қайд кардан лозим аст, ки порсии миёна то андозае як давраи муайяни равнақу инкишофи порсии қадимро ташкил медиҳад.

Аз ин ҷост, ки порсии миёна ба давраи миёнаи таъриҳӣ забонҳои тоҷики ва форсӣ мансуб буда, порсии қадимро бо забонҳои мазкур мепайвандад.

Масъалаи системаи хат Дар чунин империяи сермиллати Хахома-нишиҳо, ки дорои забонҳои гуногун буд, дар қорҳои маъмуӣ забони бегона—забони оромӣ истифода бурда мешуд. Оромиҳо системаи хати консонантиро истеъмоли мекарданд, ки он ба системаи хати иероглифии /системаи тасвирӣ/ Мисри Қадим тааллуқ дорад. Хати оромӣ дар таърихӣ тамаддуни Шарқ роли басо калоне бозидааст. Дар асоси шаклҳои гуногуни ин системаи хат системаҳои гуногуни хати забонҳои миёнаи эронӣ ва баъдтар системаи хати арабӣ пайдо шудааст.

Қушиши аввалин дар истеъмоли хати оромӣ барои сабти матни эронӣ ба давраи бевосита пас аз сарнагун шудани ҳақоманишиҳо тааллуқ дорад. Ба ҳамин давра навиштаи маъруфи ӯи мақбараи

Доро I, ки эдатан онро *Maqāsi Rustam* мегӯянд, мансуб аст. Инчунин аз ҳамин давра матни тангаҳои сершумор то ба замони мо омада расидааст.

Аз истеъмоли забони оромӣ дар идораи давлати эронӣ ба истеъмоли системаи хати он барои забонҳои эронӣ гузаштан баъзе мушкилти муносибати хати софӣ ва овозҳои забонҳои эронӣро осон намуданро ки тарзи навишти як гурӯҳи калони калимаҳои эронӣ /аз даъ аз 1000 калима/ аз ӯи анъанаи орфографияи оромӣ маҳфӯз монд, ки баъдтар онҳо дар эроншиносӣ ҳетерограмма ном гирифтанд.

Далелҳои зерин гувоҳӣ медиҳанд, ки аксаран ҳетерограммаҳо дар матни порсии миёна чун калимаҳои эронӣ меоманд:

а. Дар матнҳои бисёри порсии миёна барои як калима ҳам тарзи навишти фонетикӣ ва ҳам тарзи навишти ҳетерографӣ истеъмоли мегардад.

б. Матнҳои порсии миёнае /матнҳои монавӣ/ ҳастанд, ки дар онҳо ягон ҳетерограмма дучор намешавад ва тамоми калимаҳо дар шакли фонетикӣ навишта шудаанд.

в. Дар бисъёр мавридҳо ба ҳетерограмма анҷомаи порсии миёна ҳамроҳ мешавад.

г. Ҳанӯз дар давраи зинда будани забони порсии миёна лугатҳои махсуси ҳетерограммаҳо вуҷуд доштанд, ки дар онҳо тарзи навишт ва хониши ҳетерограммаҳо сабт мегардид ва як қисми ин лугатҳо то ба замони мо омада расидааст.

д. Ривоятҳои ҳастанд /масалан, дар асарҳои Ибн ал Муқоффаъ, асри Уш м./, ки дар бораи вуҷуд доштани ҳетерограммаҳо дар забони порсии миёна шаҳодат медиҳанд.

Аз ҳашовандии забонҳои оромӣ ва арабӣ, аз як тараф, ва аз истеъмоли калимаҳои бисъери арабӣ дар забонҳои эронӣ /аз он ҷумла, тоҷикӣ/, аз тарафи дигар, истифода бурда, ҷаввали мувофиқати ҳетерограмма ва калимаҳои эронии ҳақиқии онро тартиб додан мумкин аст¹.

калимаҳои порсии миёна	тарҷумай тоҷикӣ	ҳетерограмма	калимаҳои арабии иқтисосшуда	калимаҳои порсии миёна	тарҷумай тоҷикӣ	ҳетерограмма	калимаҳои арабии иқтисосшуда
<i>andar</i>	дан/дар	BUN	байн	<i>namāz</i>	намоз	'SADH	саҷда
<i>ātas</i>	оташ	NMR ²	нур	<i>panj</i>	панҷ	H'MŠY ²	хамса
<i>čašm</i>	чаشم	'yVH	айнак	<i>šab</i>	шаб	LULY ²	лайли
<i>drūd</i>	дугуд	ŠLM	салом	<i>šāh</i>	шоҳ	MLK ²	малик
<i>kar</i>	қар	KL ²	кулл	<i>vas</i>	бас, бисъёр	KBYR	кабир
<i>may</i>	маъ	HMR ²	хамр	<i>xānaq</i>	хона	BYT ²	байт
<i>karin</i>	нон	LHM ²	лаҳм	<i>zan</i>	зан	NYŠH	нисо

¹ Ҳетерограммаҳоро ҳангоми таҳлили матн аз рӯи анъана ҳарф ба ҳарф оғозла транслитерация карда, баъд шакли фонетикӣ синоними эронӣ онҳоро дар транскрипция менависанд.

Системаи хат дар асоси хати оромӣ ва системаи истеъмоли ҳетерограммаҳо дар забонҳои гуногуни миенаи ӯрмӣ ба тарзи гуногун буд. Ҷадвали зеринро муқоиса кунед, ки дар он ишоратҷонишинҳо оварда шудаанд:

ишоратҷонишинҳо	тарҷима	ҳетерограммаҳо		
		порсии миена	парфиянӣ	сугдӣ
<i>im</i>	<i>im</i>	<i>LZH</i>	<i>ZNH</i>	
<i>avē</i>	<i>on</i>	<i>LH</i>		<i>ZKY</i>

Қайд кардан лозим аст, ки дар ин давра забонҳои эроние буданд, ки на системаи хати оромӣ, балки системаи дигар /масалан, забони соқӣ--хати ҳинду ва бохтарӣ -- хати кнонӣ/-ро истеъмоли мекарданд.

Соҳти фонетикии
порсии миена

Дар алифбои оромӣ, ки яке аз шаклҳои системаи хати сомист, одати : як ҳарф як овози ҳамсадо ва баъзан садонокеро ифода мекард

/мк алифбои арабӣ/.

Дар рафти истеъмоли ин системаи хат барои навиштани матни эронӣ се ҷамаъноии ҳарфҳо вуҷуд ёфт. Ин ҳодиса дар хонишу таҳлили матни порсии миена душвории зиёд ба вуҷуд овард.

Дар ҷадвали поён мувофиқати ҳарфҳои паҳлавӣ ва аломатҳои транслитерация дода мешавад:

ҳарф	транслитерация		ҳарф	транслитерация	
	дар калимаҳои порсии миена	дар ҳетерограмма		дар калимаҳои порсии миена	дар ҳетерограмма
1	2	3	1	2	3
u	u, h, x	A, H	ϐ	mu	E, H
u>	g, d, y	G, D, Y	l	w	W

1	2	3	1	2	3
l	n	N	u d	s	S
i	-	c	u	p, f	P
l	z	R	u	z	z
l	'	'	u	z	z
S	z	Z	PR	t	T
z	k	K(Q)	u	e	B
z	r	G(K)			
z	e	L			
z	e	L			
z	m	M			

Ҳамаи он душвориҳо дар навиштан ва хондани матнҳои порсии миёна, шояд ба он вобаста бошад, ки ба соҳаи китобат танҳо як гурӯҳи хурди дабирону рӯҳониён машғул буданду халос. Ҳунари дабири ва маҳорати хониши матнҳо ро онҳо дар муддати дароз аз худ мекарданд ва азбаски забони зиндари медонистанд, матро қариб беҳато хонда метавонистанд. Барои тадқиқотчиёни муосир бошад ин гуна системаи хат ва тарзи хондани он душвори зиёд ба вуҷуд меояд ва ин яке аз сабабҳои душвори тадқиқи системаи овозии порсии миёна мегардад.

Аммо матнҳои менавӣ, ки ба системаи дақиқтари хат навишта шудаанд ва шакли фонетикии калимаҳо ро то дараҷе дурусттар маҳфуз доштаанд, имконият медиҳанд, ки ба воситаи муқоисаи калимаҳои гуногуни ин матнҳо бо калимаҳои матнҳои дигари паҳлавӣ системаи овозҳои порсии миёна ро барқарор кунем.

Дар забони порсии миёна садонокҳои зерин вуҷуд доштанд:

a i u e o
ā ī ū ē ō

Овози и мазкур ба овозҳои эронии қадим муҳимтарин талосубҳои таърихии замин доғанд:

таносуби таърихи	мисоли по рсии миёна	тоҷики	транслитерация		мисол аз эронии қадим
			пахлавӣ	монавӣ	
пм. а < ақ. а	<i>panj</i>	панҷ	<i>pnč</i>	<i>pnz</i>	ав. <i>panā-</i>
пм. і < эқ. і	<i>pid</i>	падар	<i>pyt'</i>	<i>pyd</i>	пқ. <i>pitā</i>
пм. и < эқ. и	<i>pus</i>	писар	<i>pws</i>	<i>pws</i>	пқ. <i>puvā-</i>
пм. е < эқ. а	<i>dusman</i>	душман	<i>dwšm(y)m'</i>	<i>dwšm(y)m</i>	ав. <i>dusmanys</i>
	<i>arəšk</i>	рашк	<i>ʔz(y)šk'</i>	<i>(ʔ)zšk</i>	ав. <i>araska-</i>
пм. о < эқ. а	<i>posux</i>	посух	<i>pshw'</i>	<i>pswx</i>	м.к. ав. <i>Saxwan</i> ва <i>paithi. 33h</i>
	<i>tom</i>	тоҷикӣ, мк. там	<i>tuw)m</i>	<i>tm</i>	ав. <i>tomagha-</i>
пм. ā < эқ. ā	<i>dāw</i>	дод	<i>dʔt'</i>	<i>dʔd</i>	пқ. <i>dāta-</i>
пм. ī < эқ. z	<i>dīd</i>	дид	<i>dyt'</i>	<i>dyt</i>	ав. <i>paithi. dīta-</i>
пм. ū < эқ. ū	<i>dūr</i>	дур	<i>dwr</i>	<i>dwr</i>	пқ. <i>dūta-</i>
пм. ē < эқ. au	<i>spēd</i>	сафед	<i>ʔpyt'</i>	<i>ʔpyd</i>	ав. <i>spaēta-</i>
пм. ǝ < эқ. au	<i>zōz</i>	рӯз	<i>zwč</i>	<i>zwč</i>	пқ. <i>zaucah-</i>

Консонантизм ё системаи ҳамсадоҳои порсии миёна

Овозҳои зеринро дарбар мегирад:

тарзи талаффуз	Чои та-лафуз	лабу-лаои	лабу-дан-	пеши-забо-	пахлӯӣ-забони	миёни-забони	паци-забони	фаринга-ли/ҳалқӣ
Зич	бечаранг	p		t		č	k	
	چارангдор	b		d		ǰ	g	
	сонантҳо	m		n				
Рог	бечаранг		f	s		š	x	h
	چارангдоғ			z		ž	ɣ	
	сонантҳо	w		z	ɛ	ɣ		

Системаи ҳамсадоҳо нисбат ба вокализм аз давраи қадим то порсии миёна ба тағйироти камтаре дучор шудааст. Маъ, кеи овозҳо дар мисолҳои қадвали зерин асосан дар ибтидои калима дар назар дошта мешавад:

тарзи артикулация	таносуби таърихи	мисоли порсии миёна	тоҷикӣ	транслитерация		мисол аз эронии қадим
				пахлавӣ	монавӣ	
Л а б р	пм. β-<β, p	<i>parz</i>	пар	<i>pz(β)</i>	<i>pz</i>	ав. <i>parāna-</i>
	пм. β-<β, v	<i>βzād</i>	бародар	<i>βz'z'</i>	<i>βzā</i>	м. <i>βrātān-</i>
	пм. f-<β, f	<i>fzomān</i>	фармон	<i>fz'm'n'</i>	<i>fz'm'n</i>	м. <i>fzomān-</i>
	пм. m-<β, m	<i>mazg</i>	мағз	<i>'mazg</i>	<i>mzj</i>	ав. <i>mazga-</i>
	пм. w-<β, w	<i>wād</i>	бод	<i>wz't'</i>	<i>w'd</i>	ав. <i>vāta-</i>
Д а н д о н и	пм. t-<β, t	<i>tohmazg</i>	туҳм	<i>twhmk'</i>	<i>twhmg</i>	ав. <i>tohmaz-</i>
	пм. d-<β, d	<i>dandān</i>	дандон	<i>dnd'n'</i>	<i>dnd'n</i>	ав. <i>dandān-</i>
	пм. s-<β, s	<i>sard</i>	сард	<i>stt'</i>	<i>sd</i>	ав. <i>sardā-</i>
	пм. z-<β, z	<i>zardēn</i>	заррин	<i>zly'n'</i>	<i>zly'n</i>	ав. <i>zardēn-</i>
	пм. n-<β, n	<i>nēm</i>	ним	<i>ny'm</i>	<i>ny'm</i>	ав. <i>nēmā-</i>
М и ё н о з я з д о н и	пм. č-<β, č	<i>čahār</i>	чор	<i>č'h'p</i>	<i>č'h'z</i>	ав. <i>čahwar-</i>
	пм. j-<β, j	<i>jādūg</i>	чоду	<i>y'wjk'</i>	<i>j'dwng</i>	ав. <i>yātu-</i>
	пм. š-<β, š	<i>šudan</i>	шудан	<i>šwš.</i>	<i>šnd'n</i>	м. <i>šiyav-</i>
	пм. y-<β, y	<i>yāzd</i>	яздон	<i>yazd'</i>	<i>yad</i>	ав. <i>yazdā-</i>

П А С И З А Б О Н И Й	пм. <i>к-кэчк</i>	<i>kanizag</i>	каниз/ак	<i>кпуэк</i>	<i>кпуэг</i>	ос. <i>kaimka:</i>
	пм. <i>г-гэчг</i>	<i>gaim</i>	гарм	<i>gcm</i>	<i>gcm</i>	ос. <i>gagema:</i>
	пм. <i>х-хэчх</i>	<i>x'xad</i>	хирад	<i>x'et'</i>	<i>x'ed</i>	ос. <i>x'atu:</i>
	пм. <i>х-хэчх</i>	<i>hunar</i>	хунар	<i>hwal</i>	<i>hwnz</i>	ос. <i>hunana:</i>
С О Н А Н Т Х О И Д И Г А Р	пм. <i>р-рэчр</i>	<i>rōd</i>	руд	<i>rwt'</i>	<i>rwd</i>	пк. <i>rautak:</i>
	пм. <i>р-рэчр</i>	<i>rāvag</i>	имтимос, м.к.лоф	<i>r'pk</i>	<i>r'c</i>	эқ. * <i>lap,</i> м.к.хққ. <i>la-</i> <i>rañ</i> - "мелақад" м. <i>livdaw-</i> -"гуфтан" ос. <i>u'ae'fūn-</i> -"нолидан"

Ҳайд қардан қоиғ аст, ки мисолҳои дар қадвали боло овардашуда тамоми мураккабҳои равнақу инкишофи системаи овозхоро аз давран миёна ҳаматарафа инъикос қарда наметавонанд.

Барои тасдиқи ин вазъият чанд мисоли равнақи баъзе овозхоро меорем:

1. Дар мавқеи байни садонокҳо овозҳои бечаранги эронии қадим дар забони порсии миёна ба овозҳои ҷарангдор табдил ёфтанд:

ав. *katāma:* ~ пм. *kadām* ~ т. қадом

ав. *yākarə:* ~ пм. *jağar* ~ т. ҷағар

ав. *xšaran:* ~ пм. *šav* ~ т. шаб

2. Овози *ē* ба *z* табдил меёбад:

пқ. *raucāh:* ~ пм. *rōz* ~ т. рӯз

ав. *vāc:* ~ пм. *vāz* ~ т. /о/овоз

3. Овози пқ. $\int$ дар пм. вобаста ба мавқеъ ба овозҳои мух-
талиф мувофиқ аст.

Дар аввали калима пқ. $\int \sim$ пм. s-

пқ. *šarda* ~ пм. *sāl* ~ т.сол

пқ. *šata* ~ пм. *sao* ~ т.сад;

Дар мобайни калима пқ. $\int \sim$ пм. -h

пқ. *šadu* ~ пм. *gāh* ~ т. гоҳ.

пқ. *šadaya* ~ пм. *nišāh* ~ т.гуноҳ.

4. Ба гуруҳи ҳамсадоҳои порсии қадим -td- дар пм сонанти
e мувофиқат мекунад.

ав. *vatōda* ~ пм. *gul* ~ т.гул

ав. *atōda* = "нисф" ~ пм. *(ham)āl* т. ҳамол.

Қайд. Дар калимаҳои *sāl, hamāl* пайдоиши садоноки дароз
ба он алоқаманд аст, ки як ҳамсадои гуруҳ аз байн меравад, аммо
вазни калима маҳфуз мемонад. Чунин дарозшавии садоно ро одатан
дарозшавӣ дар бадали овози афтида меноманд. Калимаи гул бояд
ба калимаи эронии қадим *vzda- мансуб шинохта шавад.

Ҳиссаҳои номӣ

Дар натиҷаи шикасту реҷти нави асосҳо сохти

грамматикии ҳиссаи номии порсии миена нис-

бат ба ҳиссаи номии порсии қадим хеле тағйир ёфт. Масалан, кали-

маи *šate* /тоҷ.шаҳр/ дар забони порсии миена асоси соф буда,

дар дохилаш суффикс надорад, аммо дар эронии қадим ҳуди ҳамин

калима дар шакли *xšāvdra- /порс.қ. *xšāvdra*- , ав.

xšāvdra- /аз решаи $\sqrt{xšā(y)}$ - "ҳокимият рондан" ва

суффикси =*vra* иборат аст. Баръакс, дар порсии миена ин

калима ҷ н асос ба воситаи суффиксҳои калимаҳои нав сохта

/ *šahra*, *šahrestān* /, ҷузъи калимаи мураккаб шуда омада-

аст

Инак, категорияҳо ва синфҳои гуногуни ҳиссаҳои номии забони порсии миёнаро дида мебароем.

а. Асоси ҳиссаи номӣ одатан аз шакли падежи генитиви порсии қадим боқӣ мондааст. Масалан, шакли *brādan* чун боқимондаи шакли эронии қадим * *brātaraḥ* (*gsm*), ва *dandān* - боқимондаи * *dantānah* (*gsm*) ба шумор меравад. Дар баробати ин, дар порсии миёна шакли *brād* боқӣ мондааст, ки давоми падежи номинативи танҳо *brātā* ҳисоб меёбад.

Дар порсии миёна боқимондаи категорияҳои падеж, шумора ва ҷинсиат мушоҳида мешавад, ки инро аз ҷадвали зерин дидаи мумкин аст:

	Т а н ҳ о		Ҷ а м ъ	
	мардона	занона	мардона	занона
Падежи номинатив	<i>asr</i> < * <i>asrah</i>	<i>asr</i> < * <i>asrā</i>	<i>asr</i> < * <i>asrah</i>	<i>asr</i> < * <i>asrān</i>
Падежи ғайри-номинатив	<i>asr</i> < * <i>asrā</i>	<i>asrā</i> < * <i>asrāiā</i>	<i>asrān</i> < * <i>asrānām</i>	<i>asrān</i> < * <i>asrānām</i>

Чунон ки аз мисолҳои боло аён мегардад, фарқи байни шаклҳои гуногуни падежи қадим танҳо аз байн меравад ва барои ифодаи алоқам қалимаҳо воситаҳои аналитикӣ истифодаи мумкин нест.

Суффикси ҷамъбандии *-ān* бевосита аз нишондиҳандаи падежи генитиви ҷамъи порсии қадим *-ānām* пайдо шудааст.

Суффикси ҷамъбандии *-īhā* одатан бо суффикси ҷамшакле, ки зарф месохт, бо суффикси эронии қадим **īna* алоқаи севосита до-ранд.

б. Суффиксҳои асосии порсии миёна.

- ag: *kōz-ag* "зин", *tūk-māh-ag*
 -īg: *xrad-īg* "оқил", *nām-īg*
 -ōg: *nēh-ōg* "тавоноӣ", *nek-ōg* "нек"
 -īh: *ham-xāh-īh* "ҷамкорӣ", *naẖdīk-īh* наздики",
šād-īh "шодӣ"
 -īšn: *zēw-īšn* "зиндагӣ",
 -ēn: *pōlawud-ēn* "пулодин", *xešm-ēn* "хашмгин"
 -ōmand: *tān-ōmand* "тануманд", *spās-ōmand* "мамнун"

Ба ғайр аз суффиксҳои содда / - *čig*, - *čag*, - *āy* ва ғайра/ ва суффиксҳои таркибӣ / - *īn-īg*, *ag-ōmand* ва ғайра/ дар забони порсии миёна суффиксҳои истеъмоли мешаванд, ки ба калимаҳои мустақилмаъноии порсии қадим мансубанд:

- gah: *pēdōx-gah* "фотех"; - war: *ganj-war*
 "ганҷинабон", *kān-war* "интиқомхоҳ".
 = *estān*; *šāb-estān* "хонаи хош", *wešag-estān*
 "дарахтзор", ҷангал".

в. Муносибатҳои падежӣ дар порсии миёна ба воситаи пешояндҳои ифода мегардад. Пешояндҳои соддаи зеринро номбар кардан мумкин аст:

<i>abāg</i>	"бо",	<i>az</i>	"аз",
<i>abar</i>	"бар",	<i>ō</i>	"ба",
<i>abāz</i>	"боз",	<i>pad</i>	"ба, дар",

abe "бе",

ta "то",

andar, andarag "дар",

tar, tarist "аз/миёни/"

Инчунин пасоянди *zāy* дар вазиғаи пешоянди "барои" истеъ-
мол мегардид.

6 12

г. Хусусияти асосии сифат дараҷаҳои он мебошанд. Суффикси
дараҷаи қиёсии порсии қадим = *ya-* чун пасмондае мушоҳида
мешавад. Масалан, *wēš* "бештар" < **was-ya-*; мк. *wab-*
"бисъёр" < **wasi-*; *kem* "камтар" < **kam(n)-ya-* мк.
kam- "кам" < **kamma-*.

Дар ҷанд калимаи порсии миёна суффикси дараҷаи олии порсии
қадим = *išta* дар шакли = *ist* боқӣ мондааст:

bolist - "баландтарин", *mahist* - "калонтарин"

šwālist - "ширинтарин".

Аммо сермаҳсултарин суффиксҳои дараҷаи сифат = *tar* ва
= *dom* мебошанд. Мисоли шакли дараҷаи қиёсии сифатро дар
калимаҳои зерин меоварем:

ōsāstar - "шарқӣ"

zarihinatar - "ҷанубӣ"

dōšāstar - "ғарбӣ"

abāstar - "шимолий"

Мисолҳои дараҷаи оӣ: *feadom* - "аввалин", *aldom*
- "охирин".

Дар қолибҳои, ки дараҷаи қиёсии сифат ҷузъи дохилии онҳост,
пешоянди *ar* ва пайвандаҳои *ku*, *ējōn* истеъмол
мешаванд.

д. Ғуруҳҳои ҷонишинҳо:

- ш а х с й:

	т а н ҳ о		ҷ а м ъ	
	шаҳси I	шаҳси 2	шаҳси I	шаҳси 2
Ҷонишинҳои мустақил	<i>man</i>	<i>tō</i>	<i>amā</i>	<i>as'mā</i>
Бандҷонишинҳо	= <i>m</i>	= <i>t</i>	= <i>mān</i>	= <i>tān</i>

Ғайр аз ин, дар матн шакли *ax* /I танҳо/ ва бандҷонишини *=n* /I ҷамъ/ вомехӯранд; чун ҷонишини шаҳси 2 /танҳо ва ҷамъ/ - ҷонишини ишоратӣ истеъмол мешавад ва бандҷонишинҳояшон = *š* /танҳо/, = *šān* /ҷамъ/ мебошанд:

- нафси: *xwad, xwaštan* ва *gešw* чун шакли мустақил ва шакли *xwēš* чун муайянкунанда истеъмол мекушуданд.

- ишорати: *an, ōy* ба маънои "он", *ēn* - "ин".

Нисбатан камистеъмолтар шаклҳои *ed, im* ба маънои "ин" ва *awēšān* ба маънои "онҳо" истеъмол мегаштанд.

- саволи: *čand* - "чанд", *čē* - "чи",

čiyōn - "чун" *ka* - "кай, агар", *kadām-*
"кадоме ки" /барои исми бечон/, *kadāt* - "кадоме ки" /барои исми ҷондор/, *kaū* - "кай",
kē- "кӣ", *ka* - кучо/ки/

- нисби: дар ин вазифа ҷонишинҳои саволи хизмат мекунанд.

Инчунин ҷонишини *ī*:

*ān dō aswār t ō ēn kustag zōn*¹⁾
āmad čē zamān bē midard

¹⁾Ба тартиби калимаҳо дар иборати "ō, ēn, kustag, zōn" дар муқоиса бо тарҷумайи тоҷикиаш "ба, тарафи, ин, наҳият" диққат кунед.

- "он ду саворе, ки ба тарафи ин чоҳият омаланд, кай гузаштанд?"

- номуайян *avāriq* - "дигар", *amī* - "дигар",
čiš - "чизе", *dudigah* - "дигар, дудум" /мк. *sedigah* -
 "седам"/, *ēč* - "ҳеҷ", *ēwčand* - "чанде"
 /муайянкунанда/, *ham* - "ҳуди /ҳам/ он", *hamāq*
 - "ҳама", *kar(w)* - "ҳар", *karwisp* - "ҳама", *kas* -
 - "касе", *tiš* - "чизе" /мк. дар лаҳҷаҳои шимоли "тизе"/
nāhman - "фалон", *wisp* - "ҳар, ҳама".

е. шумора.

I-IO	II-19	даҳҳо
<i>ek, ēw</i>		
<i>dō</i>	<i>dwāzdaḥ</i>	<i>wist</i>
<i>sē</i>	<i>sēzdaḥ</i>	<i>sich</i>
<i>čahār</i>	<i>čahārdaḥ</i>	<i>čihel</i>
<i>panj</i>	<i>pānzdaḥ</i>	<i>panjāh</i>
<i>šas</i>	<i>šāzdaḥ</i>	<i>šast</i>
<i>haft</i>	<i>haftdaḥ</i>	<i>haftād</i>
<i>hašt</i>	<i>haštdaḥ</i>	<i>haštād</i>
<i>nō</i>	<i>nozdaḥ</i>	<i>nawad</i>
<i>dah</i>		<i>sad</i>

- шумораҳои дигар инҳоян : 200 - *dwist* , 300 - *trist*
 / *dōsad*, *sēsad*, *čahār sad* ва ғайра бисьертар во мехуранд/
 1000 - *hezār* , 10000 - *čēwar* , *nēm (aq)* - "ним
 нисф".

- шумораи тартиби ба воситаи анҷомаи « *om* » сохта

мешаванд: *parjom, dahom, sadom* , вале *naxust, fradom-*
 "якум" *dudigak* - "дум", *sedigar* -
 "секи".

к. Барои забонҳои ҳиндуэронӣ таснифи калимаҳои мураккабе,
 ки аз тарафи зағоншиносони Ҳинди қадим кор карда шудааст, аҳами-
 яташро гум накардааст. Дар порсии миёна ҳам гуруҳҳои зерини ка-
 лимаҳои мураккабро қудо кардан мумкин аст:

- tatpuruṣa* - калимаҳои мураккабе, ки қузъ дигареро
 муайян мекунад ва тобеи он аст. Масалан,
 каҷқорд, зардолу. Дар порсии миёна -
Wimāh(ag), awēstādmard
- bahuvrīhi* - калимаҳои, ки хислат /хусусияти/ шахсе
 /предмете/-ро ифода мекунад ва муайян-
 шавандаи онҳо ҳамеша дар назар дошта меша-
 вад. Масалан, мўйсафед, меҳнатдўст. Дар
 порсии миёна - *aswār, rajm-andudag,*
wad-kāmag - "бадхоҳ" /яъне "шахси
 дорои хоҳиши бад"/
- dvandva* - калимаҳои мураккабе, ки аз такрори як кали-
 маи содда пайдо шудаанд. Масалан, гулдур-
 гулдур, гармогарм. Дар порсии миёна -
gōnaḡ-gōnaḡ, duāḡ-duāḡ.

Калимаҳои мураккаб зиёда аз ду компонент ҳам дошта метаво-
 нанд: *min-kappak-stāy, abar-kāṣag-ākek.*

Ҷеъл ҷақлҳои феълии порсии миёна баръакси ҷақлҳои феълии
 порсии қадим танҳо аз ду асос ташкил меёбанд, ки яке
 аз онҳо асоси замони ҳозираи қадимро давом медиҳад ва дигаре ба
 сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим махтум ба суффикси
 -ta тааллуқ дорад.

а. Ав асоси замони ҳозира ба воситаи бандакҳои феълии гуногун шаклҳои зерини сигаҳи гуногун ташкил мешаванд:

С и г а	! шумора	Т а н ҳ о			Ҷ а м ъ		
	! шахс	1	2	3	1	2	3
Хабарӣ		-(y)m [-ēm]	-y(h) [-ē(h)]	-(y)d [-ēd]	-wm [-orm]	-y(y)d [-ēd]	-y(y)nd [-ēnd]
Алоқамандӣ		->(?)n [-ān]	->y [-āy]	>(?)d [-ād]	>(?)m [-ām]	>(?)d [-ād]	->nd [-ānd]
Ҳоҳишмандӣ				-y(?)h [-ē(h)]			
Амрӣ					-y(y)d [-ēd]		

Бандакҳои эронии феълии сигаҳи хабарӣ дар натиҷаи омезиши суффикси асоссози феълҳои деноминативии қадим / = aya = / ба бандакҳои феълии ҳаминаи замон пайдо шудаанд, масалан: эк.

* *barayati* > *barayt* > *m. barēd*

Дар ҷадвал/саҳ.104/ тасрифи феълҳои "суган"

"будан, ру, худ доштан"

"истодан",

"рафтан",

"бурдан",

"кардан" дода мешавад.

си- фа	шахсу шумора	Ф е ъ л ҳ о					
		h-	būdan	ēstādan	šudan	varidan	kardan
ха- ба- ри	1 т.	hēm	barām	ēstām	šawim	barēm	kuham
	2 т.	hē	barē	ēste	šawē	barē	kuhē
	3 т.	hast	barōd ēd	ēstēd	šawēd	barēd	kuhēd
	1 қ.	kom	barēm	ēstēm	šawēm	barom	kuhēm
	2 қ.	hēd	barēd	-	-	barēd	kuhēd
	3 қ.	hānd	barēnd	ēstēnd	šawēnd	barēnd	kuhēnd
а л о қ а м а н д й	1 т.						kuhān
	2 т.	hāi	barāi		šawāi		kuhāi
	3 т.	hād	barād bād	ēstād	šawād	barād	kuhād
	1 қ.						
	2 қ.		barād				
	3 қ.	hānd					kuhānd
хо- хиш- ман- дй	3 т.	hē			šawēh	barē	kuhē
ам- рй	2 т.		bās	ēst	šaw	bar	kuh
	2 қ.		barōd bēd	ēstēd	šawēd	barād	kuhēd

Қ а й д: Дар ҷадвал ихтилофот дар истермоли бандакҳои шахси якуми танҳо ва ҷамъида мешавад, ки е ҳодисаи диалектӣ ва е асари садоноки **ō** дар анҷомаҳои феълии шахси якум бошад.

Дар поён мисолҳои иловагӣ меоварем, ки аз асоси замони ҳозираи феъл пайдо шудаанд: *бӯх*- "бисъер к.", *фрамӯ*- "фармудан", *гӯ*- "гуфтан", *кӯ*- мондан", *ниҳ*- "ниҳодан", *дӯ*- "доштан", *ниш*- "нишастан", *рас*- "расидан", *шӯ*- "шоистан", *ниҳ*- "ҳисоб к.", *ниҳ*- "оростан".

1 т. *кӯ*мон, *ниш*ном, *рас*ом, *ниҳ*ором;

2 т. *гӯ*вӯх, *кӯ*лӯх, *ниҳ*лӯх;

3 т. *дӯ*рӯд, *фрамӯ*рӯд, *гӯ*вӯрӯд, *шӯ*шӯрӯд;

3 ҷ. *бӯ*хӯнд, *ниҳ*ӯнд, *ниҳ*ӯнд.

б. Замони гузашта дар порсии миёна шакли аналитикӣ дошта, аз сифати феълии замони гузашта ва феъли ёридиҳанда таркиб мееффт.

Шакли замони гузаштаи феълҳои монда аз сифати феълии замони гузашта ва шаклҳои шахсии феъли ёридиҳандаи *ба* иборат аст:

<i>āmad hēm</i>	"омадам"	<i>amad hom</i>	"одадем"
<i>āmad hē</i>	"одамӣ"	<i>āmad hēd</i>	"омалед"
<i>āmad</i>	"омад"	<i>āmad hend</i>	"омаланд"

Бояд диққат кард, ки дар шахсиятанҳо бандани феъли нест.

Шакли замони гузаштаи феълҳои гузаранда танҳо аз сифати феълии замони гузашта иборат аст. Ин шакл дорои як хусусияти характернок аст: агар муфтадо ба воситаи қонишин ифода ёфта бошад, он дар шакли энклитикӣ бо калима /пайвандак, қонишини нисби.../ -и пеш аз феълномада якҷоя меояд.

Масалан:

и-š nāmad o Rāvag kard-

"Вай вай ба Бобак мактуб навишт".

Даг ин мисол мубтадои ҷумла дар шакли бандқонишини шахси сеҳм танҳо /š/ баъд аз пайвандали *u* омадааст, ҳабақ - *kard* пурқунандаи бевосита *o Pāvag*, пурқунандаи бевосита-паймағ.

Агар пурқунандаи бевосита ба воситаи қонишини шахси гайғ аз *o t.* ифода ёбад, ҳар он сурат феъли еридиҳандаи истемолшуда, бо объекти мувофиқат мекунад *u-mān ne bōxt ke-* "чамо туро озод накардем".

Дар ин ҳо мубтадо ба воситаи бандқонишини /-mān/ ифода гаштааст, пурқунандаи бевосита / *tō* / ифода нафтааст, аммо барои нитон долару он шакли феъли еридиҳанда / *ke* / ба мак мерасонад.

Агар мубтадо ва пурқунандаи бевосита ба воситаи қонишини бандқонишини ифода нафтаанд, дар ин сурат соҳти ҷумла хеле содда мешавад *Xvaršēd ak sak-ē sāsān ee tāft ud hamāg gēhān rōšnēk kard-* "исроҳ аз /пушти/ сари Сосон Ситодт ва тамоми ҷаҳон/ро/ равшан/ кард".

Ин донишгоҳи иловагӣ ба шакли феълии қавони д. баъда *ku aš ān sarvan ašnūd*, .. "Ҷанг он сухач/об/-ро шунд".
har xōz xvaršēn-ē ēn rōdak guft kū ānāsteg ud mīrāsteg pēš-ē amā frāstēd to akbar rasbm-
 "Агар ғаз хурӯҳро, ки ин ҷавнбард дурӯст шувурдааст, пеш
 - икхӯстонед, то ки мазаашро чаем".

Дар порсии миёна шаклҳои "исъери аналитики" /*ku* ва *u* боғат

а ситави феъли ва феъли еридиҳанда/ истемол мекуданд
guft būd, guft āstēd, guft
ēstād, guft ēstād būd, guft bawēd

/ *o* та алоқаманд, *guft hād* / ситави ҳоҷиҷамал
guft ke Ҷавнои аниқу ин алоқамандаро талқин

нашудааст. Дар поен чанд мисоле аз истеъмоли ин лақҳо дар матн оварда мешавад

Brahm-i xūb ĩābūk dāst kom

"Чрмаи хуб, нафис, нек гирифтам".

Wabiq- ĩw- ĩ dō māhag kē pad sīr- ĩ mādar
u ān ĩr gōw parward ĩstād...

"Барои думоҳае, ки бо шри молараш е шри гов парварид ефтааст..."

u- ĩ pad nišāg ān gōw n. sīst ĩstād

"У дар мактуб ин тавр навишта буд".

2. Дар боло шаклҳои тарзи фоили феъл таҳлил шудаанд. Шаклҳои тароҳи дигар дар порсии миена синтетика буда, аз асоси замони ҳозира бо суффиксҳои гуногун сохта мешаванд. Тарзи мафъул бо ери суффикси - *ĩk* ташкил мешуд".

3.1.	}	<i>kunīkād</i>	- карда мешавад
		<i>nišīkād</i>	- навишта мешавад
		<i>mazīkād</i>	- "молида мешаванд"

Бо ҳудуди ҳамин суффикс сифати феълии замони гузашта сохта мешавад":

ranjīkīst "ранҷидашуда"
darīkīst "дарғидашуда"

Тарзи каузатив бо ери суффикси - *ĩn* сохта мешавад:

rasōdan- rasēnīdan - расондан
xāwīstan- xīwēnīdan - хинда кунондан

д. Дар порсии миена префиксҳои гуногуни феълҳо мушоқида шуда, ба гуруҳҳои ҷудошаванда ва ҷудонашаванда тақсим мешаванд:

Префиксҳои ҷудошаванда:

<i>avar</i>	- <i>avar nigeridan</i>	- "муҳокима кардан"
<i>avāk</i>	- <i>avāk pādan</i>	- "мондан"
<i>andar</i>	- <i>andar rasidan</i>	- "дарёёфтан"
<i>bē</i>	- <i>bē sudan</i>	- "дур шудан"
<i>frāx</i>	- <i>frāx būlānidan</i>	- "бунъед кардан"
<i>frōd</i>	- <i>frōd waštan</i>	- "даромадан"

Префиксҳои ҷудонашаванда:

<i>ā</i>	- <i>āmadan</i>	- "омадан"
<i>av</i>	- <i>avispuridan</i>	- "ба таҳриқ гузоштан"
<i>han</i>	- <i>handaxtan</i>	- "андоختан"
<i>fra</i>	- <i>framūdan</i>	- "фармудан"
<i>gu</i>	- <i>gumertan</i>	- "омехтан"
<i>ni</i>	- <i>nišastan</i>	- "нишастан"
<i>ō</i>	- <i>ōzadan</i>	- "кустан, залан"
<i>rad</i>	- <i>radistādan</i>	- "ваъда кардан"
<i>par</i>	- <i>pargandan</i>	- "пароканда кардан"
<i>wi</i>	- <i>widardan</i>	- "гузаштан"

е. шаклҳои номии феъл. Гайр аз сифати феълӣ, ки дар Ҷоло таҳлил гаршид, шаклҳои дигари номии феъл ҳам вуҷуд доранд.

Ҳадағ аз асоси замони гузаштаи феъл бо суффикси - *tan*,

- *dan* сохта мешуд: *guftan, kardan*. Шакли дуҷуми сифати феълӣ бо суффикси - *ag*: *kardag, guftag*.

Аз асоси замири ҳромиға ҳам як қатор шаклҳои номии феъл

сохта мешаванд: сифати феълӣ махтум ба = *ēnd, = an:*

gōrēnd - "гиранда", *rahrezan* "муҳофизатгар", номҳои
амал ба = *dār, - tār: frēh* "фиребгар", *dādār* - "одаридгор".

Бо суффикси - *išn* номи амал сохта мешаванд:

dānīšn - "донии"

kunīšn - "кирдор"

Аусусиятҳои асосии
синтаксисӣ

Пурсии миёна аз рӯи сохтаи аз пурсии
қадим фарқи калон дорад. Якум, забони
пурсии миёна забони аналитикист, ҳол он

ки забони пурсии қадим забони синтетикӣ буд: дуҷумла, муносибати
субъекту объект комилан дигаргун шуд, ки инро дар мисолҳои зерин
қидан мумкин аст. Ба эронии қадим чунин ду қолиби ҷумла хос буд:

1. номинатив /ки дар забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ ҳам
маъмул буду аст / - *ima adam akulavam* - "инро ман хардам";

2. поссессив /ки шояд аввалан чун ибораи муайянкунанда
истеъмоли мешуд / *ima taya manā kartam*,

ки дар он маълуми ҷмалу ҳаракат ба воситаи сифати феълии замони
гузашта махтум ба = *ta* /ки дар замони ҳусӣ "он чи, ки
аз тарафи ман иҷро шудааст" / ифода гаштааст.

Rafta-rafta дар пурсии миёна қолиби дуҷумла якумро аз
дигарии истеъмоли бегун баровард ва чунин равиҷи фонетикӣ ба амал
омад: *ima taya manā kartam > ēn man kard*

Биздатҳои шакли сифати феълӣ бо бандакҳои феълӣ муқаммал
шудан ҳақ мегирад /ниг. ба сах. 102/.

Форми қадим аст, ки дар пурсии миёна ҷумлаҳои мустаъмал
шудан, ки на танҳо шакли феълӣ, балки бандакҳои хабарӣ ҳам надорд-

Масалан, *ēn dāšt nēk ud gōr edar was* — "ин дашт нек/аст/-у гур ин чо бисьер".

Муайянкунанда ба воситаҳои гуногун ифода мегардад:

а/ муайянкунанда пеш аз муайяншаванда меояд:

man xau — "туфанги ман"

xēnwar mard — "марди кинхоҳ"

Ōhmard dām — "махлуқоти Ормузд"

б/ қолиби махсус бо — *ān*:

ān-ē Ōhmard dām — "махлуқоти Ормузд"

в/ ибораи изофи:

rēl-ē spēd-ē ālātag — "фили сафеди ораста".

Изофат дар ибораҳо бо ҷонишин ҳам истемол мешуд:

kunišn-ē tō "кори ту".

Қайд кардан лозим аст, ки бандакҷонишинҳо дар ин гуна ибораҳо истемол намешуданд.

Барои ҷумлаи мураккаб пайвандаки *бē* /дар роли аммо, лекин/ хос аст: ... *āvar gēzišnīg daham harwisr humat ud hūxt ud huwaršt bē bilīšnīg daham dušmat ud dušhūxt ud dušhuwaršt*

...ҳаф фикри хуб, гуфтори хуб ва рафтори хубро қабул мяхкя менамоям, аммо ҳаф фикри бад, гуфтори бад ва рафтори бадро рад мекунам".

Ғайр аз ин, дар порсии миёна пайвандакҳои *kē, kū, kā*, ки ҳоло дар забони тоҷики ба онҳо пайвандаки ки мутосиқат мекунад, аз якдигар фарқ мекунанд:

ка /со ифодаи вақт/ шарт/ — *kā rōz būd*... "... ба вақте ки рӯс буд"

кē /бо ифодаи муайянкунандаги/- *ān kē ēn*
xwam padš did bū "...-он кас, ки ин хобро лидааст",
 3 ..."

- ки /бо ифодаи мақони - *kišwar ki xwat-*
šid frōd šawed "...кишваре, ки дар он офтоб ғуруд ояд..."

Инкишофи забони
 адабии
 лорсии миена

Шакли адабии забони порсии миена дар сар-
 чашмаҳое инъикос ефтааст, ки ба вазирҳои
 гуногуни адабӣ-маҷалӣ мансубанд. Ба ақдигар
 гурӯҳе аз донишмандон, сарчашмаҳои хатти

ба давраҳои гуногун тааллуқ дошта, дар онҳо шаклҳои гуногуни шева-
 ҳои ҷуғрофӣ ва иҷтимоӣ инъикос ефтаанд.

а. Катибаҳо. Катибаҳо, ки бо фармони шохани аввали сосонӣ
 қандакорӣ мешуданд, қадимтарин сарчашмаҳои хатии забони порсии
 миена мебошанд ва ба асрҳои III-IV мелодӣ тааллуқ доранд.

Муҳимтарин катибаҳои порсии миена инҳо мебошанд:

- катибаи Ардашер I Сосонӣ /224-241/ - қанубтари Шероз,
 /дар/ рӯи харсангҳои Нақзи Рустам, ки ба забонҳои порсии миена,
 парфиянӣ ва ёнонӣ қандакорӣ шуда, ному унвону насаби Ардашерро
 нақд мекунад;

- катибаи Шохдурӯи I Сосонӣ /241-272/ - дар ҳуди ҳамон ҷо,
 дар деворҳои биное, ки чун "Катибаи Зардушт" машҳур аст, қандакорӣ
 шудааст. Дар ин катиба, ки он ҳам ба се забон тартиб ефтааст, даъ
 бораи ғалабаи Шохдурӯи I бар рӯмиён сухан меравад;

- катибаи Шохдурӯи I дар ғоре назди Деҳаи Хуҷиобол дар
 атрофи ҳароботи Истахр /Персеполис/. Ин катиба ҳам ба ду забон
 сабт шудааст /порсии миена ва парфиянӣ/ ва дар он лиқори шохона
 тасвир ефтааст/;

- катибаи Нарсеҳи Сосонӣ /293-302/ дар наздикии Лаҳри
 Слаймония /Ироқ/. Катиба дузабона буда аз воқеаҳои таърихи хаёс

медихад. Катибаи мазкур аз он ҷиҳат аҳамияти калон дорад, ки дар бораи тоифаҳои эронии Осиёи Миена /соқҳо/ ва шоҳони Хоразм маълумот медиҳад;

- катибаҳои муъбади бузург Картир дар Нақши Рустам ва Сари Машҳад /Эрони ҷанубӣ/, ки дар онҳо тарҷимаи ҳоли Картир ва муборизаи ӯ зидди душманонаш хабар дода мешавад. Катибаҳои дигар ҳам вуҷуд доштанд, ки зикри ҳамаи онҳо имкон надорад.

Ғайр аз ин, ба ҳуди ҳамин давра катибаҳои кӯтоҳе рӯи танга, мӯҳр ва зарфҳои гуногуни замон теаллуқ доранд.

Катибаҳо баъзе хусусиятҳои забонро нигоҳ доштаанд. Масалан, шакли замони гузашта /имперфект/-и ба воситаи аугмент тартибефта, ки хоси системаи феъли порсии қадим мебошад, дар катибаи Картир аз Кяъбаи Зардушт¹ дар шакли *ʔkylud* омадааст, ки онро шояд ҷун *akirid* < *akirigata транскрипция кардан мумкин бошад.

6. Китобҳо. Аз адабиети порсии миена сарчашмаҳои сершуморе боқи мондаанд, ки аксарияти онҳо дастнависҳои на он қадар кӯҳнаи ба асрҳои XIV-XV тааллуқдошта мебошанд. Матнҳои аслии ин китобҳо дар давраи сосонӣ таълиф шуда, минбаъд зардуштиёне, ки ислохро қабул накардаанд, ин матнҳоро рунависӣ мекарданд.

1. Сарчашмаҳои лугавӣ - *Frahang-i õim-ewag*¹⁾ лугати авестой-порсии миена, ки иқтибосҳои гуногуни авестой ва ҳатто қайдҳои грамматикӣ дорад.

- *Frahang-i rathawiz*, ки дар он калимаҳои камистеъмоли /нофаҳмои/ порсии миена ва ҳетерограммаҳо ва калимаҳои маълуми мутобиқи онҳо оварда шудаанд.

¹Калимаи *frahang* -"лугат", *õim* /ç.миена аз *akim* = /ки тарҷумааш ба забони порсии миена *ewag* аст ва ба забони тоҷикӣ "як" мешавад. Лугати мазкур аз ҳамаи калима сар мешавад ва бо ин калима номбар мешавад.

2. Сарчашмаҳои алабӣ — *Kānāmag-i Ardāsēr* —

романи таъриҳӣ, ки дар он воқеаҳои ба сари ҳокимият омадани саркардаи Сосониен Ардашеи Бобакон ва давраи аввали подшоҳияш тасвир ефтааст;

— *Ayādgār-i Zanēkān* — дostonест, ки муборизаи шoҳони афсонавии Эрон Гуштопс ва хиенишо Арҷасшо тасвир мекунад;

— *Xusrōw-i Zēdag*, ки дар шакли суҳбат байни шoҳ ва ҷавон /мард/е тартиб ефта, дар он масъалаҳои гуногуни муҳити феодалии мавриди баҳс қарор гирифтаанд.

— *Araxt-i asānig ud bax* — шакли мунозираест байни махлу буз, ки ҳар кадоми онҳо дигарро танқид карда, сифатҳои неки худро баён мекунад.

— *Mādiyan-i Jōšt-i Fryān*, ки дар он ҷодугар Ахт чистонхоеро ба Ҷришт пешниҳод мекунад, ки бояд ҷавобро бигӯяд. Дар матн рӯҳониени зардуштии гирифтори танқид мешаванд.

3. Матнҳои шарҳӣ — *Mādiyan-i haqān dādistān* —

ба қалами фарҳумарди Баҳром тааллуқ дошта, дар давраи подшоҳии Хусрави II тартиб дода шудааст. Дар ин китоб масъалаҳои зерин баҳс мешаванд: муурофии суд, савдо, ғуломдорӣ, ақди никоҳ ва ғайра.

— *Raymān-i zan griftan*, ки матни қарордори ақди никоҳ мебошад.

4. Матнҳои таълиму тарбияви — *sūr saxwan* —

тисоли дуо /фотиҳа/и сари дастархон;

— *Wizarišn-i šārang*, ки дар он дар бораи аз Хиндустон ба Эрон овардани шoҳмот ва ихтирои бозии нард сухан меравад.

— *Xroškarich-i zēdagān*, ки дар он суханҳои пандомезе барои хонандагон ҷамъ оварда шудаанд.

- *Nāmag-nivēzišnīk* - дастуҷуламали навиштани мактуб.

- *Ōšnar* - ҷавоби хирадманде бар саволҳои ҷавоне хангоми истеъмоли шумораи 1,2,3,4 ва ғайра. Чунин гумон меравад, ки ин саволу ҷавоб то адади ҳазор мерасид, аммо танҳо то адади 6 мондаасту халос.

- *Mēnōg-ē Xrad*, ки дар он ба саволҳои гуногуне хирад ҷавоб медиҳад.

- *Ayādgār-ē Waxurgmēhr-ē Bāxtogān* - насиҳат ва маслиҳат ба ҳокимону маликон. Тарҷумайи ин матн дар "Шоҳнома" оварда шудааст.

- Андарзо, ки дар онҳо моёи хурсандӣ ва таснифи ашхос аз рӯи хусусиятҳояшон дода мешавад.

5. Сарчашмаҳои ҷуғрофӣ - *Šahrestānīk-ē Erān* - рӯйхати калонтарин шаҳрҳои Эронзамин ва ғайраҳои гуногун дар бораи онҳо.

- *Redih ud Šahigīhi Sogistan* - хусусияти географӣ, урфу одат ва анъанаҳои, ки ба онҳо Систон машҳур аст.

6. Матнҳои дини зардуштӣ - *Bundahišn* - ки дар ду шакл /пурра ва нопурра/ боқӣ мондааст ва дар он роҷеъ ба офаринишу сохти олам ва каёниҳо сухан меравад;

- *Denkard* - калонтарин матн ба забони форсии миёна, ки онро *Ādurfarrobag-ē Farruxzādān* ва *Ādurbadī Emēdān* дар асри IX тартиб додаанд. Китоб шомили маълумоти гуногуни динӣ буда, дар он баҳсе байни зардуштӣ, мусулмон ва исавӣ оварда мешавад. Инчунин бобе дар хусуси тибб мавҷуд аст.

- *Gurāstag Kālīs*, ки дар он баҳсу мунозираи байни *Ādurfarrobag* -и мазкур ва *Abāliš*, ки аз дини зардуштӣ рӯ гардонда мусулмон шудааст, оварда мешавад.

- *Arda Wirāz Nāmag*, ки дар хусуси сафари муқбод *Arda Wirāz* ба он дунё нақл мекунад.

Гурӯҳе аз донишмандон тахмин мекунамд, ки им асар чун асосе барои навиштани манаумаи Данте "Комедияи иллоҳӣ" шинохта шуда, комедияи мазкур назмрае бар он аст.

- *Šayist nē šayist*, ки шомили панду насифхатҳои оид ба афви гуноҳ мебошад.

- *Podistān-i dīnig* - асари муқбод Манушчиҳр аст, ки дар он ҷавоби 92 савол оид ба дину оид ҷамъ оварда шудааст. Худи ҳа- мон муаллиф асари *Nomāgīhā-i Manuščihr* шавиштааст, ки се номаро дар бар мегирад:

- *Riwiāyat* - чанд маҷмуаи матнҳои дини зардуштӣ ва маълумоти мухтасаре аз фольклор.

- *Wirādagīhā-i Zadspram* - мунтахаби *Zadspram* пурӣ *Juwānjam*, ки дар он ояту дуоҳои асосии дини зардуштӣ ба забони соддаи равон нақл шудаанд.

- *Pandnāmāgī Zardust* - матни на он қадар калони динии андарзамонанд.

Қайд кардан лозим аст, ки забони ин китоб /сарчашма/ материали аънавай барои таҳқиқоти забони порсии миёна буд.

Лекин ҳоло дар эроншиносӣ ҷарае пайдо шудааст, ки забони ин матнҳо то ҷи андоза хусусиятҳои забони порсии миёнаи давраи сосониро инбикос карда метавонад, агар матнҳо ба қалами муғу муқбадонне тааллуқ дошта бошад, ки онҳо дар асрҳои баъди IX милоди зиндагӣ карда, забони модариашон дарӣ /эрон/ ва ё гуҷаротӣ /Бомбай/ буд? Ба иборати дигар, дабириқу муаллифон ин матнҳо ро ба забони аз доираи истемол берунбаромада менавиштанд ва тамоми хусусиятҳои бахубӣ сарфаҳи меафтанд ё не?

Матнҳои монавӣ.

Дар охирҳои асри XIX ва ибтидои асри XX
дар Турфрон /Туркистони Чин/ сарчашмаҳои

сердуморе ба даст омаданд, ки як қисми калонашон ба забонҳои
миёнаи эронӣ, аз ҷумла форсии миёна мансуб аст. Ин сарчашмаҳо
ҳам матнҳои динӣ буда, ба дини монавӣ^I тааллуқ доранд.

Матнҳои монавӣ бо системаи хати нисбат ба хати паҳлави
мукамалтар навишта шудаанд. Хати монавӣ 27 аломат ва барои
фарқи баъзе аломатҳо нуқтаҳо дорад.

Боқимондаи дастнависҳои монавиро ба се навъи адабиёти динӣ
мансуб шумӯрдан мумкин аст:

— асарҳои ҳуди Монӣ, аз ҷумла "Китоби барзангиён", ки дар
он назарияи дини Монӣ махсус барои шохтӯр I маҷмӯъ гардидааст,
ғайр аз ин, иқтибосҳои аз муқотибаи Монӣ боқӣ мондаанд ва ин-
чунин иқтибосҳои гуногун аз "Китоби барзангиён", ки дар онҳо
ривоятҳои қадими эронӣ ва қаҳрамонони онҳо дохил гардидаанд.

— асарҳои динӣ ва диншиносии пайравони Монӣ, ки дар тар-
ғиби дин дар эронзамини шарқӣ машҳуртарини онҳо Мар Амӯ буд.
Ба ин қисм иқтибоси матн дар хусуси вохӯриш бо Баҳром ва ғавти
Монӣ, ки шахсе он ҳодисаҳоро дида навиштааст, дохил мешаванд.
Охири матни ин гуруҳ матнест, ми солҳои 325-332 дар Қарошаҳр
/Туркистони Чин/ навишта шудааст.

— суғудҳои динӣ, ки дарозтаринаш бо истилоҳи *āfurišn*
ва кӯтоҳтаринаш - *тафр* номбар мешаванд; суғуд
ҳои *šōwīšn īg grēw xēnōg* ва *šōwīšn īg grēw rōšn*
аз ин қабиланд.

^I Дини монавӣ динест, ки онро пайгамбар Монӣ /218-274/ таъсис
кардааст. Тарғиби дини монавӣ ҳанӯз дар замони сосонӣ ба
Осиёи Миёна расида ба тарафи шарқ паҳн шудан мегирад.

Забони матнҳои монавӣ ва матнҳои китобҳои дигари порсии миёна ба лаҳҷаҳои гуногун тааллуқ дорад, ки он ҳатто дар ифодаи изофат дида мешавад / *-ē* ва *-ig* /. Тафвут /*χο*/и дигар:

- дар матнҳои монавӣ феонемаи *e* хеле кам дучор мешавад:

Sār "сол", *zāra* -"ларзидан";

- ба ҷои *=nn=* бисёр вақт гуруҳи *=nd=* меояд:

gannim - "гандум", *xann* - "хандидан";

- асоси замони ҳозираи феъли нишастан *ništan* (<"*nišib*=")

ва дар матни китобҳо *ništan*;

- тафвутҳои талаффузи калимаҳои мухталиф. Масалан, *mag*

- монавӣ, *mag* "мағз", *damestān* -монавӣ, *zamestān* "зимистон".

Позанд. Дар зери ин истилоҳ матнҳои порсии миёнаеро, ки ба хати авестой навишта шудаанд, мефаҳманд.

Лайқолиши ин гуна матнҳо сабаби таърихи дорад. Бо муқури замон забони порсии миёна аз доираи истемол мебарояд, зардуштиён ба забонҳои дигар ғал мезадагӣ мешаванд, матнҳои ба системаи хати порсии миёна навишташударо хондан имконнопазир мешавад ва аз ин сабаб матнҳои дивиро, ки талаффузи дақиқи онҳо яке аз талабҳои асосии динӣ буд, ба хати авестой сабт мекунанд. Дар хондани матни позанд (а ҳар гуна тарзҳои сунӣ роҳ меоданд.

Ба ин системаи хат матнҳои муҳими зардушти мавҷуданд:

- тарҷуаи бобҳои калони Авесто: *Vendīdād*, *Yasna* бо *Gāthā*, ҷанд *Yast*. Қисми Авесторо, ки дар адабиёти зардушти ба унвони *Xirangistān* маълум аст, аз тарафи Нериосанг тарҷума шудааст;

- тафсиру шарҳи қисмҳои гуногуни Авесто, ки ҷанди насли муқбодони доираҳои гуногун онҳоро тартиб дода буданд.

Ба позанд чанд асари дигар ҳам навишта шудааст:

Ayādgār-ē Jāmāspīg — баёни оянда/аз нуқтаи назари зардуш-
тиён/ ба назм; *Škand - Qumanīg Wizār*,
ки муаллифаш *Mardān Farhār-ē Ūhmāddādān* буда, таърифи дими
зардуштӣ ва таърифи динҳои дигарро дар бармегирад. Ин матн дар
асрҳои миёна ба забони санскрит тарҷума шудааст;

Šim-ē Kustīg, ки дар он таъсифи камарбанди муқаддас дода
шудааст.

Позанд бо хусусиятҳои хоси фонетикӣ фарқ мекунад. Масала!
ба овози *z* дар матн китобӣ овози *z̄* мутобиқ аст:

hargiz̄ — "ҳаргиз". Шаклҳои дигари хоси позанд *garbōdan* и
китобӣ *mirzōyistan* — "боваҷ даштан", *āgarāftan āyūst*
— "гуноҳ", *baḥōd, šakōd* китобӣ *baḥad, šanōd*
— "бувад, шавад".

Дабирон ҳангоми навиштани матн позанд дар зери таъсири
шеваи модақашон калимаҳои форсии миёнаро шаклам дигар мекар-
данд. Ҳақиқатан вучуд доштани шаклҳои позандиро материали шева-
гӣ тасдиқ мекунад.

д. Матнҳои форсии миёна инчунин дар папирусҳои аз Миср ёфт-
шуда ва ба асри V тааллуқдошта, матнҳои исавӣ оварда мешавад.
Калима ва ибораҳои гуногуни ин забонро аз матнҳои оромӣ, туркии
қадим, арабӣ, чинӣ, тухорӣ ва ғайра пайдо кардан мумкин аст.

Забонҳои дигари давраи миёнаи эронӣ

Забони парфиянӣ   Аз забонҳои дигари миёнаи эронӣ ба забони
форсии миёна наздиктаринаш забони парфиянӣ
мебошад.^I

^I Дар анъанаи истеъмоли истилоҳҳои "пахлавӣ", "порсӣ" ихтилофоте
вучуд дошт, ки то ҳоло ҳам баъзан дучор мешавад. Забони парфиянӣ
пахлавӣ (< *parhavič* < *parhavik < *parhava*, ва/суфф. -*č* / номиде
мешуд. Забони форсии миёна *pārs* < *pārsik ном дошт, ки ҳар
дуи онҳо ба этно/топо/ нимҳои *Parhava* ва *Parsa* таал-
луқ доштанд. Дар асрҳои миёна ба ҷои истилоҳи форсии миёна паҳла-
вӣ истеъмол кардан гирифтанд ва ин анъана то ҳоло давом дорад.

а. Сарчашмаҳои зерини забони парфӣиён маълуманд:

- катибаҳои ду/се/ забонаи шоҳони сосонӣ /ниг.с. 111-112/,

- матнҳои матнҳои гуногуни монавӣ, ки ҳамроҳи матнҳои дигари эронии миёна пайдо шудаанд; аз ҷумла баёзи матнҳои гуногуни динӣ монавӣ /*Artad Rōšnān, Nuvīdagmān, Nuzardān, Afrīwān*./

Матн *Ārdakang Nifrās*, ки баёзи мазмуни тасвири Монӣ

Ārdakang /мк Аршанд/ мебошад, хеле аҷоиб аст;

- матнӣ тамға, танға, палирус ва предметҳои дигар; иқтибос ба забонҳои дигар /масалан, арманӣ/.

б. Вокализми парфӣиён аз II овоз иборат буд /*a ē ī ū* *e ē o ō ə* / ва консонантизм овозҳои зеринро дар бар мегирифт: *κ γ χ ĵ ė ʒ ʁ ʃ z z̄ ʒ̄ k* ва сонантҳо *ʒ w ʒ ʁ n n*.

Фонетикаи парфӣиён аз фонетикаи порсии миёна бо хусусиятҳои зерини таърихӣ фарқ мекунанд:

овози эронии қадим	п а р ф и ё н ӣ		порсии миёна	
	овоз	мисол	овоз	мисол
* ʒ̄	h	<i>haray</i> < *ʒ̄raya- "се"	s	<i>sē</i> < *ʒ̄raya- "се"
* ĵ	z̄	<i>z̄an</i> "зан", <i>mn</i> <i>oc jaini</i>	z	<i>zan</i> "зан"
овози ҳин-дуав Ҷупой				
* k̄	s	<i>das</i> < *dēkm̄ "дах"	h	<i>dah</i> "дах"
* ḡ(k)	z	<i>z̄id</i> < *ḡh̄z̄id̄ "дил"	ḍ	<i>diḥ</i> "дил"

Аз мисоли охирин маълум мегарлад, ки ба парф. = *rd* порсии миёнаи - *l* мутобиқат мекунад.

в. Ҳиссаи номӣ дар парфиёни аз тасриф маҳрум гарлид Чун муайянкунанда ҳиссаи номӣ ё пеш аз муайяншаванда меомад— *warm sar* — "қуллаи мавҷ" *kamēig rōžan* — "рузи кӯтоҳ" / ва ё баъд аз муайяншаванда меояд *frīstag ēe pīdar* — "фиристодаи падар", *āe ēe harwēn xrehan* — "оби ҳамаи дарёҳо / баҳрҳо".

Шакли ҳамъ одатан ба воситаи суффикси = *ān* сохта мешуд: *astim ān* — "сутунҳо" *biyabst ān* — "абрҳо".

Баъзан шакли ҳамъ бо суффикси = *ēn* ҳам тартиб меебад:

zamānēn — "замонҳо". Бо ҳиссаи номии парфиёни омадани суффикси маънои абстракт = *ēft* / дар катибаҳо-*īk'īya* *īwā* хусусияти хоси ин забон мебошад: *kučkrift* — "қувва, тавоноӣ", *raštift* — "ростӣ", *frōstift* — "ишқ".

Бо ҳиссаҳои номӣ пешояндҳои зерин истъмоли мешуданд:

abar — "бар", *abē* — "бе", *adar* — "зери", *andar* — "дар", *au* — "ба",¹⁾ *āz* — "аз", *pērd* — "назди", *pad* — "ба", *par* — "ба воситаи", *parwān* — "пеши..."

Баъзан пешоянҳо чун пасоянд истъмоли мешаванд:

nigōzādan andar — "дар нести"

Шумораҳои тартибии *naxwēn* — "якум" ва *bidig* "дуҷум" хос буданд.

г. Чрнишин. Чрнишинҳои шахсӣ шакли падежи номинатив ва ғайри номинатив доранд:

¹Ин пешоянд барои ифодаи пуркунандаи бевосита ҳам истъмоли мегарлад: *kē wōžeh au man* "Кӣ маро наҷот медиҳад".

ar, tu -падежи номинатив ва *man, ta* - падежи ғайри номинатив, *amā(x)* - "мо".

Бандакҷонишинҳо:

	! шахси I	! шахси 2	! шахси 3
танҳо	! = <i>um</i>	! = <i>ut</i>	! = <i>us//iis</i>
ҷамъ	! = <i>amān</i>	!	! = <i>ašān</i>

Ишқратҷонишинҳо *im* (ғ. *imen*) - "ин", *haw* (ғ. *hawen*) - "он", *hawcē* - "худи ӯ"

Ҷонишинҳои дигар: *manān* - "аз они ман", *bed(ān)* - "дигар", *hamag* - "ҳама" *haru(in)* - "ҳар" *chēbē* - "худ".

д. Дар забони парфиянӣ шаклҳои феълии замони ҳозира нағза маҳфуз мондаанд:

		Т а н ҳ о			Ҷ а м ъ		
		ш. I	ш. 2	ш. 3	ш. I	ш. 2	ш. 3
сиғаи хабарӣ	бандаку баромадаш	<i>amā-ayā-m</i>	<i>amā-ayā-hi</i>	<i>amā-ayā-ti</i>	<i>amā-ayā-m</i>	<i>amā-ayā-ta</i>	<i>amā-ayā-ti</i>
	мисол	<i>nēnām</i> <i>aštām</i>	<i>garēh</i> <i>karēh</i>	<i>āwarōd</i> <i>wāyēd</i>	<i>aštām</i>	<i>wenōd</i>	<i>wenōd</i> <i>wāyēd</i>
сиғаи қаман- дӣ	бандаку баромадаш	<i>amā-āni</i>	<i>amā-āhi</i>	<i>amā-āt</i>	<i>amā-ānm</i>	<i>amā-āta</i>	<i>amā-āti</i>
	мисол	<i>awōān</i> <i>wēnān</i>	<i>asāh</i> <i>wēnāh</i>	<i>aštāh</i> <i>wēnāh</i>	<i>wēnām</i> <i>wēnām</i>	<i>wenōd</i>	<i>awānd</i> <i>awānd</i>
Феъли еридиҳандаи Γ <i>ah</i> .		<i>(a)hēm</i>	<i>aʿi</i>	<i>ast</i>	<i>kēmād</i>		<i>ahēnd</i>
Феъли еридиҳанда Γ <i>aw</i> .		<i>awān</i>	<i>awāh</i>	<i>awāh</i> <i>awēd</i>	<i>awānm</i>		<i>awēnd</i>

Мисолҳои дар ҷадвал до овардашуда аз решаҳои зерин тартиб
 ёфтаанд:
avdāx - "наҷот додан", *ās* - "омадан", *āwar-*
 "овардан", *bar* - "бурдан", *kar* - "кардан"¹, *raḥ-*
 "расидан", *wāy:* - "овардан, бурдан" /мк русӣ "вести, при-
 водить"/, *wēn* - "дидан", *wēnd* - "ёфтан", *āšt* - "ис-
 тодан". Гайр аз ин, шакли махсус барои шахси Ш танҳо ва ҷамъи
 সিগাই шартӣ-хоҳишмандӣ бо суффикси *-ēndēh* вучуд дошт:
karēndēh "котики кунад"/кунанд"/.

Тарзи мафъул /ва феълҳои монда/ ба воситаи суффикси *-s-*
 сохта мешуд:²

ḥōz - "наҷот додан": *ḥōks* - "наҷот ёфтан"
wigrān - "бедор кардан": *wigrās* - "бедор шудан"
ḥanjām - "тамом кардан": *(h)anjāsp-* "тамом шудан"

Шакли каузатив ба воситаи дароз кардани садоноки асос
 сохта мешавад:

widar - "гузаштан": *widār* - "гузарондан"
sak - "баромадан/боло/": *sār* - "баровардан/боло/"

Дар забони парсиёни ҳама мисли забони порсии миёна системаи
 шаклҳои замони гузаштаи феъли эронии қадим аз байн рафт ва сис-
 темаи нав аз сифати феълии замони гузашта ва феълҳои ёридиҳанда
 таъсис меёбад.

Шахс дар тасрифи феълҳои монда ба воситаи феъли ёридиҳанда
 ифода мегашт: *āgad hēm* - "омадам" - Дар шахси сеюм

¹Асоси *kar* чун хусусияти хоси забони парсиёни миёна ба
 забони порсии миёна / *kun-* / ба шумор меравад.

²Муқоиса кун ав. *tafs-* - "гарм шудан" аз решаи *tap-*
 тоҷ., "тафсидан, тобидан".

фэъли ёридриҳанда меафтад: ... *čē ratwān man tābād*
 - "...ки /он/ пеша ман медурахтад".

Барои фэълҳои гузаранда чунин ибора ҳангоме сохта мешуд, ки
 роли муътадои ҷумлаҳо исм иҷро мекард: *āwādan im zohān āwād*
 - "Аёну ашроф им соҳанро шуниданд". Агар муътадои ҷумла ҷонишини
 шахси мешуд, он дар падежи ғайри номинатив гузошта мешуд: *man*
dišt qrodan - "Ман қаср сохтам". Дар ин гуна мавридҳо муътадо ба
 воситаи бандакҷонишин ҳам ифода гашта метавонист. Бандакҷонишин
 ё бо калимаи аввали ҷумла ё фэъл дар шакли сифати фэъли яқоя
 меомад: *darodum nos mārā dōd* - "ман андух/дард/ ва бисъёр
 қасад дидам"; "...*ud kad mīn wākt-im* - "...ва вақте ки
 ман ин гуфтам".

Яке аз хусусиятҳои хоси фэъли парфиёни дар он аст, ки ба ғайр
 аз сифати фэъли ба *-t* (*wākt*, аз *√wak* - "гуфтан",
l nil frašt аз *√fras* - "пурсидан", *kīšt*
 аз *√karš* - "коштан" /сифати фэъли ба *-ād* вучуд дорад.
(parsād аз асоси *pars*, *√fras* - "пурсидан",
sānād аз *√san* - "бардоштан", *štamād* аз *√štam* -
 "нола кардан")

Масдар бо суффикси *-(ā)dan* сохта мешавад.

в. Пайвандаҳо: *aq* - "агар", *bēš* - "аммо", *čē*
 "ки", *čīwagōn* - "чун", *kad* - "вақте ки", *kē*
 "/касе/ки".

Забони сугдӣ

Забони сугдӣ—забони шарқии эронии миёна
 мебошад, ки дар таърихи забони тоҷикӣ роли

басо калоне бош мекунад: шеваҳои бисъёри тоҷикӣ дар маконе ҷой-
 гир шудаанд, ки пештар дар он забони сугдӣ истисмол мешафт.

ҶМк парфиёни *awdāzād, nu. awdaxt* "наҷотефта".

а. Сарчашмаҳои асосии забони сугдӣ:

- маҷмӯи ҳуҷҷатҳои гуногуни кӯҳи Муғ, ки онҳоро эроншиносони Ленинград А.А.Фрейман, М.Н.Воголцов, О.И. Смирнова ва В.А.Лившиц таҳқиқ кардаанд

- матнҳои гуногун, ки дар танга, зарфҳои нуқра, ҳуму ҳумпора, пӯст ва матоъ навишта шудаанд ва аз маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ёфт шудаанд,

- китобҳои гуногун бо матни дини буддӣ / *Vessantara Jataka*, Сутра¹ ноҳунҳои дароз, Сутраи сабабу натиҷа ва ғайра / ва иқтибосҳои гуногун аз он китобҳо;

- матнҳои иқтибосии гуногун, монавӣ / масалан матни ба ном афсонаҳои сугдӣ /;

- матнҳои исавӣ / саргузашти Георгии муқаддас ва ғайра /.

Қадимтарин сарчашмаи хаттии сугдӣ ба ном "номаҳои кӯҳна" мебошад, ки аз Туркистони Шарқӣ пайдо шудаанд ва ба асри IV милодӣ тааллуқ доранд.

Яке аз дертарин матнҳои сугдӣ катибаи сеззбонаи / сугдӣ, туркӣ, хитой / аз Қарабалғасун / Муғулистон / мебошад, ки ба асри IX милоди мансуб аст. Аз адабиети ҳоси сугдӣ то ба замони мо иқтибосҳои аз "Достони Рустам" омада расидаанд.

б. Сугдиен системаи ҳосе доштанд, ки аслан аз системаи хати ороми баромада, шаклҳои мухталифро доро буд. Ғайр аз ин, онҳо аз системаи хати монавӣ истифода мебарданд. Се шакли мухталифи хати сугдӣ, овозҳои гуногунро ифода мекарданд:

¹ Сутра /х/. *sūtra* /—"китоб"

алиф:	[a]	ʔrsk	[arsk]	- "рашк"
»	[ā]	ʔz	[āz]	- "қашт"
в:	[β]	nmb	[namb]	- "шабнам"
	[v]	byz	[vɪz]	"гирифтаи, ефтаи"
в:	[v]	βx	[vaʃ]	- "худо"
	[ʔ]	ʃʁβ	[ʃaʃβ]	"бисьер"
g:	[g]	ʔngʁnd	[angʁand]	"бурдан"
	[ɣ]	ʃzʔn	[ʃarān]	- "гарон, вазнин"
	[x]	ʔxw	[xō]	- "ӯ"
d:	[d]	ʔndwxs	[andwxs]	"қилду қаҳд қардан"
	[ð]	dsʔ	[ðasa]	- "дах"

h - ҳарфест, ки чун олати ороиши матн хизмат қарда метаво-

нист;

м:	[u]	wβyʔ	[uvyʔ]	- "ҳар ду"
	[o]	xwštʔ	[xoštʔ]	- "шутур"
	[ū] ʔ [ō]	ʔwt	[ʔūt] ʔ [r.ōt]	- "даръе"
	[w]	wym	[wēn]	- "динан"
z:	[z]	zyzn	[zizn]	- "зар"
	[ž]	zyʔyʔ	[žyʔz]	- "ҷез задан"
ž:	[ž]	pnž	[panž]	- "панҷ"

X: [x] xwpx [xwax] - "ғ"; баъзан дар ин гуна мавридҳо ҳар-
фи h истеъмоли мешавад;

y:	[i]	wyʔ	[wiʃp]	- "ҳама"
	[ɛ] ʔ [ē]	mzyʔn	[mazn, mazēn]	- "хафтон"
	[ai]	ʔtʃkwyt	[ʔatʃkwat]	- "меғуяд"
	[y]	ynʔz	[yanāz]	- "аммо"
к:	[k]	kyʔn	[kizān]	- "тараф"
	[g]	kwʔz	[gotz]	- "авлод"/иқтибоси

ҳиҷо!

- δ: [δ] δυη [δēn] -"дин"
 [ʋ] χ^δωκ [χāvūk] -"тахт"
 [l] δωτ [lūt] -"хамвор"
 m: [m] m^η [mān] -"хирад"
 n: [n] n^η [nām] -"ном"
 [m] κη [kamē] -"кам"
 s: [s] δστ [δast] -"даст"
 °(aún): [ə] °styc [əstīč] -"зан"
 °y [r] ē [ē] ys [rs, ēs] -"омадан"
 p: [p] pε [pat] -"дар/пешоянд/
 [e] pε^η [εāman] -"браман"/муџбади
 хинди/
 [f] pεm^η [fzamāy] -"фармудан"
 f: [f] ptsk^η [patskāf] -"харошидан"
 c: [č] cšm [čašm] -"чашм"
 [j] pδδync [padin] -"кашидан"
 [ts] mc^η [matsā] -"ин чо"
 [dz] pεβwš [pəβvūš] -"буй гирифтан"
 j: [j] ηjmn [anjuman] -"анҷуман"
 [ž] ηwuj [ənwēž] -"чидан"
 q: [k] qβn [kawn] -"майца"
 z: [z] δwz [δūz] -"дур"
 [əz] mzy [māzy] -"мурғ"
 š: [š] š^ηt [šāt] -"шод"
 t: [t] tm [tani] -"лўзах"
 [d] ηst [avd] -"хафт"; дар ин гуна

мавридхо ҳарфи **t** ҳам истеъмоли мешавад.

ʋ: [ʋ] хурʋ [χērai^o] "...и хеш худ"

Можияти фонетикии ҳарфҳо ба воситаи таҳлили муқоисавии системаҳои хаттии суғдӣ буддой, исавӣ ва монавӣ аниқ гардидааст. Масалан:

Системаи хат			талаффуз	тарҷума
буддой	исавӣ	монавӣ		
-	<i>my^q</i>	<i>myδ</i>	<i>mē^δ</i>	"pūz"
<i>ꞑꞑꞑ</i>	<i>ꞑꞑꞑ</i>	<i>ꞑꞑꞑ</i>	<i>ꞑꞑꞑ</i>	"бисьер"
<i>δꞑꞑꞑꞑꞑ</i>	<i>žwxšq</i>	<i>jwxšq</i>	<i>žuxšk</i>	"дарвеш"

Барои раънақи фонетикии суғдӣ дигаргуниҳои зерин хосанд:

- афтидани садонок ва ташаккули гурӯҳи ҳамсадоҳо:

*pati = *čaxšā* → *pčaxš* - "гирифтан" (*pčxš*)

*maxšika → *mwxšk* - "мағас" (*mwxšk*)

**vč^δzayna* → *wšajp* "Баҳром" (*wšjnp*)

- *i* - умлаут, яъне таъсири сонанти *y* ба овози ҳиҷои пеш аз ҳиҷои *y* -дор омада:

*natyaka → *nčk* - "нар", **mč^δzui* → *mč^δz* -

"марг" (*myδzy*), *fra-rōzaya → *frēž* "роқнамоӣ

кардан" / *frzyž* /, *ara-ganzaya → *arēž* "пинҳон" кардан" /

(*>prɔw>yz*), *kasuqa → *kšp* "сангпушт" / *kyšp* /.

Табдили ҳамсадоҳо ва гурӯҳҳои зиёди ҳамсадоҳо ба *š*: *skai → *škar* -

"гирифтан" (*škr*), *apa-ɔp i → *pšpat* - "тартиб додан" (*pšpt*)

*šyava → *šaw* - "сиёҳ" (*š>w*), *šcauni → *ščn* - "тон" (*šwn*)

*šcitiyaka → *stik* - "сеҳм" (*styk*), **pi^δna-bata* → *pšāwz* -

"озуқа" (*pššz*), **gzan^δi* → *gšanš* - "бастан" (*gš>nš*),

*šcin → *šaw* - "рафтан" / *šw* /, *ahi → *axi → *iš* - "ҳасти".

- Мисолҳои дигари табдили гурӯҳҳои ҳамсадоҳо: "čz > č:
 *Zaravuštra- > zrušč "Зардушт" (zrwšč); *tṛšna- > čšna-
 "ташнагӣ" (čšn); *dṛš: d'urman- > žurta- "дурман"; *fṛšpa- > paspa-
 "девор" (čsp); дар мавқеъҳои муайян гурӯҳи fṛ- маҳфуз
 мемонад.

Мисли забонҳои дигари миёнаи эронӣ, ки системаи хати оромиро
 истеъмои мекарданд, дар забони суғдӣ ҳам як қатор мафҳумҳо ба
 воситаи ҳетерограммаҳо ифода мегардад/ниг. ба саҳ. 24/

ʔBY-rtar- "падар",

ʔPZY - "пайвандаке [uti?]

ʔYKʔ- čanaki "вақте ки" (cʔnʔkw)

ʔYKZY - čanaki-ti - пайвандак бо ҳиссаҷа,

ʔČRZY- "сонӣ" (čty).

KZNH- tairʔ "ин тавр" (mʔyδ)

Lʔ - na - "не, ма" (nʔ)

MN čnar "аз" (cnn)

MLKʔ axščō - "подшоҳ" (ʔxšyδ)

MRʔy yuv "ого" (ymβw)

pʔz ZY parnti "аз ин сабаб, аммо"

ZY-tz "ҳиссаҷа"

в. Дар инкишофи сохти грамматикии забони суғдӣ қонуни вазни
 асос аҳамияти калон дорад. Мувофиқи ин қонун асосҳо ба ду қисм
 ҷудо мешуданд: сабук ва гарон. Асосҳои гарон асосҳои номида
 мешаванд, ки садоноки дароз ё садоноки кӯтоҳ доранд, ки баъд аз
 он гурӯҳи ҳамсадоҳо меояд. Асосҳои сабук асосҳои меноманд, ки
 садоноки кӯтоҳ дошта, баъд аз он гурӯҳи ҳамсадоҳо надошта бошанд.
 Натиҷаи амали ин қонун он аст, ки асосҳои гарон аз садоноқҳои
 анҷома маҳрум гаштанд, аммо асосҳои сабук онҳоро нигоҳ доштанд.

Бояд қайд кард, ки дар натиҷаи таъсири аналогия аңҷомаҳои асосҳои гарону сабук омехта мешаванд.

г. Аңҷомаҳои асосии таърифи ҳиссаҳои номӣ дар ҷадвали зерин оварда мешаванд:

		Асосҳои сабук			асосҳои гарон
		Ҷинси мардона	Ҷинси миёна	Ҷинси занона	гарон
Т а н ҳ о	Nom.	čašmi -y (ešmy)	-w bači (šw)	-y əxšara (ʔxšp) nana (wn)	-
	Oblig. ¹⁾	=y tamē (tmyk)	=y yarē (yryy)	=y wanya (wnyk)	wartan (wrtn)
	Acc.	=y tamka (tmyʔ)	=y yarca (yryʔ)	ʔ əxšarca (ʔxšpʔ)	-
	Acc.	-w čašmi (ešmw) bači (šw)	-w wani (wn)	-	wartanē =y (wrtny)
Ҷ а м ъ	Nom.	-t	čašma (ešmtʔ) tamba (tmtʔ) wanda (wndʔ)	-t wartanō (wrtnō) sarbang (šrbngʔ)	-
	Acc.	-t	čašma (ešmtʔ) tamba (tmtʔ) wanda (wndʔ)	-t wartanō (wrtnō) sarbang (šrbngʔ)	-
	Oblig. ¹⁾	-ty	yartya (yryʔ) wanoga (wnogʔ)	ty sarbang (šrbngʔ)	-

Дар ҷадвал калимаҳои зерин оварда шудаанд: čašm - "ҷашм", bač - "гад", yarē - "кӯҳ", sarbang - "сардор", tam - "дузах", wan - "дарахт", wartan - "ароба", əxšar - "шаб".

¹ Obligatus /русӣ косвенный падеж/ одатан барои ифодаи шакли падежҳои ғайриноминатив истисмол мегардад. Дар забони суғдӣ шакли падежҳои генитив, датив, аблатив ва дигарҳо дар баъзе мавридҳо фарқ намекард ва барои ифодаи истилоҳи obligatus истисмол мешавад.

Дар шумораи ҷамъ шақҳои зерини ибъикос гаштаанд: *Nom.*
маҳтум ба *nist(-yšt)-varišt* "худож" (*арӯст*), *obliquus*
маҳтум ба *an(-n)-varān* "худоро" (*арӯн*).

Сифат ва зарфи сугдӣ аз исми фарқи калоне надоранд: *šur*
-"хӯб" *к р н н* -"кам", *к з з* -"аҷиб", *smʔkndc*
"самарқандӣ", *šurcʔkk* -"хурд", *šurδuk* -"сугдӣ",
ronte -"наздиктар" /дх. ба соҳти дараҷаи қиёсий/

Мисли забонҳои дигари эронӣ дар сугдӣ ҳам калимаҳои мураккаб
маъмул буданд: *rgmʔnδʔe* -"фармондор", *brʔnrrak*
-"соҳибхоназан", *ʔbrʔʔumk* -"бадбахт", *ʔrʔtʔed* -"боз"
д. Ҳалҳои ҷонишин.

- шахсий:

	Танҳо			Ҷамъ		
	ш. I	ш. 2	ш. 3	ш. I	ш. 2	ш. 3
<i>Nominativ</i>	<i>ʔur</i>	<i>ʔurn</i>		<i>mʔx</i> <i>mʔurn</i>	<i>šmʔx</i> <i>šmʔurn</i>	
<i>Obliquus</i>	<i>mʔ</i>	<i>ʔnʔ</i>				
бандакҷонишинҳо	<i>-mʔ</i>	<i>-ʔnʔ, -ʔnʔ</i>	<i>-šmʔ</i> <i>-šʔ</i>	<i>-mm</i> <i>-nʔ</i>	<i>-ʔnʔ, -ʔnʔ</i> <i>-ʔnʔ</i>	<i>-šmʔ</i>

- н а ф с и: *ʔurtʔ, xurtʔ* -"худаш" *ʔrʔʔumk* -
"худаш" *ʔurδ* -"аз они худ/аш/, ... и худ"

- и ш о р а т и: /дар бисёр мавридҳо роли ҷонишини шахсии
шахси сеюм ва артикльро иҷро мекарданд/:

	хетеро- граммаҳо	Ба маънои "ин"		Ба маънои "он"		
		мардона.	занона	мардона	занона	
Т а н х	Nom.	ʔK(m) ʔKh(f)	х̄о (хw, ʔw)	ха (хʔ, yh)	ӯо (yw)	уа (yʔ)
	Acc.	ʔKw	(a)wi, ʔ (ʔ)ww, ʔw	wa (wʔ)	ami (ʔ)mi	
	Obj.	ʔKw(y) ʔKw(y)	wiŋē, awiŋ (wʔ)w(y), w(y)		ami(n) (ʔ)w(y)	
	Loc.	ʔKw(yh)	(a)wya (ʔ)w(y)h, w(y)		(a)wya (ʔ)w(y)	
Ч а м б	Nom.	ʔNH	ха (хʔ)			
	Acc.		wa (wʔ)			
	Obj.		wiŋē (wʔ)w(y)			

Ғайр аз ин, шаклҳои дигари септумори фонишинҳои ишоратӣ истеъмоли мешуданд: w(y)ŋō, w(y)ŋō / шаклҳои падежии гуногуни ҷамъӣ, хуδ, w(y)δ, ʔyδ / ба маънои "худи ин", "худи он",
 - номуайяни: ʔw(y)w "дигар", ʔw(y)wʔx "ҳама", sʔw
 - "ҳама", ʔʔδw "ким-чӣ", ʔʔδw "ким-кӣ";
 - саволи ва нисбӣ "ку" - "кӣ", w(y)w "чӣ", kwʔw
 - "кадом", kw "қучо", kwʔw "қай".

е. Ғеъл шаклҳои септумори гуногунро дорост. Дар системаи ғеъли замонҳои бисёре /ҳозира, оянда, се шакли имперфект,

преферити феълҳои гузаранда ва монда /, сиғаҳо /хабари, алоқамандӣ, хоҳишмандӣ, шартӣ, амрӣ /, боқимондаҳои тарзи миёна /ғайр аз тарзи формату мафъул / ва инчунин як қатор шаклҳои таркибӣ дорад.

		Замони ҳозира			замони им-перфект	
		хабарӣ	алоқамандӣ	хоҳишмандӣ		
т	шахси I	ʔəzvam (ʔzβʔm)	ʃawān (ʃwʔn)	wunay (wnʔy)	wēni (wɛn)	
а	шахси 2	ʔərvē (ʔzrvy)	tisā (tysʔ)	ʃāre (ʃʔry)	vāšāme (βʔʔmy)	
ҳ	шахси 3	асосҳои	tist	āāyat	wēnē	wēn
		вазнин	(tyst)	(ʔʔyʔt)	(wnʔy)	(wn)
о		асосҳои	varti	ʃawāti		vare
		сабуқ	(βʔty)	(ʃwʔty)		(βʔʔ)
ҷ	шахси I		āyidim	waxsem	ʃāxim	vēlīman
			(ʔʔyβʔm)	(wʔsʔym)	(ʃʔʔym)	(wɛnʔymn)
а	шахси 2		ʃarta	ʃarva	ʃawēb	aytaxš
			(ʃʔrtʔ)	(ʃʔʔʔ)	(ʃʔʔʔ)	(ʔʔtʔʔ)
м	шахси 3		kāmaid	kunāid	kunēid	wēnāno
			(ʔʔmnd)	(kwnʔnd)	(qwnʔnd)	(wɛnʔnd)

Ҷаррияти шевагӣ ва системаи хат сабаби асосии онанд, ки шаклҳои дар матн омадаи феълӣ аз шаклҳои дар ҷадвали боло додашуда тафовуте дошта метавонанд.

Дар ҷадвал намоёнагари шаклҳои феълӣ аз асосҳои зерин оварда шудаанд:

ʔʔy - "зодан", ʔʔt - "омадан"/замони ҳозира ʔs-),
 ʔʔyβ - "хостан", βʔʔm - "ғиритодан", ʃz - "бурдан",
 ʃʔ - "доштан", ʔʔβ - "донистан", kwn-, qwn-, wn-

- "кардан", g^2m - "хостан", $\check{š}w$ - "дафтан", $tys-$
 "дармадан", $wy\check{s}$ "наҷот ёфтан", $wy\check{n}$ - "дидаи".

Чунонки аз қадвал аён аст, системаи феъли сугдӣ шакли имперфекти эронии қадимро нигоҳ доштааст /мк дар забони порсии миёна ва парфияи шакли замони гузашта аз сифати феъли сохта мешуд/. Дар забони сугдӣ аугмент маҳфуз мемонад ва дар мавқеи баъд аз префикс меояд:

$\check{r}t\check{y}\check{o}\check{s} = (pt\check{y}w\check{s})$ - "шунидан" < * $pati = gau\check{s} =$
 - "замони ҳозира", аммо $pt\check{y}\check{o}\check{s} - (pt\check{y}w\check{s})$ < * $pati = a = gau\check{s}$:
 имперфект; $\check{z}wart = (\check{z}w^{\prime})\check{r}t$ - "баргаштан" < * $uz - wart$ - замони
 ҳозира, аммо $\check{z}\check{u}wart = (\check{z}yw^{\prime})\check{r}t$ < * $uz = a = wart$ -
 имперфект;

Аз рӯи аналогия бо ин шаклҳои префиксдор дар имперфекти феълҳои бепрефикс ҳам садоноки дароз пайдо шуда метавонист. Масалан, аз феъли $sn^{\prime}y$ - "шино кардан" имперфекти $\check{s}n^{\prime}y =$
 - сохта мешуд, агарчи решаест, ки префикс надоштааст:

$\check{s}\check{u}n\check{a}y = : sn\check{a}y = \check{z}\check{u}wart : \check{z}wart$

Ба худи ҳамин тариқ аз асоси $\check{š}m^{\prime}e$ - "андешидан" имперфекти $\check{s}\check{y}m^{\prime}e$ - сохта мешуд ва ғайра.

Ғайр аз ин, шакли имперфект ба воситаи префиксҳои $m^{\prime}p\check{a}t$ аз pt "афтидан"/, $m\check{n}$ - ($m\check{n}\check{s}t^{\prime}y$ аз $\check{s}t^{\prime}y =$
 "нишон додан"/, суффикси $-^{\prime}z$ ($>skw^{\prime}z$ аз $>skw$
 - "мондан"/ сохта шудааст.

Феълҳои зерин дар забони сугдӣ чун феъли ёридиҳанда истеъмоли мешуданд:

$bw^{\prime}st^{\prime}y$ - "будан", $wm^{\prime}t$, $m^{\prime}t$ - "судан".
 $>skw$ - "мондан" / аз ҳаракат/, $kw\check{n}$ - "кардан", $\delta^{\prime}e$ -
 - "доштан" ва ғайра. Шаклҳои гуногуни феъли "бурдан" - ро меорем

	реша	ah=			baw=		
	замон	замони ҳозира		импер- фект	замони ҳозира		импер- фект
	шахс сифа	хабарӣ	алоқаман- дӣ		хабарӣ	алоқа- мандӣ	
Т а н ҳ о	1	'ym	y'и		β'т wβ'т	βw'и 'з'и	
	2	'yδ			βwγ		
	3	'stγ, 'yey xcy, γcy	't, x't 'st't	'y'y 'y'()	βwt	wβ't β't	wβ'
Ч а м ъ	1	'ym(и)					
	2	(и)sd(и)					
	3	xno', 'nt 'ynt		'y'nt y'nt	βγd βnt	βnt	wβnt, 'znt

Феъли суғдӣ чанд навъ шакли номӣ дошт:

- сифати феълии замони ҳозира бо суффикси -ny: xw'γy'ny
- "хӯрон", *γw'ny'ny* - "кунон";
- сифати ^{феълии} замони ҳозира бо суффикси 'yγ: γ'z'βy'γ-
- "доно", *'st'cy'γ* - "фикркунанда";
- сифати феълии замони гузашта, ки аз сифати феълии эронии қадим бо суффикси 'ta баромадааст. Аз он шаклҳои гуногуни замони гузашта сохта мешаванд: 'k'nt'ym - "кардам", 'y'ε'ym - "таваллуд шудам".

I Ин шакли калима танҳо дар мавриди ифодаи таърих/тартиби рӯзу сол/истеъмол ё мешуд. Чун бандаки хабарии шахси сеюми танҳо қониқини ишорати 'y'w /mk дусӣ это/истеъмол мешуд.

- масдар аз асосҳои вазнин ба воситаи суффикси $-t/sn^t$
 -"шино кардан" / ва асосҳои сабуқ ба воситаи суффикси $-y/ys^y$
 -"лесидан" / сохта мешуд.

Аз ҳиссаҳои номӣ ва феълҳои ёридиҳанда феълҳои таркибӣ
 ташкил мешуданд: $\delta\beta^{\gamma}rt \delta^{\gamma}r^{\gamma}m$ -"додаам" / перфект / аз
 феъли гузаранда/, $\gg y^t \gamma s$ "омадаи" / перфект аз феъли
 монда/.

Забони суғдӣ як қатор шаклҳои хоси феълро доро буд: онҳо
 аз шакли феъли тасрифшаванда ва ҳиссаҳои аглютинативӣ, ки аслан
 аз феъл пайдо шудааст, таркиб меёфтанд:

- ҳиссаҳои $k^{\gamma}m$ барои б сохтани замони оянда
 / $swm\delta^{\gamma}k^{\gamma}m$ -"сӯроҳ хоҳад кард", $\gg ysm-k^{\gamma}m$ -"хоҳам омад"/.

- ҳиссаҳои $skwn$ барои сохтани шаклҳои давомдор / $sw^{\gamma}nt-skwn$
 -"рафта истодаанд"/;

- ҳиссаҳои $\delta^{\gamma}tn$ ҳам барои сохтани шаклҳои давомдор
 / $\delta^{\gamma}n^{\gamma}m-\delta^{\gamma}n$ -"рафта истодаам"/.

- ҳиссаҳои $x^{\gamma}t$ барои сохтани таркиби феъли, ки амалу
 ҳаракати таҷминӣ ва шартиро ифода мекунад / $peyc^{\gamma}-x^{\gamma}t$ -
 "бояд тарк кунед"/.

ж. Ҳиссаҳои нутқ.

Пешояндҳо: $\delta^{\gamma}c$ -"аз" / аксаран дар шакли $\delta^{\gamma}nm$ /
 δ -"бо" / аксаран дар шакли $\delta^{\gamma}nm$ /, pe -"дар",
 zm -"бо", $\gamma k^{\gamma}w$ -"ба", γt -"ба" / танҳо
 барои ифодаи мухотабӣ /, $pe\delta^{\gamma}e$ -"ба сабаби ...", $\delta^{\gamma}nw$
 -"гайр аз".

қолибҳои махсуси пешоянд...пасоянд: $zm.. pe\delta^{\gamma}nw$
 "ҳамроҳи...", $kw... \delta^{\gamma}e$ -"ба тарафи..." ва ғайра.

Пешояндҳо бо ҷонишин ва зарф дар як шакл ҳамроҳ омада мета-
 вонистанд / мк немисӣ $\alpha\gamma\alpha\alpha^{\gamma}, no\alpha\alpha^{\gamma}$: ва ғ. / Мисолҳои ҷунин яқо-

шавии пешоянд бо ҷонишин дар ҷадвали зерин оварда мешаванд:

		Пешояндҳо			
		Ė < *hačā "аз"	δ < *hača "бо"	ρ < *harač "бар"	
Ҷонишинҳои шахси ва бандакҳои м.инҳо	шахси I т.	Ė' m', = mč	ε mδ	ρ z' m' k	
	шахси 2 т.	Ė' β', = βĖ		ρ z' f' h, y p e	
	шахси 3 т.	= šĖ	= šδ	= šy p e, šy p e	
Ҷони- шир- ҳои	дар вазифаи артикль		Ė(w)n, Ėnn	δ(w)n, δnn	ρ(w)n, ρnn
	бо ҳиссаҳо- чаҳри	= ənd	čywnd	δywn t	ρywnnd
ишорат- ра- ти	таъкидӣ:	= z' v'	čy m' n t čy w' y δ	δy m' n t(y) δy w y δ	ρy m ρy w y δ

Дар иборати *ky m' n t y' z w s' z* - "ба тарафи ин кӯҳ"
пешоянди *κ(w)* бо ҷонишини ишоратӣ-таъкидӣ *(y) m' n t*
якҷо шуда ҳамроҳи пасоянди *s' z* алоқаи калимаи *y' z w*
/асс-ро бо калимаҳои дигари ҷумла ифода мекунад. Якҷошавии
пешояндҳо бо зарф: *Ė(y) m' n t < *hačā + antara =*
"дар дарун", *Ė' δ e < *hačā + adari =* "дар поён" ва м.инҳо

Сериستمолтагин пайвандҳои сугдӣ *z' y* - "ва", *č' n' k' w*
"чун" *ρ z' n t y* - "аммо" мебошанд:

3. Ҷарае вучуд дорад, ки матнҳои мавҷудани сугдӣ ба шеваҳои
иқтимоӣ /социалӣ/ мансубанд: матнҳои сугдӣ буддой орфографияи

кӯҳнаро маҳфуз дошта аз инкишофи забони умумӣ ақиб монда буданд, матни монавӣ дар даҳраи табақаҳои боло ғарнақ меёфт ва матнҳои исавӣ чун шакли гуфтугузори забони табақаҳои поёнии ҷамъият ба назар мерасанд.

	шаклҳои эронии қадим	*k₂naç- "кардан"	*astī "аст"	*ima-sarāda-sāra "инҳо"	*ava-sarāda-sāra- "онҳо"
шакл-ҳои	монавӣ	kuw (kwn)	astī (ʔsty)	mar̥sar (matsʔr)	ōrsar (ʔwetsʔr)
сут-дӣ	буддой	(kwn = wi)	(ʔsty, ʔcy)		(wtsʔr)
	исавӣ	wan (wn)	xaēi (xcy, ʔcy)	matsā (mɑʔi)	ōtsā (ʔwɛʔ)
	шаклҳои янговӣ	kuw-	astē	mas(kē)	was(kē)

Лаҳҷаи ҳуҷҷатҳои кӯҳи Мут ва пешомади забони ягнобӣ, ҷи таъриқи аз ҷадвали боло маълум мегардад, лаҳҷаҳои аз шеваи матнҳои исавӣ фарқ мекардагиро давом медиҳанд.

Забони ҳаҷазӣ шарқиносон кайҳо боз маълум карда буданд, ки дар Ҳоразм забони махсусе буд, ки ба ғурӯҳи забонҳои шарқӣ менамояд эронӣ дохил мешавад. Аз асари Абу Райҳони Берунӣ /907-1048/ "Китоб ал-Асос ал-боқия" тақрими ва калимаҳои гуногун ба забони ҳоразмӣ, сугдӣ ва забонҳои дигар маълуманд.

Соли 1927 донишманди турк Аҳмад Заки Валиди Тоған аввалин бор ҷумлаҳои пурра ба забони ҳоразмӣ ҷоп кард, ки онҳоро аз дастнависҳои қадима пайдо карда буд.

а. Агарчи қадимтарин сарчашмаи хатии ҳоразмӣ матни тангаҳои мансуб ба асри II пайдошуда ба ҳисоб равад ҳам, аз ин матнҳои

ягон хулосаи муҳиме дар бораи сохти забон саровардан амри маҳол аст. Аз ин сабаб сарчашмаҳои забони хоразмӣ матнҳои зерин мебошанд:

— матнҳои дар ҳуму хумшора /устухондон/, ҷубу ҷаҳм ва зарфҳои нуқрагин нигошташуда, ки бо системаи ҳосе, ки дар асоси хати оромӣ ихтироъ гардида, ба хати суғдӣ хеле монанд аст, навишта шудаанд; ин матнҳо дар бозьефти бостоншиносони советӣ дар Хоразм аз хароботи Топрак-қалъа /II м./ ва Тоқ-қалъа /VI-VII м./ В.А.Лившиц ҷудо карда таҳлил кардааст.

— матни бисъёр муҳим — калимаи ибораҳои хоразмӣ — дар китоби Замаҳшарӣ /1075-1144/ "Муқаддимат-ул-алаб"¹/ ибтидои асри XII/, ки ба хати арабӣ навишта шудааст. Барои ифодаи овозҳои хоразмӣ баъзе ҳарфҳои арабиро бо аломатҳои иловагӣ истифода мебарданд.

ح ҷ, ق -барои "в"-и лабудандонӣ, калимаи ибораҳо дар матнҳои фикҳ /бо ҳуруфоти арабӣ/: "Ятимат-ад-даҳр"-и Алоуддини Тарҷумонӣ /соли вафоташ 1257/, "Қунъят-ул-мунъа"-и Мухтор аз-зоҳиди ал-Ғазвинӣ /соли вафоташ 1260/, калимаи ибораҳои хоразмиро аз матнҳои фикҳ Ҷамолиддин ал-Имоли ҷамъ карда ҷун маҷмуае "Рисолат-ал-алфоз" навиштааст¹.

Дар таҳлили сохти грамматикӣ ин матнҳои хоразмӣ хизмати В.Б.Хеннинг ва М.Н.Боголюбов калон аст.

б. Системаи овозҳои забони хоразмӣ хусусияти эронии шарқӣ /ҳамсадоҳои роғи қаранглору беҷаранг/ африкатаи ҷ ва ғайра/ дошт.

¹"Муқаддимат-ул-алаб" — дастуруламали машҳури забони арабӣ дар асрҳои миена, ки ба воситааш намоёндогони халқҳои бисъёре забони арабӣ меомӯхтанд. Одатан матни арабиро дар ин китоб ба забони су, сандагон тарҷума мекарданд. Гайр аз дастнависи китоб бо тарҷумаи хоразмӣ дастнависҳои дигар бо тарҷумаи дарӣ, турки, мугули ва ғайра мавҷуданд.

²Ҷамолиддин ал-Имоли калимаи ибораҳои хоразмӣ китоби азбайнрафтаи Шаҳрӯддини ул-Қубазини "Мунъят ул-фуқоҳо"-ро ба ҳисоб гирифтааст.

Хусусияти хоси вокализми хоразмӣ мавҷудияти садонокҳои димоғӣ буд, ки ба воситаи аломати сукун ифода гашта метавонистанд. Масалан, $\text{ʔ} [m\bar{a}]$ "хоҳиш". Аз ин ҷост, ки калимаи $[s\bar{u}ʔ\text{zan}]$ ҳам чун бу ва ҳам чун бум навишта мешавад, калимаи $[ka\bar{e}\bar{a}]$ "калон" чун $\text{к}^{\text{л}}$ ва ҳам чун $\text{к}^{\text{л}^{\text{н}}}$ ифода мегардад. Хусусияти дигари вокализм он аст, ки садонокҳои калимаи охири ҷумла хеле дароз талаффуз мешуданд ва ин ҳодиса дар орфография инъикос ёфтааст:

$z^{\text{d}}dk$ "писар" — дар охири ҷумла $z^{\text{d}}dyk$ / < эр.қад. $z\bar{a}taka$ /
 $h^{\text{v}}vd$ "дод" — дар охири ҷумла $h^{\text{v}}vyd$ / < эр.қад. $h\bar{a}d\bar{a}ta$ /

Чун хусусияти муҳими фонетикаи таърихӣ ин забон нармавии овозҳои данҷониро нишон додан мумкин аст:

- * $d > j$ [$d\bar{z}$]: * $bandaya$ "бастан" > βncy , * $sardaya$ - ка- яксола > $s\bar{e}cy$,
- * $t > c$ [$t\bar{z}$]: * $pati$ = префикс > pc , * $ar\bar{s}tak\bar{i}$ - "найза" > $\bar{s}c$,
- * $\delta > z$: * $\bar{a} \cdot \bar{s}audaya$ = "буй гирифта" < $\bar{s}m\bar{z}$ * $z\bar{e}dy\bar{a}$ = "дил" > $\bar{s}zy$
- * $v^{\text{h}} > s$: * $xvaip\bar{v}ya$ = "хеш" > $x\bar{e}sk$, * $qav\bar{w}\bar{a}$ - "туша" > $ps\bar{f}$
- * $\bar{s} > s$: * $dau\bar{s}(a)ya$ = "душидан" > δws , * $higau\bar{s}aya$ = гуш кардан > $h\bar{z}ms$.

Яке аз хусусиятҳои муҳими фонетикаи таърихӣ хоразмӣ аз он иборат аст, ки $\bar{s}$ ба f табиқ мейбад, масалан, * $mu\bar{s}$ "муш" > mf , * $(h)au\bar{s}ka$ = "хуша" > $mfyk$.

Дар айни замон дар забони хоразмӣ баъзе гурӯҳҳои кӯҳнаи ҳамсадоқо маҳфуз мемонанд: $me\bar{v}y$ "ҳайвони шигорӣ" < * $ma\bar{v}ya, \beta\bar{v}^{\text{h}}$ - "бародар" < * $\beta\bar{v}^{\text{h}}\bar{a}$, $cy\bar{t}$ - "тез" < * $ti\bar{y}ta$ ва ғайра.

Равнақи фонетикӣ хоразмиро аз шаклҳои гуногуни дар асарҳои Бегунӣ боқимонда ҷаҳидан мумкин аст. Бегунӣ калимаҳои гуногуни хоразмиро аз сарчашмаҳои томосулмонӣ гирифта шакли кӯҳнаи фонетикнашро ифода намудааст: Бегунӣ дар "Китоб ал-осор..." шакли $wx\bar{s}$

- "Ғарштиаи Вахш /Ому/" додааст ва дар сарчашмаҳои дигар ҳуди ҳамин калима ҷар шакли $\text{> } xw$, лекин ба маънои "дарё" дода мешавад, ки он дар бобати $x\check{s} > x$ гувоҳӣ медиҳад.

Қуръатарин шакли калимаро дар матнҳои Топрак-қалъа ва Тоқ-қалъа пайдо кардан қўмкин аст. Масалан, номи моҳ Ғарвардин дар матни Тоқ-қалъа дар шакли *vwrtyn [rawarci]*, аммо дар асарҳои Боруни шакли *гм(г)н* оварда мешавад.

в. Ҳиссаи номии нутқ дар ҳоразмӣ унсурҳои тасрифро маҳфуз доштааст. Исмҳои ҷинсиати мардона ва занона ба тарзҳои гуногун тасриф мешуданд. Муҳимтарин нишонаи категорияи ҷинсиат артикли $\check{y}$ /мардона/ ва y /занона/ мебошад.

Исмҳои сершуморе суффикси $uk < *aka$ қабул карда ба тарзи махсус тасриф мешуданд.

- тасрифи шакли танҳо:

	мардона	занона	
		асосҳои мах-тум ба *-ā	асосҳои ҷ мах-тум ба *-akā
<i>Nom. - Acc.</i>	∅	= a	= ka
<i>Genitiv</i>	∅	= ya	= ca
<i>Possessiv¹⁾</i>	= ān		
<i>Relativ</i>	= a.	= o.	= ka
<i>Indefinit</i>	= a		

¹⁾ Ҳамакунга *Possessiv* маънои ҳоси соҳибиятро ифода мекунад.

Мисолҳо:

Possestiv-и ҷинсияти мардона: ʔʃʃ^n аз ..ʔʃʃ "ёл",
 x^n аз x^x - "хар", x^nx^n аз x^nx - "шамшер";
Abstr-Locativ-и мардона: $\text{z}^n\text{d}k^h$ аз $\text{z}^n\text{d}k$ - "писар"
 $\text{ʔu}^n\text{d}k$ аз $\text{ʔu}^n\text{d}k$ "хашм";

Obligativ-и занона /маҳтум ба .ā /: $\text{ʃ}^n\text{c}y$ [$\text{ʃ}^n\text{c}y$]
аз $\text{ʃ}^n\text{c}$ [$\text{ʃ}^n\text{c}$] "даст", $\text{q}^n\text{m}y$ [$\text{q}^n\text{m}y$] аз q^nm [q^nm]
"қалам".

Obligativ-и занона /маҳтум ба *kā /: j^nv^c [j^nv^c] аз
 j^nv [j^nv] - "гов", m^nx от m^nx "найза".

- Шакли ҷамъ ба воситаи суффикси .i ташкил мешуд:

$\text{j}^n\text{c}y(h)$ [$\text{j}^n\text{c}i$] аз j^n - "дандон", $\text{p}^n\text{c}k$ аз p^n - "пар",
 $\text{ʔ}^n\text{c}i$ [$\text{ʔ}^n\text{c}i$] аз ʔ^n [ʔ^n] - "шутур".

Дар шакли ҷамъи калимаҳо пеш аз .i таъбири k^nc
ба амал меомад: s^nk [s^nk], ҷамъшаш - s^nc [s^nc], $\text{z}^n\text{d}k$
- "писар", ҷамъшаш - $\text{z}^n\text{d}c$, $\text{x}^n\text{d}k$ - "худ", ҷамъшаш - $\text{x}^n\text{d}c$

Ғайр аз ин, шакли ҷамъ бо суффикси -ā дучор мешавад:
 $\text{p}^n\text{d}k^h$ - "хонаҳо" аз $\text{p}^n\text{d}k$, $\text{ʔ}^n\text{p}^n$ - "ғусфандон" аз $\text{ʔ}^n\text{p}$, $\text{s}^n\text{c}y^h$
- "шерҳо" аз $\text{s}^n\text{c}y$.

Мисолҳои шакли ҷамъи падежҳои мухталиф: *Possestiv-uvmtiv*
аз uvmt - "замин" / *Nominativ*-и ҷамъ uvmti , $\text{ʃ}^n\text{c}y$
/мк.болотар $\text{ʃ}^n\text{c}$ /, *Abstrativ* $\text{ʔ}^n\text{v}^c\text{y}(k)$
аз $\text{ʔ}^n\text{v}^n\text{c}$ "хулқ" / *Nominativ*-и ҷамъ $\text{ʔ}^n\text{v}^c$ /.

Сифатҳои одатан пеш аз исмҳои меомаланд / $\text{k}^n\text{ʔ}^n\text{c}$ z^nc
-нигоҳи кофидона", z^nc $\text{ʔ}^n\text{m}$ "мурғони хурд", $\text{p}^n\text{c}k$ x^nx
- "шамшери шоя" / ва аз рӯи ҷинсият ва шумора дигаргун шуда мета-
вонистанд. $\text{w}^n\text{d}k$ m , $\text{w}^n\text{d}c$, ҷамъшаш - $\text{w}^n\text{d}c\text{y}$ - "куҳна,
куҳан" /.

г. Чонишинҳо.

- шахси:

	шахлҳои мустақил						банлақчонишинҳо						
	танҳо		ҷамъ				танҳо		ҷамъ				
	ш. I	ш. 2'	ш. I	ш. 2	ш. 3	ш. 3'	I	2	3	ш. I	ш. 2'	ш. 3	
<i>Nom.</i>	nʔ	ʔwtk											
<i>Acc.</i>			mʔ	hʔ	ʔʔ	mʔ	vʔ						nʔ
<i>Dativ</i>	mʔʔʔ	twʔʔʔ						hʔ	mʔ	vʔ			hʔ
<i>Abstr. - Loc.</i>	mʔk	vʔk											
<i>(S. Acc. ʔ)</i>	mʔc	twʔc	mʔ	hʔ	ʔʔ								

- ишорати: "ин" *ny* (m.), *nyh* (f.), *nʔw* (pl.),чун муайянқунанда ҷамъа дар шакли *ny* воমেҳурад: 'он' - *nʔ*
h. q. / *nyh* /ʔ/, *nʔny* (s. ablativ),ишоратчонишинҳои исмшуда: *nyʔ* - "ин", *nʔw(y)ʔ*, *nyw* -
"он", "худди он" - *hmk* (m) *hmc* (f.).Ишоратчонишинҳо баъзан пас аз исм омада метавонистанд: *ʔpʔk ny* -
"ич хона", *ʔy ʔʔʔ nʔw* "ин машғулот/корҳо/".- нафси - "худ" дад вазиғаҳои мухталиф шаклҳои *hʔk* ва *hʔc*
истеъмол мешаванд. Ғайр аз ин, чонишинҳои *ʔzyw* - 'худ', *hʔsk* -
/аз они худ/ воমেҳуранд.- муштарак -- дар ду шакл *ʔy nywny* (Nom - Acc) ва *ʔy nyw* -
nyʔ (S. Acc.) - "яқдигар" дучор мешавад.- ном ӣён - *ʔny* - "дигар", *nʔnʔm* - "қалон", *ʔwsp* - "ҳар"- саволи-ку - "ки", *hʔdʔm* - "ки, кадом", *s(y)* - "чи".

д. Барои сохти ҷумлаи феълии хоразми пролеписис хос аст ва он танҳо дар мавридҳои вомехурад, ки ҳабади ҷумла дар ҷои аввал меистад. Моҳияти пролеписис аз он иборат аст, ки бо шакли феъли /ҳабари ҷумла/ бандакҷонишинҳои истеъмор мешаванд, ки пешакӣ ҳамаи пурқунандаҳои ҷумларо ифода мекунад. Масалан.

$h^2vzn^2hyd^2y^2 \delta\gamma d^2m [nawana-h\bar{e}-de y\bar{a} \delta u\gamma d\bar{a}m]$
 "Ман духтарамро ба ту додам" /таҳт-ул-лафзӣ: "додам -аш-ат, духтар-ам"/.

Дар ҷумлаи мазкур бандакҷонишини $h\bar{e}$ пешакӣ пурқунандаи $\delta\gamma d^2 [\delta u\gamma d^2]$ -ро ифода мекунад.

Ба ҳуди ҳамин тариқ ҳолшарҳқунанда ҳам пешакӣ баён мегардад. Масалан: $zyz^2z^2e^2 y^2 m^2w^2 e^2 nps [hezāra-sa i taw sa wansa]$ "Меваҳо аз дарахт афтиданд", (таҳт-ул-лафзӣ: "афтиданд-аз/он/ мезаҳо, аз дарахт"/.

Бо шакли феъли пешоянди e^2 , ки вазифии зарфиро иҷро мекунад, ҳоли $sa wansa$ /"аз дарахт"/-ро пешакӣ баён мекунад.

Аффиксҳои гуногун ба шакли феъли ба тариқи зерин мечаспиданд:

а/ ҷонишини энклитики:

б/ пасоянду пешоянд;

в/ зарфҳои $w(?)$ ва w^2

Дар дохили ҳар яке аз гурӯҳҳои мазкур тартиби махсусе мавҷуд аст. Масалан, бандакҷонишини энклитики $h(y)$ пеш аз $d(y)$, лекин пас аз $m(y)$ меояд.

Дар шакли $e^2w^2zyd^2h^2$, масалан, баъд аз феъли $e^2w^2zyd^2$ -"баровард" бандакҷонишини шахси сеюми ҷамъ m^2 /"онҳоро" ва баъд аз он пасоянди d^2 /"аз онҳо"/, ки ҳоли пас аз он омадаро пешакӣ баён мекунад, омадаанд.

Дар шакли $m^2xw^2sd^2n^2w$ феъли $m^2xw^2sd^2(?)$ /"оғоз манд",

бандакқонишини шахси сеҳми занона 77² -"онро" ва зарфи
w -"онро/ба/"паи ҳам омадаанд.

Пролепис ба сохти ҷумлаи хоразмӣ хусусияти хоёе мебахшад.

е. Системаи феъл. Феълҳои хоразмӣ системаи бои замон /ҳозира,
ҳозираи давомдор, имперфект ва ғайра/, সিға /хабарӣ, алоқамандӣ,
хоҳишмандӣ, амрӣ/ ва тарз /фоил, пасмондаҳои миёна/ дошт.

Асосҳои феълӣ бо ери суффикс сохта мешуданд: -s- < *sa-
барои шаклҳои феъли монда:

ʔafʔs -"тафсидан" < *apa-taf-sa=;

ʔʔʔʔʔʔ -"бедор шудан" < *gei-sa=;

ʔkʔʔs -"ҳайрон шудан" < *apa-kā-sa=;

-y- < *ya- барои шаклҳои мафъул:

ʔʔʔy -"дар т швиш мондан" < *ā-ʔat-ya=;

ʔʔʔy -"гардонда шудан" < *ni-wat-ya=.

Шаклҳои каузативӣ бо дароз шудани садоноки реша ташкил
мешуданд. Масалан: ʔʔʔʔy -"ташвиш додан", мк. ʔʔʔy;
одатан, дар ин шаклҳо суффикси -y- < *aya- ҳам истеъмоли мешуд:

kʔʔy -"кафондан" < *kaf-aya= мк. kf= "кафидан"

< *kaf-a; xwʔʔy -"хӯрондан" < *xwān-aya=, мк. xʔ= "хӯрдан"

< *xwān(a); mkʔʔy -"кӯҳна кардан" < *awa-kān-aya=, мк. mkʔy-

"кӯҳна шудан" < *awa-kān-ya=.

Ласрифи феъли ʔk [ikkʔ]¹⁾ "кардан" ва ʔβ [avv-]

"будан" дар замони ҳозира, шумораи танҳо:

шахс	сиғаи хабарӣ	шаклҳои давомдор	сиғаи алоқамандӣ
1	ʔʔʔ [ikkām]	ʔkʔʔy	ʔʔʔ [ikkā]
2	ʔkʔʔ [ikkʔ], ʔβ [avv] ²⁾	ʔkʔʔ [ikkʔ]	ʔkʔʔ [ikkʔ], ʔβ [avv]
3	ʔkʔʔ [ikkʔ], ʔβ [avv] ³⁾	ʔkʔʔ, ʔβʔ	ʔkʔʔ [ikkʔ], ʔβʔ [avvʔ]

¹⁾ [ikkʔ] < [ikkʔ] < [kʔʔ] < *kʔʔ- монанди ʔʔʔʔ [utek], < [utk] < [ʔʔʔ] < *ʔʔʔ- "тӯ".

²⁾ дар ҷанли ʔkʔʔ [avvʔ] "несть" вожеу, рад.

Аз феъли $\text{>}\beta$ - ҳам шакли 3 ҷамъи давомдор $\text{>}\beta\text{eyn}$ ва алоқаманди $\text{>}\beta\text{>}\text{t}$ [avvāri] боқӣ мондааст.

Ҷамони оянда аз шакли ҷамони ҳозираи феъл ба воситаи суффикси = $\text{K>}\text{m}$ ташкил меёбад.

Тасрифи феъли $\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}$ - "задан" дар имперфект:

	танҳо	ҷамъ
шаҳси 1	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{m}$ [δānētm]	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{m}\text{m}$ [δānēyātmim]
шаҳси 2	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{x}$ [δānētx]	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{f}$ [δānēyāf]
шаҳси 3	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{d}$ [δānēyd]	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{t}$ [δānēyāta]

Шаклҳои гуногуни шаҳси 3 танҳои ин феъл бо бандакҷонишинҳои мухталиф дучор мешавад:

	танҳо	ҷамъ
шаҳси 1	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{d}^{\text{m}}$ - "зад маро"	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{d}^{\text{m}}\text{m}$ - "зад маро"
шаҳси 2	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{d}^{\text{t}}$ - "зад тӯро"	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{d}^{\text{t}}\text{m}$ - "зад шуморо"
шаҳси 3	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{d}^{\text{k}}$ - "зад ӯро"	$\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}\text{d}^{\text{k}}\text{m}$ - "зад онҳоро"

Шакли имперфекти феъли $\delta\text{>}\text{m}\text{e}\text{y}$ бо дарозшавии садоноки реша ташкил мешавад.

Аз феълҳои дигар шакли имперфект ба воситаи префикси m - сохта мешавад¹. Масалан, mkm - "кардан" аз $\text{>}\text{k}$ = "кардан", $\text{mstn}(y)\text{d}$ - "ваъда кард" аз $\text{>}\text{stw}$ = "ваъда кардан", $\text{m}\beta\text{d}$ = "шуд, буд" аз $\text{>}\beta$ = "шудан, будан", $\text{m}\text{s}(y)\text{d}$ - "арақ кард" аз $\text{>}\text{xS}$ - "арақ кардан".

¹Шакли имперфект бе m - дар ҷумлаҳои тобӣ, ҳангоми инкорӣ амал/бо ҳиссаҳои инкорӣ/ ва дар мавридҳои дигар ҳам воҷеҳурад.

шаклҳои баъзе аз феълҳои ба решаҳои $\sqrt{t} =$, $\sqrt{mā} =$ ва ғайра тааллуқдошта, ки ба тасрифи атематикӣ алоқа доштанд, дар шахси сеюми танҳо бандаки феълии t ва 3 ҷамъ - ℓi до-ранд.

Ба ҳудди ҳамин тариқ шакли феълии ба $\sqrt{ah} =$ тааллуқдошта тасриф мешавад.

3 танҳо: $e^2yt [cāyta] < *ah-ai-ta-$ "омад", $e^2yl [cāyla]$ "омадаанд".

3 ҷамъ: $yt [yetti] < *ah-ta-$ "аст", $yl [yelli]$ "ҳастанд".

Шакли шахси сеюми ҷамъи сиғаи алоқамандӣ махтум ба $-z$ ҳам мушоҳида мешавад:

$hwyz-$ "кошки афтанд"

Сифати феълӣ / аз шакли эр. қадим ба $-ta$ / одатан ба $-k$ ба охир мерасад: $>ktk$ - "карда", $>ydk$ - "рафта", $dyck-$ - "дида", yuz^2dk - "гардида"; баъзан сифати феълӣ бе анҷоми $=k$ дида мешавад: $δed$ - "дошта", p^2yuz^2d - "халалдида" /?/. Аз мисолҳои боло ду шакл (yuz^2dk , p^2yuz^2d) ба воситаи суффикси $=ād$ сохта шудаанд. /ниг. ба сах. 134/. Ба воситаи ин сифати феълӣ ва феълии ёридиҳандаи $δ^2yuz$ - "доштан" шаклҳои таркибии феъл сохта мешудаанд: $>ktk$ $δ^2yuz$ $m(yuz)$ - "кардаам", $>ydk$ $δ^2yuz$ - "рафтааст".

Масдар дар шаклҳои гуногун мушоҳида мешавад:

- бо суффикси $-d/t$: $xwzod =$ "хурдан", $ββd =$ "гуфтан", $>kt =$ - "кардан";

- бо суффикси $-ak$: xwz^2k - "хурдан", $>k^2k =$ "кардан", yuz^2yuz^2k - "донистан", nps^2k - "навиштан", $nβy^2k$ - "задан".

ж. Ҳиссаҷаҳои нутқ.

- пешояндҳо: с [ci] -"аз", ʃ [ʃa] -"бо",
 ʃ [ʃa] -"дар"; пешояндҳо дар мавридҳои гуногун бо артикль
 якҷо шуда меоянд ва баъзан пеш аз муайянкунанда такроран ифода
 мегарданд: ʃy zɔʔk ʃy tɛkʔwɛk -
 "ба забори туркий" / дар ин ҷо ʃy = ʃ + артикли ҷинсиати мардо-
 на >y /. Пешоянди ʃ чун префикс хизмат мекунад: ʃ.ws
 - "хирадманд" (>ws -"фаҳм, ҳиссиёт", ʃzɛk -"ҳосилхез;
 ҳомиладор" / zɛk -"бахра" / ʃʔde -"оташин" / >de
 -"оташ, озар" /;

-пасояндҳо: ɛz [ɛiz] -"бар", ɔʔz [ɔʔz] -"ро";
 -ҳиссаҷаҳо: hʔ, масалан, nʔn hʔzɛ [nāni hā (ə)wvāni]
 "бигузур, онҳо бошанд"; dʔ, масалан, >y pndʔk dʔ dʔy
 "роҳ/ро / нигоҳ дор"; ɔʔ, масалан, nʔn ɛʔ ʃtt
 "ин ку ҳафт...".

з. Аз рӯи як қатор хусусиятҳо забони хоразмӣ ба забони
 авестой наздикии муайяне дорад. Мисли забони авестой дар забони
 хоразмӣ табдили ɔ > ʃ мушоҳида мешавад, ки он барои таснифи
 забонҳо аз аҳамият ҳоли нест. Масалан, ʃ -"бо" (<*h₂adā/*h₂ada),
 mʔx -"малах/тоҷ. < эр.ш. ɛ > ɔ /, nʔmʔk -"немак"
 (<*nāmāka-). Мк. авестой dardāiti -"медиҳал" <*dardāti.

Дар хоразмӣ боқимондаҳои лексикаи динӣ-афсонавӣ, ки як гурӯҳи
 муайяни лексикаи авестойро таъки ташкил мекунад, мушоҳида мешавад:
 khzɔyʔwɛ -"ҷодугарӣ" ʃ ав. xaxwagəidi "ҷодугарзан"
 / мк шугнӣ kaxoɔ -"зан", (?) ʃkɔʃ "дурут" ʃ ав. ʃhāyā-
 "таълимоти зиддилӣ", >rd / Бедунӣ шакли ɔyʔ подааст / -
 "ҷашн" ʃ ав. ɔatu, ʔɔ -"лаънат қардан" ʃ ав. zɔwā; wʔc-
 "қиз" ʃ ав. vāč(i).

Мк. сифатҳои ба воситаи префикси ɔ -сохташудаи забони тоҷикӣ
 / бохирал, боққдаа ғайра /.

Забони соки-хутанӣ

а. Тоифаи орьёӣ-соқҳо ҷануз дар кати-
баи Бағистон ва таърихи Юнони қадим

/Геродот ва дигарон/¹ номбар мешавад. Ин тоифаи кучманҷӣ дар мин-
тақаи ҳеле калон мезист ва осори зисту зиндагонии онҳо донишман-
дон аз Украина то Қазоқистони имрӯза пайдо карда тавонистаанд.
Чанде пеш аз солшумории милодӣ гуруҳе аз соқҳо дар Ҳиндустони
шиммӣ ғарбӣ ҳам давлати пуриқтидореро таъсис карда буд. Дар
асрҳои аввали солшумории мо тоифаҳои соки дар Туркистони Чин
ҳам ҳаёт ба сар мебаранд. Як гуруҳи ин тоифаҳо хонигармеро
/марказаш Ҳутан/ тартиб дода буд.

Сарчашмаҳои хаттии забони соқҳои Ҳутанро донишмандони ибти-
дои асри XX дар Ҳутан, Турфрон ва ҷойҳои дигар пайдо кардаанд.
Ин сарчашмаҳо бо системаи хати браҳми, ки аз Ҳиндустон иқтибос
шудааст, навишта шудаанд. Ин системаи хат аломатҳои ифодаи овоз-
ҳои садонок ва ҳамсадо дошт ва аз алифбоҳои соми бо он фарқ мекард
ки ҳар як аломати асосӣ ҳамсадо ва аломати иловагӣ садонокро ифода
мекард². Бояд қайд кард, ки аз сабаби вучуд надоштани қоидаи
имло вариантҳои гуногуни навишти калимаҳо дар матн дучор кардан
мумкин аст.

Ҳоло матнҳои сершумори соки дастраси шарқшиносон гардидааст.
Матнҳо аз ҳуҷҷат, мактуб, забонхат, роҳнамо, рисолаҳои калони
тиббӣ, муҳовира, лугат, шаклҳои ҳусни хат ва ғайра иборатанд.
Ғайр аз ин, матнҳои манзум ҳам то замони мо омада расидаанд. Ак-
сарияти матнҳои забони соки-хутанӣ ба дини бутпарастӣ мансуб аст.

¹Аз рӯи қайди Ҳеродот калимаи сок ва скиф ҳаммаънӣ /синоним/
бувад аз як реша пайдо шудаанд.

²Агар баъд аз аломати асосӣ ягон аломати иловагӣ намеомал, ин
маънои он дошт, ки дар ин маврид ҳамсадо бо садонки а хонда
шуд.

б. Чун системаи овозҳои забони соки-хутани аз системаи овозҳои забонҳои ҳинду фарқ мекард, ҳангоми иқтибоси системаи хати браҳми лозим омад, ки барои ифодаи баъзе овозҳои хоси соки-хутани¹ диграфҳои¹ /таркиби якҷояи ҳуруф/-ро истифода кунанд.

Барои муайян намудани системаи овозҳои соки-хутани, одатан, аз имкониятҳои гуногун истифода мебаранд: ё тарзи ифодаи калимаҳои соки-хутаниро ба воситаи системаи дигари хат/масалан, тибетӣ/ ё ифодаи калимаҳои бегонаи /масалан, туркӣ/ ба воситаи хати браҳми. Баъзан дар тадқиқу таъини овозҳо аз ноустувории имло ҳам истифода мебаранд /масалан, як овоз ба чанд тарз ифода мегардад/. Масалан, калимаи "кӯҳ" дар падежи *nom.* дар шаклҳои *gaha, ggaha* ва *g̃gaha* дуҷор мешавад. Ин маънои он дорад, ки ифодаи садонок дар охири калима як қоидаи имло мебошаду бас². Аз тарафи дигар, ин қоида аз он шаҳодат медиҳад, ки дар охири ин калима шояд як садоноки сифатан номаълуме талаффуз мегардад.

Талаффуз ҷалудани садонок дар охири калима дар ифодаи калимаҳои соки-хутани бо ҳуруфоти тибетӣ тасдиқ мегардад: сх. *divāsu* /бо хати тибетӣ *divos* 1°12", *teahaulasa (co'las)* / 1°14", *vistā (h'bes)* 1°20"; Калимаи туркӣ *biğin* -"пахлу"ба хати браҳми чун *vaikēnā* ифода мешуд. Аз ин гуна воситаҳо истифода бурда, системаи мувофиқати аломатҳо/ҳарфҳои браҳми ва овозҳои соки-хутаниро ба таври зерин тасаввур кардан мумкин аст.

¹ Диграф дар системаҳои бисёри хат истеъмоли мешавад. Масалан, дар англ. *sh* /тоҷ.ш./, *ch* /тоҷ.ч./.

² Дар системаи хати браҳми аломате, ки ягон ҳамсадо ро ифода мекард, дар охири калима бе аломати иловагӣ ҳамсадо ва садонокро ифода карда метавонисту ифодаи танҳо ҳамсадо дар охири калима имконият надишт.

Садонқоҳ:

аломатҳои браҳми:	а	ā	і	ī	и	ū	au e	au o	ā
о в о з ҳ о:	[a] [a], [a]	[ɑ]	[i] [e]	[i]	[u]	[u:]	[e]	[o]	[ə]

Ҳамсадоҳ:

аломатҳои браҳми	овозҳо	аломатҳои браҳми	овозҳо	аломатҳои браҳми	овозҳо
к	[k]	ṣc	[c]	ḍ	[ḍ], [d]
kh	[x]	ḷḷ	[dʰ]	ḍḍ	[d]
g	[g]	ḷ	[g]	ṭṭ	[ṭ]
gg	[g]	ḷḷ	[z]	n	[n]
h:	[x]	t	[tʰ]	p	[p]
hw	[hw]	d, ḷ	[cʰ]	pḷ	[t]
ṣ	[ʃ]	ṣṣ	[dʰ]	ḷ	[c]
c	[c]	ṭṭ	[cʰ]	v	[w]
ch	[cʰ]	ṣ. my	[nʰ]	m	[m]
j	[ʃ]	ṣ	[zʰ]	y	[y]
ś	[z]	ṣ:	[sʰ]	z	[z]
śś	[s]	ṭ	[ḍ]	ḷ	[t]
		ṭṭ	[tʰ]	ḷ	[h]

Муқоиса кунед дар забони русӣ ток - тѣк, кон - конѣ, мол - моль ва ғайра/.

Ғайр аз ин, дар системаи ҳат аломати махсусе баъзи ифодаи димоғнокии садонқоҳ истифода мешуд/Ин аломат дар транслитерация ба таври *ṣ* /аз рӯи анъана/ ифода мегардад.

Чунон ки аз ҷалвал аён аст, дар системаи овозҳои соҳи-хутанӣ, мавҷи ҷудияти ҳамсадоҳи соҳа ва палаталӣ мушоҳида мешавад.

Системаи овозҳои соқӣ-хутанӣ дорои хусусиятҳои мөбодад, ки ба забонҳои шарқии эронӣ хосанд.

эқ. *ʋ > эш. *w* /дар аввали калима/: сх. *vatā* "бор", мк. осет. *цару*, шғн. *vār*: "овардан" < эқ. *ʋak /эғ: тоқ. бор, курд. *вəг*: "бурдан"/;

эқ. *č > эш. *c*: сх. *tcahāna* "чаҳор", мк. осет. *сəрраг*, шғн. *сарог* < эқ. *čardwāna /эғ: тоқ ч/аҳ/ор, бел. *čār* /;

эқ. *ʃt > эш. *-wt* /дар мобайни калима/: сх. *hauda* "ҳафт", мк. осет. *авд*, шғн. *wūd* < эқ. *hafta /эғ: тоқ. ҳафт, бел. *apt* /.

Хусусиятҳои зерини фонетикӣ мақоми забони соқӣ-хутанӣро байни забонҳои шарқии эронӣ муайян менамоянд:

ҳ.а. **k̄* > сх. *š*: сх. *aššā* "асп" монанди вах. *yās*, мк. ав. *aspa*, пқ. *asa* /ҳ.а. **ek̄*: лот. *equus*, юн. *ἵππος* за г./;

эқ. *zd > сх. *l*: сх. *sali* монанди тоқ. сол; мк. ав. *sarəd*, шғн. *(a) sād* "имсол";

эқ. *rt > сх. *d[l]*: *mūda* - "мурда" монанди ишк. *məl*; мк. вах. *mərtk* шғн. *mūj*.

Асоситарин майлонҳои рағнақу инкишофи системаи овозии забони соқӣ-хутанӣ иборатанд аз:

- қарангдоршавӣ, роғшавӣ ва азбайнравии ҳамсалоҳии бечаранг; азбайнравии ҳамсалоҳии қарангдор; табдили ҳамсалоҳии роғ ба *h* дар мавқеи байни садонокҳо. масалан, *gyagarā, jārā* "чигар", мк. ав. *yākarā; dai* "оташ" < *dāga, мк. тоқ. доғ; *čāunā* "либос" < *tafana, мк. тоқ. тофтан.

- таъсири калони умлаут: масалан, *īndā* "ҳастанг" < **han̄*; *zvitā* "мерӯяд" < *raudati.

Сарчашмаҳои соки-хутани ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд, ки гурӯҳи якум шакли кӯҳнаи забон ва гурӯҳи дуюми онҳо шакли нави забонро инъикос мекунанд.

калимаҳои соки-хутани кӯҳна	тарҷума	калимаҳои соки-хутани нави
<i>yudaimā</i>	"кардам"	<i>yudem</i>
<i>tsutā</i>	"шуда, рафта"	<i>tsva, tsa</i>
<i>ʃpʉlʃai</i>	"испурч"	<i>ʃpaɕɕai, ʃpiɕɕai</i>
<i>mulʃdā</i>	"шафрат"	<i>mʉvɕɕɕɕɕɕ, mʉvɕɕɕɕɕɕ, mʉvɕɕɕɕɕɕ</i>
<i>sata</i>	"сто"	<i>ssa, sa, se</i>
<i>kvataimā</i>	"гуфтам"	<i>kvem</i>
<i>hāva rāte</i>	"ба чизу чора"	<i>hāva</i>

в. Ҳиссаи номи забони соки-хутани системаи инкишофӣ ёфтаи тасрифи маҳдуд доштааст. Тасрифи ҳиссаи номи чанд типӣ асосӣ дорад, ки муҳимтадини онҳо дар ҷадвали зерин оварда шудааст:

шумора	типи тасриф	номи			ҷонишинӣ			
		асосҳо махтум ба:			сиёфи ҷонишинӣ		ишораҷо-нишин	
		"-а-	"-ā-	"-ака-	маг-дона	за-нона	мар-дона	замона
Т а н ҳ о	Ном	<i>ʃʒarā</i> <i>balysā</i>	<i>kantha</i> <i>ʃʃanda</i>	<i>ʃʃamassanda</i> <i>piɕɕi, pai</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i> <i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	<i>ʃʃa</i> <i>ʃʃaɕɕa</i>
	Acc.	<i>ʃʒaru</i> <i>balysu</i>	<i>kantho</i> <i>ʃʃando</i>	<i>ʃʃamassandu</i> <i>piɕɕu, pau</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	<i>ʃʃu</i> <i>ʃʃuɕɕu</i>	<i>ʃʃo</i> <i>ʃʃoɕɕo</i>
	Селп.	<i>ʃʒari</i> <i>balysi</i>	<i>kanthe</i> <i>ʃʃandiye</i>	<i>ʃʃamassandu,</i> <i>piɕɕai, pai</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	<i>ʃʃiɕɕɕɕ</i> <i>ʃʃiɕɕɕɕ</i>	

	Acc. Instr.	ggarāna balysāna	ssamdyeja	ysamāssān- dāina pīzāina pīna	biśśāna	biśśāne jā	tīnā tānā	tīā
	Loc.	gīre	kīntā	ysamāssāndya				tīā tānā
	Voc.	balysā	tīyā	pīzā				
Ч.	Nom.	ggarā	kāntā	ysamāssānda	biśśā	biśśe	tīā tānā	tīe tāte
а	Acc.	balysā		pīzā, pā				
и	Gen.	ggarāni balysāni	kāntāni śśāndāni	pīzāni	biśśāni		tīyā tānā	tīyā tānā
э	Acc.- Instr.	ggarāyā balysāyā	śśāmdyāyā	pāyāyā	biśśāyā		tīāni tānāni	
	Loc.	ggarāno	kāntāno	pā	biśśāno		tīno	

Дар ҷадвали боло шаклҳои падегии калимаҳои зерин оварда шудаанд:

ggarā / < *ggarā / "кӯҳ", balysā "Булда", kāntā / < *kāntā = 1 "шаҳр", śśānda / < *spantakā = 1 "замин", ysamāssānda / < *yama spantakā / "олам", pīzāi "расом", pā / < *pākā / "по", biśśā / < *vis pā = 1 "ҳар", śā / < *soh / śā / < *sā "ин", śātā, śāśa "он."

Инчунин ҷадвали ҷонишинҳои шахсӣ оварда мешавад:

Дар ин феҳристи номҳои даруни қавс шаклҳои қалими эронӣ оварда шудаанд, ки аз рӯи қоидаҳои таснифи тилҳои тасрифи хиссаҳои номи соки-хутанӣ гузашта шудааст. Аз ин ҷост, ки қалимаи ggarā чун асоси махтум ба =a=, қалимаи pīzāi чун асоси махтуми ба =aka= ва ғайра инъикос ёфтаанд.

пәлеж	шакл - ҳои забон	ш а х с и	I	г а х с и	2
		танҳо	ҷамъ	танҳо	ҷамъ
Nom	кӯҳна	<i>aydu</i>	<i>muhu, muho</i>	<i>thu</i>	<i>uhu, uho</i>
	нав	<i>a</i>	<i>maha, miki</i>		<i>utā, utai, akā</i>
Acc	кӯҳна	<i>ma</i>	<i>muhu, muho</i>		<i>uhu, uho</i>
	нав		<i>maha, miki</i>		<i>utā, utai, akā</i>
Gen	кӯҳна	<i>maḡā</i>	<i>māvu, mānu māju</i>	<i>ṭvi</i>	<i>utāni, utāni</i>
	нав	<i>mit</i>			<i>utā</i>
Acc.- Inste.	кӯҳна	<i>maḡna</i>	<i>muho jsa</i>	<i>ṭvi jsa</i>	<i>utayau jsa</i>
	нав		<i>maha jsa</i>		

Бо вуҷуди системаи пурраи тасрифи /системаи пәлеж/-и ҳиссаи номи дағ забони соки-хутани пешоянду пасояндҳо низ ба таври васеъ истеъмоли мешаванд: *āḡto* "ба тарафи", *ḡenda* "бар", *ḡomtsa* "бо", *jsa* "бо, аз", *kāḡāna, kīna* "ба сабаби", *maḡsda* "назди", *ḡala* "ба", *ḡaska* "барои", *ḡate* "ба, бар", *ḡta, vī* "ба, барои" ва ғайра. Ин шаклҳо ва бо ҷаҳре дигар ҷағ забон бисёртар чун пасоянд ва камтар чун пешоянд омада хизмат мекарданд.

г. Системаи тасрифи феъли соки-хутани мисли баъзе забонҳои дигари эронӣ бағ ду асос таъсис ефтааст.

Асоси замони ҳозира ба синфҳои муноғуни замони ҳозираи эронии қадим мансуб аст.

Дар ҷадвали зерин тасрифи феъл дар замони ҳозираи сиған хабарӣ, тарзи фоилӣ ва миёна, ки дар соқӣ-хутанӣ маҳфуз мондаанд, дода мешавад:

шумора	шахс	тарзи фоил	тарзи миёна
танҳо	1	<i>yamimā; daimā; imā, -mā; tsimā</i>	<i>yame; kame; nāste</i>
	2	<i>yañ; dai; ě; tsai</i>	<i>kāma; nāsa</i>
	3	<i>yindā; daitā; aitā; -stā</i>	<i>ḡande; kamāte; nāste</i>
ҷамъ	1	<i>yamāmā; dayāmā; mā; tūya</i>	<i>kāmāmane</i>
	2	<i>yanda; daiya; sta</i>	
	3	<i>yamādi; dāinda; indā; tsindā</i>	<i>yamāre; kāmāre; nāstare</i>

Дар ин ҷадвал шаклҳои гуногуни феълҳои *yan*¹ - "кардан", *dai* - "дидан" *ah - "будан" /шакли мустақил ва ғиклитикӣ/, *ts* - "рафтан, шудан", *kām* "шудан", ғарғидан", *nās* - "ғирғидан" оварда шудаанд.

Вариантҳои гуногуни бандҳои феълӣ ба мавқеи гуногуни фонетикӣ вобастаанд /масалан, *yindā; daitā*/.

Инчунин давҳаи шаклҳои феълӣро дар сиғаҳои гуногун меорем:

¹ Табдили ғайриоддии *k > y* дар ин феъл, ки аз эқ. *kānu /нит. тоқ. мекунам/ баромадааст, аз сабаби он аст, ки ин феъл дар аксар мавридҳо чун ёридаҳандаи феълӣ тарҷибӣ истеъмол шуда, дар мавқеи сусти фонетикӣ талаффуз мешуд.

сиға		шахсу шумора	мисол
алоқамандй		1 танҳо	<i>ḡvāne</i>
		3 танҳо	<i>ḡvāte, yanāte, pyuvāte</i>
		3 ҷамъ	<i>ḡvānde, pyuvānde</i>
хоҳишмандй		1 танҳо	<i>tsīm, dīni, ḡvāñni</i>
		3 танҳо	<i>yanīya, tti</i>
		3 ҷамъ	<i>yanīzu, ḡvīzu, pviīyau</i>
амрй	тарзи фойд	2 танҳо	<i>yana, diya</i>
		3 танҳо	<i>ysānātu</i>
		2 ҷамъ	<i>ḡanda, ḡvāñta</i>
		3 ҷамъ	<i>ḡyāndu, ḡvāñdu</i>
	тарзи мечна	2 танҳо	<i>yānu, nānu</i>

Дар ин ҷадвал ғайр аз феълҳои дар боло номбурда шаклҳои феълҳои зерин дода шудаанд: *ḡ(u)v-* "фаҳмидан", *p(yu)v-* "шавидан", *ḡvāñ-* "гуфтан", шаклҳои *dīni, diya, ḡyāndu* аз асоси *dai-* /нк.ҷадв. с. 154/ сохта шудаанд.

Шакли замони гузашта аз рӯи қолиби дар забонҳои эронӣ маъмул, ки дағ асоси сифати феълии замони гузашта ба *=ta* сурат негирад, сохта шудааст.

Ду типии тасрифи шаклҳои феълии замони гузашта вуҷуд дорад: а/ асоси эронӣ гузашта /сифати феълии замони гузашта/ + шакли тасрифи феъли еридиҳанда *= ah-* "удан" /дар шакли шахси

танҳо феъли *ah= истъмол намешавад/.

б/асоси замони гузашта + суффикси -*ta(n)t*+ худи ҳамон феъли *ah= ,ки дар шахси сеюми танҳо ҳамчунон истъмол намешавад.

шахсу думора	типи тасрифи I		типи тасрифи II	
	чинсияти мардона	чинсияти занона	чинсияти мардона	чинсияти занона
I танҳо	<i>bustamā</i> <i>āstamā</i>	<i>āstamā</i>	<i>yādaimā</i>	<i>yōdātāmā</i>
2 танҳо	<i>bustā</i>	<i>hāmāta</i>	<i>yāde</i>	<i>yōdātā</i>
3 ҷамъ	<i>busta</i> <i>āsta</i>	<i>hāmāta</i> <i>āste</i>	<i>yādandā</i>	

Дар ҷадвали боло шаклҳои гуногуни феълҳои *buv* = *busta* = "фаҳмидан", *ah = *āsta* "ништастан", *hām* = *hāmāta* = "шудан", "гардидан", *yan* = *yāda* = "кардан" дола луданд. Аз нуқтаи назари таърих ин шаклҳоро ба тариқи зайл маънидод кардан мумкин аст:

bustimā < * *bustah* + * *ahmi*,

yōdātāmā < * *kaṭā* + * *tāt* + * *ahmi*

yāde < * *kaṭa(h)* + *tā* (r) ва ғайра.

Ғайр аз сифати феълии замони гузашта боз шаклҳои лигари феълии тасрифинашаванда истъмол мешуданд, ки дар байнашон сифати феълии замони оянда е зағурат / *participium necessitātis*; мк. тоҷ. рафтани, хондани ва ғ./ роли махсусе мебозид. Ин сифати феъли аз асоси замони ҳозира бо ёрии суффикси = *āñi* / вариант ҳо: = *añā*, *añā* ва ғ./ сохта мешуд. Мисол: *nāzāñā* "ғирифтани" *radimāñā* - "сохтани", *narāmāñā* "баромадани", шаклҳои махсус: *teera*, *teeri* "кардани" / аз *yan* = *yāda* болотар нк./, *tuñai*

"рафтани".

Шаклҳои модалии имконият ба воситаи қолиби махсус ифода мегарданд, ки аз сифати феълии замони гузашта ва *yan* = "кардан" чун ёридиҳанда таркиб меёфт: *purrodu yindä* - "ғолиб омала метавонад", *yudu yindä* - "карда метавонад".

Забони бохтарӣ а. Илми эроншиносӣ солҳои охир дар бораи забоне ки дар ибтидои солшумории мо дар Бохтар дар доираи истермоал будааст, маълумоти на он қадар пурра ба даст овард. Кашфи навиштаи калоне ба забони бохтарӣ як ҳодисаи муҳиме ба ҳисоб меравад. Ин навишта соли 1957 дар Сурх Кутал ном ҷо назди Бағлон /Шимоли Афғонистон/ кашф шуда буд ва аз 25 сатр иборат аст. Дар ҳуди ҳамон ҷо як қатор навиштаҳои дигари нисбатан хурдтар ёфт шуда буданд. То ин давра эроншиносӣ материали басо ноҷизеро дар даст дошт: навиштаи кӯтоҳе аз Урузгон /назди Кандаҳор, соли 1953 кашф шудааст/, ки таҳлилинопазир аст; навиштаҳои мухтасари мухталиф дар Ҷумпора, танга ва ашъеи дигар. Дар Душанбе, масалан, ҳамаи устухондоне ёфт шудааст, ки матни кӯтоҳ порад.

Бохтар чун давлат таъсири бениҳоят калони Юнонро аз сар гузарондааст. Аз ин ҷост, ки системаи хати юнонӣ дар Бохтар ҷорӣ шуда, бо он тамоми навиштаҳои бохтарӣ инъикос ёфтаанд. Дар поён лавҳам варианти сохтарию ҳуруфи юнонӣ ва кики инъикоси тахминии онҳо ба воситаи ҳуруфи тоҷикӣ оварда мешавал:

Α	"α"	Ζ	"ζ"	Ν	"ν"	Υ	-
Β	"β"	Θ	-	Ο	"ο"	Φ	"φ"
Γ	"γ"	Ι	"ι"	Π	"π"	Χ	"χ"
Δ	"δ"	Κ	"κ"	Ρ	"ρ"	Ω	"ω"
Ε	"ε"	Λ	"λ"	Σ	"σ"	Ψ	"ψ"
Η	"η"	Μ	"μ"	Τ	"τ"		

Монандии забони юнонӣ гурӯҳи ΓΓ чун ηη ҳонда мешуд.

- б. Ба забони бохтари табилооти овозии зерин хосанд:
- эқ. *d > бохт. *с*: ΒΑΓΟΛΑΡΡΟ "буҷхона" < *bagā-dāpānka:
ΛΙΖΟ "арк" < *dizā;
- эқ. *xt > бохт. *χd*: ΩΣΟΡΔΟ "сухта" < *awa-suxta;
- эқ. *zt > бохт. *zd*: ΚΙΡΔΟ "карда" < *kzta:
ΟΙΛΙΡΔΟ "дошта шуда" < **wi.dzta*;
- эқ. *aka > бохт. *g*: ΑΒΑΒΡΟ "биёбон" < *apa-āpāka:
ΜΑΓΡΟ "андеша" < *ma-aka;

Азбаски материали маҳфузмондаи забон хеле кам аст, тасаввуроти пуррае дар бораи грамматикаи забон пайдо кардан мушкил аст.

Бо вучуди ин мутоҳидаҳои гуногуноро қайд кардан имконпазир аст:

- а. Фарқияти шаклҳои падежи маҳфуз мондааст.

Ном, Асс. танҳо ΒΑΓΟ "тудо",
ΝΟΚΟΝΖΟΚΟ -исми хос;

Ҷен. танҳо ΝΟΚΟΝΖΟΚΙ, ΚΑΝΗΡΚΙ-
исмҳои хос;

Ном, Асс. чамъ ΒΑΓΕ; ΑΞΑΡΡΕ "сангҳо".

- б. Артикли *М-, ΜΑ, ΜΟ* < эқ. *ita маҳфуз мондааст.

в. Аз шаклҳои феъли дар матнҳои мавҷуда танҳо шакли ваҳси сеюм боқӣ мондааст /нк ΚΙΡΔΟ, ΟΙΛΙΡΔΟ ۽ ΣΤΑΔΟ - "шуд, истод"/. Шаклҳои ΦΡΟΧΟΑΨΟΝΔΗΙΟ - "бароранд", ΠΙΔΟΡΙΧΣΗΝΙΟ "холи кунанд" ва монанди он чун шакли сифаи хоҳишмандии сеюми чамъ шумурда мешаванд.

г. Аз ҳиссаҷаҳои нутқ пешояндҳо $\Lambda\Sigma\Theta$ -"аз", $\Lambda\Phi\Theta$ "ба" .../ва пайвандаҷаҳо $\Gamma\Delta\Theta$ -"Чун, вақте ки", $\Gamma\Lambda\Delta\Theta$ "он гоҳ он вақт" .../ маҳфуз мондаанд.

д. Дағ навиштаҳои бохтарӣ исмҳои хоси бисъёре боқӣ мондаанд, ки аслан калимаҳои мураккаб мебошанд:

ΒΟΡΖΟΜΓΘΡΟ -"Бузургмеҳр", ΜΙΥΡΑΜΑΝΟ<
 $*\text{mivra-gāman}$ "он ки дар сояи меҳр ором мегардад", ΦΡΕΙΧΟ-
 ΑΔΗΡΟ< $*\text{frē-khātamyaka}$ "соҳиби маҳбуб".

Қисме аз сарчашмаҳои бохтарӣ хонда ва таҳлил надудааст, ки дар байнашон бандҳои дастнавис ҳам мавҷуд аст, ки аз Туркистони Шарқӣ ба даст омадаанд.

Забонҳои дигари
миёнаи эронӣ

Ғайр аз забонҳои мазкур дар давраи миёнаи таърихи забонҳои эронӣ забонҳои дигаре ҳам шояд вуҷуд дошта буданд. Ҳар забони ҳозираи эронӣ, албатта, аз забони миёнае пайдо шудааст. Лекин дар он давра на ҳар забон дорои системаи хат шуда метавонист ва барои ҳамин ҳам дар бораи забонҳои бисъёри он давра маълумоте вуҷуд надорад. Аммо мушоҳида ва маълумоти ноқисе дар бораи баъзеи онҳо ба даст омадааст

а. Соқӣ-тумшӯқӣ. Дар Туркистони Чин /дар маҳалҳои Тумшӯқ, Маралбошӣ/ қариб 10 матни аз ҷиҳати мазмун гуногун, ки ба забони соқӣ-хутанӣ наздикӣ доранд, вале аз он кӯҳнатар менамоянд, пайдо шудаанд. Забони ин матнҳоро забони соқӣ-тумшӯқӣ меноманд.

б. Соқӣ-қашқарӣ. Калимаҳои ҷудогонаи ин забон дар асаи олимпиади XI Маҳмуди Қашқарӣ /"Девону луғот-ит-турк" дучор мегарданд.

в. Забони яфғалӣ /эфғалитӣ/ забони як тоифаи эронист, ки дар миёнаҳои ҳазорсолаи якуми солҷумориҷ мо дар Осиёи Миёна ва Марказӣ ғоли басо калоне бозилааст. Сарчашмаи ин забон иборат аз қисмҳои ноқисе ноҳондаи дастнависҳо ва матни танга, муҳру тамғаҳо мебошад.

г. Дарии миена. Роҷеъ ба ин забон маълумоти хеле кӯтоҳе дар сарчашмаҳои арабзабон дода мешавад. Ривояте вуҷуд дорад, ки тибқи он подшоҳи сосонӣ Баҳроми 1-ум ба 5 забон гап мезад. Дар ин феҳрист ба ғайр аз чаҳор забон /"пахлави"/ порсии миёна/, портӣ /парфиёний/, оромӣ ва ҳузӣ /бозқимондаи забони элаамӣ/ забони дарӣ номбар мешавад.

д. Олонӣ ё осетии кӯҳна. Ин забон аз ҷанг катибаи кӯтоҳу ноқисе интиҳои ҳазорсолаи якуми солшумории мо маълум аст. Сарчашмаҳои эронӣ каллимаи иборатҳои гуногуни лаҳҷаҳои тоифаҳои соқӣ-сарматиро, ки ба олонӣҳо наздик буда, дар соҳилҳои шимолии баҳри Сиёҳ, зиндагӣ мекарданд, маҳфуз мондананд.

Ба ғайр аз ин тариқи тавсифи таснифи забонҳои он давра як роҳи дигари тадқиқоти забонҳо барқароркунии забонҳои матрук мебошад. Эроншиноси машҳур В.С.Соколова, масалан, дар натиҷаи муқоисаи материали забонҳои шугӣ /бо лаҳҷаи Баҷу/, рушонӣ, бартангӣ, рошорвӣ, саригилӣ ва инчунин язгуломӣ очерки грамматикаи забони пешомади ин забонҳоро дар ҳазорсолаи якум барқарор намудааст.

Ташаккули забони дарӣ

Шароити таърихӣ-адабии
ташаккули забони дарӣ

Истилои асри УД дар нимқазираи Арабистон давлати руҳонӣ /теократӣ/ ба амал омада, сиёсати реакционӣ-агрессивиро пеш бурда, рӯ ба тасарруф кардани хоки мамлакатҳои ҳамсоя менамояд. Соли 633 дар канори даръеи Фирот назди шаҳри Ал-Ҳира аввалин бор арабҳо ба эронӣён ҳуҷум оварда онҳоро мағлуб гардонданд. Муборизаи арабу эронӣён, ки бо ин муҳориба сар мешавад, ба ҳалокати охирин шоҳи сосонӣ Ядигурди сеҳм /Сей/ ва забти Балх /Бал/ аз тарафи арабҳо мерасонад. Баъд аз тасарруфи Ҳуросон арабҳо ба истилои Мовароуннаҳр сар карданд. Ҳас аз ҷангҳои шиддатнок

соли 722 Хуҷанд ва соли 737 Хатлон забт гардидаанд.

Аз аввали истилои араб ва ҳатто баъд аз он, ки арабҳо ҳокимият-ташонро барқарор намураданд, муборизаи халқҳои эронинажоди Осийи Миёна ва Эрон давом дошт ва баъзан ба камоли авҷ мерасид.

Адами давлати сосонӣ ба таносуби нави халқиятҳои гуногуни эронинажод дар давлатдории оварда расонд. Забони порсии миёна ҳам, ки забони лини зардуштӣ ва забони расмии давлатдории Сосониён ба ҳисоб мерафт, аҳамияташро гум кард ва рафта-рафта ҷояшро забони арабӣ ишғол мекунад.

Забони порсии миёна танҳо дар ҷамъиятҳои на он қадар калони зардуштӣ, ки дар баъзе шаҳрҳои Эрон боқӣ монда буданд, ва ҷамъияти зардуштиёни ба Хиндустон ҳиҷраткарда боқӣ мемонаду ҳалос. Ғайр аз ин, забони порсии миёна дар дарборҳои коминони катибаи *mir-ē zādkan*, асри XI/.

Қ а й д: Забони порсии миёнаи ҷамъиятҳои монавӣ дар Туркистони Чин то асри IX /таназаули давлатдории уйғурҳо, ки дини расмиашон буд/ аҳамияташро гум намарда меояд ва танҳо дар миёнаи ин ҳарн аз доираи истеъмоли мебарояд.

Аз доираи истеъмоли берун баромадани забони порсии миёна барои ривочу равнақи забони умумихалқии давраи сосонӣ-дари заминаи мусоиде тайер кард. Забони дари дар Хӯросон дар натиҷаи омезиши лаҳҷаҳои ҷануби ғарбӣ, ки ба порсии миёна хеле наздик буданд, ва забони парфӣёнӣ /аз гурӯҳи лаҳҷаҳои шимоли ғарбӣ/ пайдо шудааст.

Қ а й д кардан лозим аст, ки Хӯросон он давра масоҳатеро аз Нишопуру Нисо то Балху Хатлон ишғол мекард. Аҳли лаҳҷаҳои гуногуни дари дар ҳудуди васеътаре /Мовароуннаҳр, Эрони ғарбӣ ва Озарбойҷон/ мезистанд. Аммо дошмандони ҷуғрофшиноси араб /Аҳмад-ал-Яҳқубӣ ва Абӯ Исҳоқ ал-Истаҳрӣ/ қайд мекунанд, ки озодагарин ва

суфтатарини лаҳҷаҳои дари лаҳҷаи Марғи Шоҳгон буд.

Берун аз ҳудуди Хӯросон забонҳои мухталифи эронӣ мустаъмал буданд. Ғарбтар ва ҷануби ғарбтари Дашти Кабир /Ҷибол ва Ёрос/ ба лаҳҷаҳои гуфтугӯ мекарданд, ки онҳо аз забони дари ғарқӣ хеле калон дошанд. Яке аз ин лаҳҷаҳо давран дуҷударозе чун забони "паҳлаваг" маълум буд. Дар доманаҳои ҳатторкӯҳи Загрос забони курдӣ ва дар Хӯзистон забони ғайриэронӣ—забони алаӣ дар доираи истеъмом буданд. Дар минтақаи ҷануб ва ҷануби шарқии Хӯросон тоифаҳои балуҷ ва афгон зиста, ба забонҳои балуҷӣ ва пашту гуфтугӯ мекарданд. Шимол ва шимолишарқтари Хӯросон минтақаи доираи истеъмоли забонҳои шарқӣ /бохтарӣ, забонҳои помирӣ, сугдӣ, хоразмӣ/ ба назар мерасид. Дар он давра дар соҳилҳои шарқии баҳри Хазар ҳанӯз тоифаҳои олонӣ—пешомадони осетиҳо зиндагисӣ мекарданд. Дар даштҳои шимол ва шимолӣ шарқтари Мовароуннаҳр забону лаҳҷаҳои гуногуни туркӣ дар доираи истеъмом буданд. Дар соҳилҳои ҷанубии баҳри Хазар як гурӯҳ лаҳҷаҳои эронӣ ғарбӣ истеъмом мешуданд. Қайд кардан лозим аст, ки дар минтақаҳои гуногун ҷамъиятҳои калони араб муқим шуда буданд, ки онҳоро одатан тозӣ мегуфтанд. Дар баъзе шаҳрҳо /Ниспоур, Копон, Кум ва ғайра/ нисфи аҳолиро арабҳо ташкил медоданд.

Агарчи ватани аслии забони дари Хӯросон бошад ҳам, ин забон дар Мовароуннаҳр мавқеи хеле бузургро дошт. Аз ин ҷост, ки забони дари дар мубориза зидди арабҳо чун олате барои ташаккули омма истеъмом мешуд. Яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои маълумот дар бораи паҳнлави забони дари "Нитоб-ал-фехраст"-и Ибн-ан-Надим мебошад. Дар ин маъхаз гуфта мешавад, ки забонҳои эронӣ мен паҳлавӣ, дари, форсӣ, хурӣ ва сурьенӣ мебошанд. Паҳлавӣ забони минтақаи Ҷаҳла /Fahla/ буд, ки он минтақа аз музофотҳои Исфохон, Рай, Ҳамдон, Моҳ-Наҳованд ва Озарбойҷон иборат буд. Дари забони шаҳри Истаҳр /ал-Мадоин/ буд ва дар дарбори шохон мустаъмал буд. Ҷа

забон танҳо дар Хӯросон ва қисмҳои дигари шарқии давлати Сосониён, махсусан дар Балх чун забони оммаи мардум хизмат мекард. Забони форсиро шахсони саводнок, адибон ва монанди онҳо истеъмол мекарданд ва он забони Форс буд. Забони хӯзӣ бошад, аз тарафи шоҳон ва аъёнӯ ашроф дар хилват, ҳангоми баъзу бозӣ ва дар доираи оила истеъмол мешуд. Забони суриёний забони лабирон буд ва як шеваи махлут аз забони суриягӣ ва форсӣ буд. Ин маълумоти ан-Надим дар сарчашмаҳои дигари замон далелнок мешавад.

Аз худи ибтидои давраи ташаккули забони адабии дарӣ тамоми сарчашмаҳои он /ба истиснои як гурӯҳи камчини маъхазаҳо/ ба хати арабӣ навишта шудаанд. Ин ҳолат дар натиҷаи он рӯй дод, ки забони арабӣ чун забони расмии давлатӣ ва дини ислом ба ҳисоб мерафт ва ба забонҳои маҳаллӣ таъсири ниҳоят калоне мерасонд. Аммо дар равнақу инкишофи илму адаби араб мероси маданияи эронӣён роли муҳиме бозид. Яке аз забардасттарин намоёндагони маданияти эронӣён Рӯзбеҳ б. Додӯе /Абдулло б. ал-Муқаддас, в. 757/ мубошад, ки "маҷмуаи "Калила ва Димна" /унвони ҳиндияш "Панчатантра", муаллифаш Бурзӯе/ ва достони *Хусабач-паттақ* /муаллифаш Донишвар/-ро аз форсии миёна ба арабӣ тарҷума кардааст.

Қушиши аввалини забони дарӣро чун забони адабӣ истеъмол кардан дар давраи Саффорӣён /851-900/ буд, ки дар Систон ва Хирот ҳукмронӣ мекарданд. Дар давраи Сомониён /819-1005/ дар Мовароуннаҳр адабиёт ба забони дарӣ ба камоли авҷ мерасад.

Хати арабӣ монанди хати форсии миёна таърихан аз системаи хати ғиниқӣ баромадааст. Нисбат ба системаҳои дигари сомӣ алифбои арабӣ мукамалтар буд: ҳуруфоти арабӣ бо аломатҳои иловагӣ /нуқта ва ҳаракат/ тамоми овозҳои забони арабиро дуруст ифода мекарданд.

Оид ба истеъмоли хати арабӣ барои навиштани /сабти/ матни дари бояд қайд кард:

- барои ифодаи ҳамсадоҳои хоси дари аломатҳои махсус ихтироъ гардидаанд (پ [p], چ [č], ز [z], گ [g])
ва чанд муддат ҳарфи ت [w]);
- барои ифодаи садонокҳои хоси дари аломатҳои махсус истеъмоли намешуданд /масалан, [ē] ва [ō] ба воситаи ی ва و чун [ī] ва [ū] ифода мегаштанд/;
- дар бисъёр мағридоҳ /аксаран дар калимаҳои иқтибосӣ/ як ҳамсадои дари ба воситаи чанд аломат ифода мегашт (س, ش) ва ص барои ифодаи [s], ز, ض, ظ барои ифодаи [z] ва ғайра/.

Ду қайди охириро чун камбудҳои ҷиддии системаи хати арабӣ шумурдан ҷоииз аст.

Аз ибтидои паҳншавии забони дари то ба дараҷаи забони адабӣ баромаданаи асрҳо гузашта буд ва аз ин сабаб забони дари унсурҳои засонҳои гуногунро иқтибос намудааст.

Забони дари аз забонҳои дигари эронӣ бисъертар калимаҳои парфӣени ва суғдиро иқтибос намудааст. Сабабал он аст, ки забони дари дар Ҳуросон ташаккул ёфтааст ва маълум аст, ки Ҳуросон дар ҳудуди Парфия воқеъ гашта буд. Забони парфӣени /забони модарии Ашкониён/ баъд аз воқун шудани тахти подшоҳии онҳо ҳам аҳамияташро дар муддати дароз нигоҳ дошта меомад.

Дар забони дари калимаҳои бисъёри парфӣениро мушоҳида кардаанд. Дар поён ҷанде аз онҳоро номбар мекунем:

بایی —инъикоси ҳа. * = ḡh = чун овози -z- санади калимаи парфӣени будани ин калима аст; шакли лаҳҷаи ҷануби ғарби /порсии миёна/ бо инъикоси ҳамин овози ҳа дар матни порсии миёна аз Туркистони ҷан /bāyī/ маҳфуз мондааст.

čehca - дар ин калима қонуниятҳои хоси забони парфӣени
je > he мушоҳида мешавад, гурӯҳи *he* баъдтар ба *č* табдил
 офт /мк калимаи хужир < *hu-čh²za/. Аз ин қост, ки дар забони
 дарӣ чуфти синонимҳо пайдо мешавад / парф. *dāra* < *dā²ra-ka-
 ва шакли ҷануби ғарбӣ *dās* < *dā²ra-ka- е *pūz* ва *pusaz*
 ва ғайра!; *hezum* / мк ав. *aesma* /, дар шаклҳои ҷануби
 ғарбӣ гурӯҳи *sm= ба =m= табдил мебад: дар сарчашмаҳо
 / икли *hēma* < *aisma-ka/ чуқор мешавад, ки аз лаҳҷаҳои ҷануби
 ғарбӣ мебошад;

nažad (< *ni- zāta) , дар шакли ҷанубии ғарбӣ ба ҷои
 эқ *ž=, ки аз ҳа. *g баромадааст, овози =d= меод; ка-
 лимҳои *zāda*, *zāydan* ҳам аслан шаклҳои шимолӣ ғарбӣ мебо-
 шанд, зеро овози хоси парфӣени *ž(z)* даранд;

tuxm / мк. ав. *taoxman* /; шакли ҷануби ғарбӣ бо
 табдили *x/m > m дар калимаи дарии *mardum* (< *mariya-
taixman / маҳфуз мондааст.

Дар натиҷаи паҳншавии забони дарӣ дар Мовароуннаҳр калима-
 ҳои бисёреи суғдӣ ба он дохил шуданд. Масалан: *pil*
 / "пошна" / < *pada= бо табдили * > l , ки хоси забони
 суғдист; шакли ҷануби ғарбӣ *pl* мебошад. Баромади чуфтҳои
mil ва *mag*, *pāl* ва *mag* ҳам чунин аст.

fām / франг" / < суғд. *z²m* (< *wāma=; *ṣva* =
 "дурахшидан" /; таносуби эқ *e= : суғд. β : дарӣ f қонуният
 ҳосе буд; шакли ҷануби ғарбӣ *vām* аст. Аз рӯи ҳамин қонуният
 калимаҳои *zāz* ва *vāza* ҳам мустақим буданд.

asuyōā (< *ā-suxta-ka-) бо табдили овозии *xt > yd,
 ки хоси суғдӣ мебошад; дар маҳҷаҳои ҷануби ғарбӣ гурӯҳи -xt=
 маҳфуз мондааст.

āḡāz / <сугд. >>ḡ>z/;

ḡōk / <сугд. ḡwK/.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои сугдӣ дар забони дарӣ ба ду восита муайян мегарданд: 1/ аз рӯи қонуниятҳои фонетикии хоси сугдӣ ва 2/ агар он калимаҳо дар матнҳои сугдӣ маҳфӯз монда бошанд.

Забони дарӣ калимаҳои бисёри забонҳои дигари эронӣ /хоразми, с.ки-помири/ ва забонҳои гайриэронӣ /туркӣ, арабӣ/-ро аз даврони аввали ташаккулу равнақаш иқтибос карда аст. Иқтибоси калимаҳои араби ва туркӣ дар давраҳои минбаъдаи таърихи забони дарӣ ривож меёбад. Аз тарафи дигар, маълум аст, ки калимаҳои сершумори забони дарӣ ба забонҳои гуногуни Осиёи Наздик ва минтақаҳои дигар иқтибос гаштаанд.

Маълумоти лозимиро дар бораи забони дарӣ то замони ба забони ҳатӣ мубаддал гаштанаш аз маъхазҳои гуногуни адабӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ пайд кардан мумкин аст. Аз ин нуқтаи назар, сарчашмаҳои зерин пурмоҳияттар ба назар мерасанд /аз рӯи соли баромад ё солҳои ҳаёти муаллиф оварда мешаванд/:

Усмон Амр б. Баҳр б. Маҳбуб ал-Ҷоҳиз /767-809/ "Китоб ул-баен ва табйин";

Абулқосим Убайдулло б. Абдулло ибн Ҳурдодбеҳ "Китоб-ул-баен масолик ва ал-мамолик /844/;

Аҳмад б. аби Яъқуб...б. Возеҳ ал-катеб ал-Яъқубӣ "Китоб-ул-булдон" /891/;

Аҳмад б. Яҳъё б. Ҷаъфар ал-Балозурӣ /в.892/ "Ансоб ул Ашроф";

Абу Ҷаъфар Муҳаммад б. Ҷарир ат-Табарӣ /836-923/ "Таърих-ул-русул в-ал-мулк";

Абу-ул-Ҷароҷ Али б.ал-Ҳусайн ал-Исфаҳонӣ /837-907/ "Китоб ул ағони";

Абу-ул-Хасан Алий б. ал-Хусайн ал-Масъудӣ /в.956/ "Китоб ат-танбеҳ ва ал-ишроф"; Абу Исҳоқ Иброҳим б. Муҳаммад ал-Форисӣ ал-Истаҳрӣ "Китоб масолик-ал-мамолик" /951/;

Абу-ул-Қосим б. Хавқад ач-Насибӣ "Китоб ул-масолик а-ал-мамолик";

Ҷамсулдин Абу Абдулло Муҳаммад Синни Аҳмад б. Абубакр ал-Муҳаддаси "Китоб аҳсан ат-тақосим фи маърифат ул-мақолим" /985/;

Абу-л-Дараҷ Муҳаммад б. Аби Яъқуб Исҳоқ Ибн ан-Надим "Китоб-ул-Феҳрист" /987/;

Абу ул-Карим б. Муҳаммад ас-Самъонӣ /в.1167/ "Китоб ул-ансоб".

Шихабуддин Абу Абдулло Яъқуб б. Абдулло ал-Ҳамавӣ Ёқуб ар-Румӣ /1179-1229/ "Ишод ул-армб";

Абу-ул-Хасан Аби ал-Карим Асирриддин Муҳаммад б. Муҳаммад б. Абду-ул-Карим Иззадин. Муҳаммад ибн ал-Асир аш-Шайбонӣ /1160-1234/ "Китоб ул-комил фи-т-таърих".

Аҳмад б. Муҳаммад б. Иброҳим Ҷамъиддин Абу ал-Аббос ал-Бармакӣ ал-Иббӣли аш-Шайфӣ ибн Халикон /1271-1274/.
"Вафот ал-аъен ва анбъ аз-замон".

Ғайр аз ин, сарчашмаҳои сершуморе ба забонҳои чинӣ, тибетӣ, японӣ, арманӣ, сурменӣ ва ғайраҳо оид ба забони дарӣ маълумоти мухталиф медиҳанд.

Сарчашмаҳои аввалини хаттӣ

Сарчашмаҳои аввалини дариро

ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин

аст.

Ба гурӯҳи якум сарчашмаҳои доимӣ мешаванд, ки қанӯз то пайдоиши аънаи адабиети хаттӣ мушоҳида мешаванд. Ба гурӯҳи дуюм сарчашмаҳои аввалини назми дарӣ ва ба гурӯҳи сеюм сарчал-

маҳри авзалини наср дохил мешаванд.

а. Роҷеъ ба сарчашмаҳои гуруҳи якум маълумотҳои ривоятӣ боқӣ мондаанду ҳалос. Масалан, Ибн Ҳурдодбеҳ бадеҳаеро, ки гуё Баҳроми Гур ва маъшуқааш Дилором сурӯдаанд, овардааст:

Баҳроми Гур: Манам он пили датеъу

Манам он шери яла

Дилором: Неъли ту Баҳроми Гурӯ

Қунятат Бу Чабала

Аҳамиятноктарини ин сарчашмаҳо калимаи ибораҳои гуногуни дари мебошанд, ки онҳоро олимону адибони араб иқтибос овардаанд. Чоҳиз, Табарӣ, Исфажонӣ ва дигарон қайд мекунанд, ки шоири араб Язид б. Муфарриғ ал-Ҳимёрий /в.688/ шеъри ҳаҷвиеро ба забони дари эҷод кардааст.

Гуё дар ҷавони саволи: *شيتت اين شيتت اين شيتت*
/яъне чист ин, чист ин, чист?/ чунин гуфта бошад:

*آبست و نبيذ است و عصارات زيب است
و دنبا فربه و بي است و شيتت هم روسي است*

Шажсе, ки аз аҳли Мовароуннаҳр, аввалин бор ба забони дари шеър гуфтааст, Абу Ҳафз Ҳакими Сугдӣ /650-720/ мебошад ва байташ ин аст:

Оҳуи кӯҳӣ дар дашт ҷиғуна давадо?

∫ надорад ер, бе ер ҷиғуна бувадо?

Ривояте вучул дорад, ки гуё Ҳакими Сугдӣ аввалин фарҳанги забони дариро тартиб додааст.

Қолиби диққат аст, ки ашъори Ҳимёрий ва Сугдӣ ҳанӯз беғун аз қолиби арӯз мебошанд.

Замони навишта шудани як қисми ашъори басо кӯҳнашакл маълум нест. Масалан, дар "Таърихи Систон" сатрҳои шеърӣ шоири гумном оварда шудааст, ки аз ҳамин қабил ашъоранд /шояд соли 642 навишта шуда бошанд/:

فخت باذا روش
فخيمد گرشابپ روش
هسي برست. از جوش
فوش کن می فوش
دوست بنا کوش
باغرين نهاده کوش

Ба ғайр аз ин ду шоир дар маъхаҷҳои арабӣ қайдҳои бисёре дар бораи шоирони дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, Муҳаммад ибн ал-Баъис /в.850/, Абу-л-Ашъас ал-Қумӣ /820-872/, ки танҳо номашон зикр ёфтааст, ягон байте аз эҷодиёташон боқӣ намондааст. Аз шоирони дигар, масалан, Ҳанзалаи Болғисӣ /в.863/, Муҳаммад б. Васиф ас-Сиҷзӣ /в.900/, Бассом Курдӣ Ҳориҷӣ /в.охири асри IX/ ва дигарон байтҳои парокандае боқӣ мондаанд.

Аз ҳамин давра матнҳои на он қадар калону сершумори дари ба системаҳои дигари хат боқӣ мондаанд.

Ба хати суриёни тарҳмаи як қисми матни псалом /ҳр/ ба забони дари, ки аз бозёфтҳои Турфон мебошад, боқӣ мондааст.

Ба хати монавӣ матнҳои бисёре хурд-хурд мондаанд, ки дар байнашон байтҳо ва матнҳои таҳримии мушоҳида мешаванд. Муҳимтарин матн аз ин гуруҳ достони Билуҳар ва Будисаф /аз мавзӯҳои буддой/ мебошад.

Ба хати яҳудӣ /кватратӣ/ ҳам як қатор сарчашмаҳои ин давра то ба замони мо омада расидааст, ки дар байнашон катибаҳо /му-

қимтаринаш китобаш Тинги Азав дар Афғонистони шимоли, соли 752/
ва маълубҳои савдогарон аз Туркистони шарқӣ маъбоданд, ки қалмақта-
рини оқро ба асри VII тааллуқ дошта, аз Дандон Уйиқ ном ҷо на-
вишта шудааст:

б: Анъанаи назми хаттӣи қарӣ аз шоир Абу ал-Яъбағи ал-Аббос
б: Тарҳон ал-Марвазӣ /в. 815/ сар мешавад, ки соли 809 ҳасидлерс
дар васфи подшоҳи Саффорӣ Яъқуб о: Лайс сфармдааст. Байтҳои ин
шоирро Турдодбӯх ҳам дар авраш иқтибос овардааст: Дар "Таърихи
Табарӣ" байтҳои зерин ба ӯ мансуб ҳола шудаанд:

سگرند گندمش بدینت کی او کند
از شاش تہ بین همیشه تہ من

Аз замони эҷодиёти Марвазӣ то авҷи камолоти назми қарӣ /Рухай
ва Ҷидвасӣ/ танҳо қариб як аср гузаштааст:

в. Насри ин давра нисбат ба назми он камтар маълуму маъруф
аст, зеро қисми зиёди матнҳои насри ба алаҷиёти бадеӣ ҳақиқӣ надо-
ранд:

Сарчашмаи аввалини насри қарӣ тафсири Абу Аҳли Ҷуббонӣ: /в.
915/ ба ҷӯш меравад, ки он зикри таълимоти Абу-л-Қосими Самарқандӣ
қандӣ /в. 953/ равона шудааст. Мутаассифона, қалмақтарини дастхати
ин тафсир танҳо ба асри XIV тааллуқ дорад ва гумон меравад, ки
қабриони минбаъда матнҳои тафсириро ҳангоми рӯнависӣ ба қонҳои
грамматикӣ ва услуби забони замони худ мувофиқ мекунанд. Сарчаш-
маҳои бисёреро "Ғаросинома" ва "Аҷоиб-ул-Булдон"-и Абу-л-Муай-
ян Балхӣ, асарҳои гуногуни Абу-л-Ҳасан Амири Нишотурӣ, "Шоҳ-
нома"-ҳои аввалини насри ва байра/ соҳаи намонлаш ва танҳо қар
маъхазҳои гуногун номбар шудаанд.

Сарчашмаи аввалини бозғамол "Дабочаи Шоҳнома" /958/ маъбоданд,
ки таҳти назорати Абу Мансур-ал-Маъмарӣ навишта шудааст: Ин сар-
чашма бо истеъмоли аҷаби ноҷизи қалмақҳои иқтибосшудаи арабӣ ва

шумораи зиёди каллимаҳои кӯҳнаи софи эронӣ, ки дар сарчашмаҳои дигар истеъмоли намешаванд, маълум аст. Аз ин замон сарчашмаҳои гуногуни илму адаб то ба замони мо омада расидаанд.

Дар соҳаи таърих чунин сарчашма "Тарҷумай таърихи Табарӣ" мебошад, ки онро Абу Алия Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Балъамӣ /в. 974/ навиштааст. Ин сарчашма на тарҷума, балки иншои матни адабии "Таърихи Табарӣ" буда, аз ҷиҳати равиши забони адабии дарӣ паҳонат мегирад. Ба ҳули ҳамаи давра "Зайн-ул-аҳбор"-и Абу Саид Абд-ул-ҳафсини аз-Заҳҳок б. Маҳмули Гардезӣ, ки то соли 1041 навишта шудааст, "Таърихи Систон" /солҳои 1053-1063 навишта шудааст/. "Таърихи Байҳақӣ"-и Абу-л-Тазл Муҳаммад б. Хусайн Байҳақӣ /1059 навишта шудааст/ тааллуқ дорад.

Дар соҳаи тиб қалитарин сарчашма "Китоб-ал-абия ан-ҳақиқӣ ал-албия"-и Абу Мансур Муваффақ б. Алии Ҳаравӣ мебошад /асри X/. Ҳале муҳим аст. нусхае, ки онро Алия б. Аҳмад Асадии Тусӣ соли 1056 рӯнавис кардааст, то ба замони мо омада расидааст. Барои таърихи забон аҳамияти ин китоб калон аст, зеро истилоҳоти бисёри тиб ва табиатишиносиро дар баъд мегирад ва матнаш бо ҳаракатҳои навишта шудааст. Аз сарчашмаҳои тибии то асрҳои Ибни Сино боз "Ҳидоят ал-мутааллимӣ"-и Абу Бакр Рабъӣ б. Аҳмади Аҳа-вайнӣ Бухороӣро ном бурдан лозим аст /асри X/.

Дар соҳаи ситораниносия /илм ун-нучум/ "Китоб-ул-муҳалла-илм-Аҳкам-ан-нучум"-и Абу Насри Қумро /967/ ва "Китоб-ат таъҷим-ли-аволи синаот ат-танҷим"-и докиманӣ забарнаст Абу Райҳон б. Аҳмад Берунӣ /1028/-ро номбар кардан шарт аст. Ба ғайр аз тейнонологияӣ, давра, аз ин сарчашмаҳо маълумоте оид ба ди-алектологияи таърихӣ пайдо кардан мумкин аст.

Дар соҳаи ҷуғрофия муҳимтарин сарчашма "Худуд-ул-олам" мебошад, ки онро соли 982 муашифи гуноҳ эҷод кардааст. Сарчашмаҳои дигари боқимонда ба охири асри 12 мутааллиқанд.

Қалғитарки сарчалмаи соҳаи алаби-фалсафи тафсири насри ба ҷасиди Абу ал-Дайсам /асри X/ мебошад, ки муаллифаш маълум нест. Минбаъд дар ин соҳа асарҳои Абу Аля Шони Сино ва Носири Хусрав аҳамияти бузургро доро мебошанд.

Дар соҳаи лин сарчалмаҳои бисёре зучул доштанд. Масалан, "Тарҷумай Тафсири Табарӣ", ки аз тарафи уламои Мовароуннаҳр дар асри X тартиб дода будааст, тафсири китобхонаи университетии Кембриҷ, ки охири асри X тартиб дода шудааст ва муаллифаш маълум нест, ва ғайра.

Аз сарчалмаҳои тасаввуфӣ қатигаринаш "Китоб-ат-тааруф - ли-маъраб аҳл ат-тасавуф", ки муаллифаш имом Абу-бақр Муҳаммад б. Исроҳ Бухорӣ Калободӣ /в. 990/ мебошад ва матнҳои ӯ гуногуни исмоилия, ки ба қалами Носири Хусрав ва муаллифони дигар тааллуқ доранд, аз нуқтаи назари таърихи забон аҳамиятноканд.

Ҷайд қардан лозим аст, ки ғарбсҳои XI-XII асарҳои ба тароми ин соҳаҳо мансуббуда хеле зиёд менамоянд.

Фонетика Сохти овози дарӣ аз сохти овози персия мубина ғарбӣ ҷиллие налорал. Сохти фонетикӣ дарӣ дар асоси таҳлили ҳуруфоти арабӣ¹, ки ба он системаи тартибӣ дар тартиб дода шудаанд, системаи овозҳои забонҳои аз ғарбӣ ба вуҷудомала /тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ Афғонистон ва ғайраҳои сержумори онҳо/ ва таҳлили ғайрҳои гуногуни забони дарӣ, ки ба забонҳои дигар гузаштаанд, барқарор менамояд. Маълум аст, ки

¹ Барои барқароркунии системаи овозҳои персӣ аз ҳама он дастнавиҷҳо ба инбат ғайрӣта менамоянд, ки дар онҳо тамоми ҳарфҳои ғарбӣ таҷуз та шудаанд ва аломати махсус /барои ғайрӣтаи овози w? / истифода шудааст; ғайр аз ин, тағйирҳои сифатҳои /аз қаблӣ *navi'stan/pami'stan, adin/ayin, qu'id/ya'at' z'id/ya'at'* ҳақ аз аҳамият ҳақиқат менамоянд.

дар асрҳои миёна забони дарӣ дорои аҳамияти бузургӣ адабий-маданӣ буд ва таъсири он ба забонҳои дигарӣ эронӣ /пшту, забонҳои помирӣ, ягнобӣ/ ва забонҳои ғайриэронӣ /забонҳои Ҳиндустон, туркӣ/, хеле калон буд. Аз ин ҷост, ки калима ва ибораҳои бисёрӣ дарӣ ба ин забонҳо иқтибос шуда истеъмоли мешаванд.

а. Овозҳои дарӣ.

Системаи овозҳои садонокӣ дарӣ ба тариқи зерин аст:

Садонокҳои кӯтоҳ *a i u*

Садонокҳои дароз *ā ī ū ē ō*

Дар ҷилвали зерин системаи ҳамсадоҳо оварда шудааст:

ҷои талаффуз		лабу-лабӣ	лабу-дан-донӣ	пеш-забонӣ	пахлӯ-забонӣ	миё-забонӣ	паси-забонӣ	бе-ха-забонӣ	Х А Л Қ Р
зич	беҷаранг	<i>p</i>		<i>t</i>		<i>č</i>	<i>k</i>	<i>q</i>	<i>c</i>
	ҷарангдор	<i>b</i>		<i>d</i>		<i>ǰ</i>	<i>g</i>		
	сонантҳо	<i>m</i>		<i>n</i>					
роғ	беҷаранг		<i>f</i>	<i>s</i>		<i>š</i>	<i>x</i>		<i>χ</i>
	ҷаранг-дор	шикофи ҳамвор	<i>v</i>	<i>ð</i>			<i>ɣ</i>		
		шикофи қудула			<i>z</i>		<i>ž</i>		
	сонантҳо	<i>w</i>		<i>z</i>	<i>l</i>	<i>ɣ</i>			

Қайт: Овозҳои *q* ва *c* /ки айн ва ҳамза якҷо нудан-
анд /одатан дар калимаҳои иқтисоӣ дучор мешаванд. Овози *ʕ*,
аҳтимом, дар баъзе шеваҳо истеъмом мепешу бас; баъзан овози *w*
бо овози *x* гуруҳи *x^w/mk* *x^wāstan*, *x^wardān* /талқил меёад.

6. Дар поён асоситарин мисолҳои барои нишон додани асли
баромали овозҳои садонокӣ дарӣ аз сарҷалмаҳои эронӣ оварда ме-
шаванд:

1/ I/ ~ пм. а (< э. қ. *a): *dast*, пм. *dast*,
шқ. *dasta* = "даст"; *asp*, пм. *asp* (э. *aspa*)

"асп"; *kard*, пм. *kard* /ав. *karata* / "кард";

2/ пм. *i* (< э. қ. *i), *u* (< э. қ. *u), *ē*
/кэқ. *ai /-дар ҳаҷои беэала дар аввали калма: *javān*,
пм. *juwān* /ав. *yusan* / "ҷавон", *noḅard*, пм. *niḅard*
/ "ni-ḅat", мк. ав. *paḅat*: / "нобард", *jahān*,
пм. *gēhān* /ав. *gaēdānəm* / "ҷаҳон";

3/ баъзан дар мобайн *ē* пеш аз ҷузьҳои гуруҳи ҳамсадоҳо
паъдо мешаванд: *avē*, пм. *vrīg* (< *vrīka, ҳқ. *vrī-*)
"абру"; *farvīk*, пм. *fravīk* /ав. *frarīdwa* / "фарбеҳ";
rōšak, пм. *rōšn* /ав. *raaxšma* / "равшан".

Қайт: Дар забони дарӣ /бештар дар назм / пег аз *x* ва
сонантҳо *a* ба ҷои *ā* истеъмом мешаванд: *māh* / *māh*
пм. *māh* шқ. *māh* / "моҳ", *xamūs* / *xāmūs*
пм. *xāmōš* (< *a-mūs) "хомӯш".

4/ I/-пм. *ā* (< э. қ. *ā): *āzād*, пм. *āzād*, /ав.
azata / "озод"; *pās*, пм. *pis* /ав. *pāvēa* /
"пос"; *aždahā*, пм. *aždahāg* /ав. *až. dahāka* / "аҷлаҳо /р/"

2/ пм. *ā* (< шқ. *a /дарозшавии садонокӣ а аз
ҳисоби афтидани ҳамсадои баъди он дар таркиби калима /:

sāl, пм. *sāl* < *sarada: /ав. *sarəda*: /"сол"; *hāzār*, пм. *hāzār* < *hazārā: /ав. *hazārā*: /"хазор"; *māh*, пм. *māh*, ав. *masya* /пм. хэ. *matya*: /"моҳ";

3/ пм *ā* < ээ *aya, *om ва ғайра лар натиқан ҷафс-навики сазонорқо ҳангоми афтидани сонанти мобайни онқо: *xāk*, пм. *xāk* < *ayaka: /ав. *aya* = / "хок", *rāk*, пм. *rāk* < *ravaka: /хэ. *rāvaka*: / "тоза", *ōškārā* пм *ōškārāg* < *aviškārā /хэ. *aviškārā*: /"вёв".

□ I / ~ пм. *i* (< ээ *i): *navištān*, пм *ni:vištān* пм *nirīstān* ай "навиштаг"; *pīst*, пм. *pīst* ав. *pīstā* "ордобирён".

2/ лар натиқан ассимиляция ё диссимиляция бо овози ҳиҷок ҳамоя: *myōn*, пм. *mayān*, ав. *ma:byōn*: "миёна"; *aspīst*, пм. *aspōst* < *aspāst*: /аз решаи *ād: "хурдан" / "ришқа, кнучқа": *tīkt*, пм. *tīkt*, ав. *tūst* "холӣ".

3/ баъзан байни ҳамсалоҳон пай ҳам омала лар истилоҳ қалима: *sītāra*, пм. *stārag*, ав. *stār*: "ситора"; *xīrad*, пм. *xīrad*, ав. *xīrat*: "хирал"; *isparγam* пм. *sprahm*, ав. *frasparəγa*: "испаргам".

□ *ē* / ~ пм. *ē* (< ээ *ē /: *šē*, пм *šē* ав. *xšēra*: "шар"; *vīst*, пм *vīst*, ав. *višaiti* "шот", *mīrad* пм. *mīr* ав. *miroyēti* /хэ. *mīyāte* /;

2/ пм *i* (< ээ *i): *tīr*, пм *tīr*, ав *tīrī*: "тир"; *hūčīr*, пм. *hūčīr* ав. *hūčīra*: "хуҷир" /"зебо"/; *mīlād*, пм *mīlād* (< ээ *mīlā dā) уарм. *mīrādāt* ҷани қалима /"милод";

3/ ~ пм *ē* / < ээ *ai /пеш аз сонанти ҲМОҶИ: *vinam*, пм *vīnām*, пм *vānā*: "винан"; *nīm*, пм. *nīm* ав. *nīma*: "ним"; *st* кеп. пм *šēnmīr*, ав. *saēno.mīrəō* "снмурғ";

2/ ~ пм $\bar{e}$ / < эқ *a /60 таъсири ссианти у нар дгҷон
ҳамсон: $n\bar{e}\bar{o}$, пм $n\bar{e}\bar{o}g$ < * $nayavana$: ав. $naiyavana$ -

"неру"; $\bar{c}\bar{e}\bar{r}$, пм $\bar{c}\bar{e}\bar{r}$, ав. $\bar{c}\bar{a}i\bar{r}ya$: "чер" /"голио"/;

$t\bar{e}\bar{s}a$ < * $ta\bar{s}ya$, ав. $ta\bar{s}a$: "теша";

3/ ~ пм ag (< эқ *- $ag\bar{e}$, *- arg .), zero пем ав "z

ag > ay : $\bar{s}\bar{e}\bar{r}$, пм $\bar{s}\bar{a}g\bar{e}$ < $\bar{s}(y)argawa$ = ($\bar{s}y\bar{g}\bar{u}$ $\bar{s}r\bar{g}w$)

"вер"; $\bar{d}\bar{e}\bar{r}$, пм $\bar{d}a\bar{g}\bar{e}$, пқ $\bar{d}a\bar{r}g\bar{a}$: "лер", $\bar{s}\bar{e}\bar{r}$, пм. $\bar{s}a\bar{g}\bar{r}$

< * $sag\bar{r}a$ = /хқ $\bar{s}a\bar{r}n\bar{o}ti$ /"сер";

4/ ~ пм $\bar{a}$ (< эқ * $aiwa$, * ya < : adi ва габра/:

$n\bar{e}\bar{k}$, пм $n\bar{e}\bar{k}$ < * $naima$ /пқ $nai\bar{v}a$: "хуб" / "нок"; $\bar{b}\bar{e}wa$,

пм $n\bar{e}wa\bar{g}$, ав. $vi\bar{d}ava$: "ова"; $\bar{z}\bar{e}\bar{r}$, пм $\bar{a}\bar{r}\bar{e}\bar{r}$,

ав. $adai\bar{r}$: "зер".

□ I/ пм $\bar{o}$ (< эқ * au) $\bar{d}\bar{o}st$, пм $\bar{d}\bar{o}st$ пқ. $\bar{d}\bar{a}u\bar{s}$ -

$\bar{t}\bar{a}\bar{r}$ "дуст"; $\bar{r}\bar{o}\bar{z}$, пм $\bar{r}\bar{o}\bar{z}$, пқ $\bar{r}\bar{a}i\bar{s}\bar{a}$: "рўз"; $\bar{m}\bar{o}\bar{r}$,

пм $\bar{m}\bar{o}\bar{r}$, ав. $ma\bar{o}i\bar{r}$: "мурта"/;

2/ ~ пм $\bar{o}$ / < эқ * awa , * uwa ва габра/:

$\bar{z}\bar{o}\bar{r}$, ав. $zava\bar{r}$ "зур"; $\bar{f}\bar{u}\bar{r}\bar{o}\bar{d}$ пм $\bar{f}\bar{r}\bar{o}\bar{d}$ ав. $\bar{z}\bar{r}\bar{a}$ -

$\bar{v}\bar{a}\bar{t}\bar{a}$: "фур"; $\bar{b}\bar{a}y\bar{o}\bar{d}$, пм $\bar{w}\bar{a}y\bar{o}\bar{d}\bar{a}\bar{g}$ < * $na\bar{d}u\bar{w}\bar{a}\bar{k}\bar{a}$: /хқ. $\bar{v}\bar{a}\bar{d}\bar{h}$ /

"байру".

Ҳамсадоҳо

□ K I/ пм k (< эқ * k) /лар жотилои калма/:

$\bar{k}\bar{a}m$, пм $\bar{k}\bar{a}m$, пқ. $\bar{k}\bar{a}m\bar{p}\bar{a}$: "кам"; $\bar{k}\bar{a}\bar{r}\bar{o}$, пм $\bar{k}\bar{a}\bar{r}\bar{o}$, ав. $\bar{k}\bar{a}\bar{r}\bar{a}\bar{t}\bar{a}$:

"корд"; $\bar{k}\bar{u}\bar{r}\bar{r}\bar{a}$, пм $\bar{k}\bar{u}\bar{r}\bar{r}\bar{a}\bar{g}$, пқ $\bar{k}\bar{a}\bar{r}\bar{v}\bar{a}\bar{h}$ "курра";

2/ $\bar{a}\bar{a}\bar{i}$ аз префикси * $\bar{r}\bar{a}ti$ ва ҳамсади $\bar{s}$: $\bar{r}\bar{a}y\bar{k}\bar{a}\bar{n}$,

пм $\bar{r}\bar{a}y\bar{k}\bar{a}\bar{n}$ < эқ * $\bar{r}\bar{a}ti.k\bar{a}\bar{n}\bar{a}$: /мк ав. $\bar{r}\bar{a}m + \bar{r}\bar{a}iti$ /

"пархон"; $\bar{s}\bar{r}\bar{i}\bar{c}\bar{k}$, пм $\bar{s}\bar{r}\bar{e}\bar{s}\bar{k}$, ав. $\bar{s}\bar{r}\bar{a}\bar{s}\bar{h}\bar{a}$: "қатра"; $\bar{s}\bar{i}\bar{k}\bar{a}\bar{n}$,

пм. $\bar{s}\bar{i}\bar{k}\bar{a}\bar{n}$, ав. $\bar{s}\bar{k}\bar{e}\bar{n}\bar{d}$: "шкван".

9 I/пм g / < эз *g /лар аввали калма ва бозӣ аз п:
gandum, пм *gandum*, ав. *gantum*: "гандум"; *gila*, пм.
gilag, ав. *gərəzā*: "гила"; *angūt*, пм *angust*,
 ав. *angūsta*: "ангуст";

2/пм g / < эз *-к. 1: *nigāh*, пм *nigāh*,
 ав. *nigāsa*: "нигоҳ"; *jigar*, пм. *jagar*, ав. *yākar*:
 "җигар"; *saq*, пм *saq*, моля блякк "саг";

3/ бозӣ аз z, n: *barq*, пм *narq*, ав. *varəka*:
 "барг"; *nargis*, пм *nargis* < ин. қад. *Yarķissos*
 "нарғыс"; *angār*, пм. *angār*, ав. *hāmāra*: "тумон бур-
 лан";

4/ пеш аз эз *z: *gurda*, пм *gurdag*,
 ав. *vərəδka*: "гурда"; *gul*, пм. *gul* < *wz / ав.
valəδa = "гул"; *gušn*, пм *gušn* < *wz / ав. *var-*
šni / "гушн";

5/ пм w / < эз *w /лар префикси *ni-: *guzar*, пм *gu-*
bar, *nibar*, пд *ni(a)bara*: "гузарган", *guzēz*, пм *nigēz* / < *ni-
 + *zaiē* / "гураҳтан"; *guzin*, пм *nigīn* < *ni- *zī* . на:
 "гузидан".

X I/ ~ пм x (< эз *x): *har*, пм *har*, ав.
hara / хд *khara*: "хар"; *hum*, пм *hum* ав. *humb*: "хум";
nohūn, пм. *nāhūn* эз *nāx / хд *nakha* / "нохун";

2/ пеш аз ҳамсалоҳо ~ пм x (< ха. *k): *bart*,
 пм. *bart*, ав. *bartha*: "бахт"; *talk*, пм *tarik* < *torra:
 /к хд *taxra* - "талх"; *xirad*, пм *xrad*, ав. *xratu*
 /нк хд *krātu* / "хират";

3/ ~ ПМ ХW < эқ *h_w (w ба сифати садоноки оянда таъсири мѳрасонад): xwāstan, ПМ xwastan, ав. xwastō.

"хостан"; xwardan, ПМ xwardan, ав. xward: "хурдан";

Suxan, ПМ. saxnan, ав. saxrāni "сухан";

4/ ПМ X (< эқ *h /пеш аз садоноки u: xušk, ПМ xušk, ав. huška: "хуек"; хук, ПМ хүг, ав. hū "хук"; хūн, ПМ хōн, ав. vohuni "хуе";

5/ ПМ X /дар ибтидои калима пеш аз садонок п'а'ло ме-
павад/: хāk, ПМ хāk < эқ *ayaka: /ав. ayā: /

"хок"; хirs, ПМ хirs, ав. aršā: "хирс"; хиртā, ПМ. хотмā

* арман = /мк арм. арман/ "хурмо".

□ 7 I/ ПМ γ / < эқ *γ /: таγ, ПМ таγ, ав. таγа

"таγ, чуқур"; тōγан, ПМ тōγн ав. таγна: "равған";

вахаγ, ПМ вахаγ, ав. вахаγā: "қурбонқа".

2/ аз эқ *k: кер, ПҚ араика: "кучма";

тарā < *takāka: /мк. арм. takak / "эриф. тарора"; dāmā "шимог,
руѳ" < *d(a)māka:;

3/ аз эқ *g дар ибтидои калимаҳои эронии шарқӣ:

γarm < *garm: "гарм, халм"; γōtin, сурд. γwδk "эриф": γal-
tādan, ис. galtte "галтидан".

□ 8 ~ ПМ č / < эқ *č дар ибтидои калима/: čarm,
ПМ čarm, ав. čarmān "чарм"; čāh, ПМ čāh, ав. čāt
"чоҳ"; čēr, ПМ čēr, ав. čāγya: "ғолиб".

□ 9 I/ ПМ j / < эқ *y /дар аввали калима: jādū,
ПМ jādūγ ав. yātu "чо'у"; jīgar, ПМ. jāgar ав. yānā: "чигар";
jāšn, ПМ jāšn, ав. yāšn: "чалн";

2/пм $\check{y} <$ эқ * $\check{y}$, * $\check{c}$ /лар баъзе мануриҳо ба ҷои $\check{y}$,
 ♂ $\check{y}$ маҳфуз мондани $\check{y}$ муқошида шудааст: $\check{v}\check{a}\check{y}$, пм $\check{v}\check{a}\check{y}$,
 пқ $\check{v}\check{a}\check{y}$ "боқ", *anjuman*, пм *hanjuman*, ав. *hanjamaṇa* =

"анҷуман"; *panj*, пм *panj*, ав. *panča*: "панҷ";

3/пм g /лар маъқеи пеш аз y /; $j\check{a}n$, пм
gyān / < *ni-ān; *van* "нафас кашиган" / "ҷон"; $j\check{a}(y)$,
 пм *gyāg* /мк парф. *viax* /"ҷой";

4/ лар ихк шаклҳои муфарраб: $j\check{a}h\check{a}n$, пм $g\check{o}h\check{a}n$, ав.
gāivānam "ҷаҳон"; $j\check{a}n\check{h}\check{a}n$, пм $g\check{o}h\check{h}$, ҳқ $g\check{o}t\check{r}\check{a}$:
 "гаҳар"; $j\check{a}h$, пм $g\check{a}h$, ав. *gāvhu*: "ҷоҳ, мартаба".

[t] 1/пм $t <$ эқ * t /лар ибтидои калима; *tarsidan*,
 пм *tarsidan*, ав. *tərəs*: "тарсидан"; *tār*, пм *tār*,
 ав. *tāvra*: "тор, торикӣ"; *tand*, пм *tand*, ав. *twant*
 "тунд";

2/ пас аз овозҳои роғ: *haft*, пм *haft*, ав. *hapta*:
 "ҳафт"; *ast*, пм *ast* пқ *astiy* "аст";

baxt, пм *baxt*, ав. *barta*: "тақдир".

[d] 1/пм $d <$ эқ * d /лар аввали калима: *dāna*,
 пм *dānaq*, ав. *dāna* "дона"; *dōš*, пм *dōš*, ав. *daōša*:
 "д, ш, киф"; *durd*, пм *durd*, ав. *dužda*:

"дузд";

2/ лар маъқеи баъд аз $n, z, \check{z}$: *banda*, пм *bandaq*,
 пқ $\check{v}\check{a}n\check{d}\check{a}k\check{a}$ = "ғулум"; *namd*, пм *namd*, ав. *nam* -
dišta: "назд/ик/; *mižok*/пм *mižd* ав. *mižda*

"музда";

3/пм $d <$ эқ * t /баъд аз $n, z, \check{z}$: *andar*, пм *andar*, ав. *antara*

"анлар"; *gandum*, пм *gandum*, ав. *gantum*: "гандум";

mard, пм *mard*, ав. *marthya*: "мард".

Дар бисъёр мавридҳо /махсусан дар дастнависҳои асриҳои аввали
исломӣ /ҳамсадоқ δ , ки аз эҷ. $-t-$ па^юло
шудааст, мушоҳида мегардад: *pidar*, ПМ *pidar*, ав. *pitā-*
"палар"; *haftād*, ПМ *haftād*, ав. *haftasti-* "ҳафтод";
ōstāδ, ПМ *awēstād* "устод" < **awa-stā-ta-*.

□ ПМ p / < эҷ $*p$ / дар аввали калима ва дар мавқеи
баъд аз s : *pahn*, ПМ *pahn*, ав. *paṇana-* "пахн"; *par*,
ПМ *parz*, ав. *parana-* "пар"; *pōst*, ПМ *pōst*,
ПМ. *parasta-* "пӯст"; *sipurz*, ПМ *spurz*, ав. *sp-*
zaxa- "испурч"; *faraz*, ПМ *faraz*, ав. *farazāt-*
"Фарасп"; *siparij*, ПМ. *spirij* /суғд. *spnc*, х. **spamja-*,
√*zpa-* "сипанҷ, шипанг".

□ ϵ / ПМ ϵ (< эҷ $*\epsilon$) дар ибтидои калима; *bāki*,
ПМ. *bāka*, ав. *bāki* "бозу"; *bōla*, ПМ *bālāy*, ав.
bāzāzāh- "боло"; *bitādar*, ПМ *bitādar*, ав. *bitāta-*
"баролар";

2/ баъд аз салоноқҳо ва назди $z, m(n)$: *xumē*,
ПМ. *xumē* ав. *xumēa-* "хумс"; *aver*, ПМ. *av-* < **ava-*
/МК ав. *awra-*, Ҳ. *avna-* /"афр"; *āē* < **āva-*
/МК Ҳ. *āvān* /"об / рӯй"/;

3/ ПМ w (< эҷ. $*w$) дар ибтидои калима: *barf*, ПМ.
barf, ав. *vafta-* "барф"; *vizurg*, ПМ *vizurg*, ПМ. *vazarka-*
"бузург"; *bēδ, bēδ*, ПМ. *wēδ*, ав. *vāiti-*
"бех";

4/ ПМ ϵ (< эҷ $*-p-$): *zōvāh*, ПМ *zōvāh*, ав.
zaporis "рӯбоҳ"; *šav*, ПМ *šav*, ав. *xšapa-*
"шав"; *avar*, ПМ. *avar*, ПМ. *irariy* "бар";

"НАВИСТАТ"; *pēsva*, ПМ *pēsōvay* < **pat:sa: pāda*:

"ПЕШАС": ШОЯД ИЛИ ГУРУХ КАЛИМАХО БА ЯГОИ ЛА ЧАИ ЛИГАРЕ ТААЛ-ЛУК ДОПТА БОНАД.

У I/ПМ у (< эх *у): *yāftan*, ПМ *ayāftan*,

ав. *ayarta* "эфтан"; *yār*, ПМ *ayār*, ав. *yavazana*.

(*ā+yāv*) "эр"; *yax* < *ayaxa: /МК, ав. *āka* "ях"!

2/ ДАР МОБАТНИ КЛЛМА: *siyāh*, ПМ *syā* ав. *syava* "свех", *darayā*, ПМ *dṛayā* ПМ *dṛayak*:

"башр"; *myaxad*, ПМ *myaxd* ав. *myaxda* = "МАЯЛ /ХУРОХ/";

3/ ПМ у (< эх *d /БАЛЛ АЗ САЛОНСКО; *šahyār* ПМ *šahyār*, ав. *šahyār* "ПОПНОХ"; *roy* ПМ *rōy*

ав. *raōda* "рүү"; *hāyad*, МК ав. *had*,

ПМ *khad*: "ХОЯД";

4/ ПМ *g, d, w* / < эх *g, *d, *w / ДАР НАЗЛА I: *zay* ПМ *zardōn*, ав. *zair*. *daona* "ЗАРЫН"; *dōyad*, ПМ

dōwed, ПМ *dauvataiy* "ГУЯЛ"; *rāyīz*, ПМ *rādēz* < **pat:daiza* "ПОКЗ".

Ц I/ПМ ц (< эх *z): *zāst*, ПМ *zāst* ав.

zāsta = "РОСТ"; *marc*, ПМ *marc*, ав. *marcyā* "МАРГ"; *kār* ПМ *kār* ав. *kāra*: "КОР";

2/ ПМ цц (< эх *z): *parc*(z), ПМ *parc* ав. *parana*: "ПАР"; *kar*, ПМ *kar*, ав. *kalana* "КАР"; *zar*, ПМ *zarc*, ав. *zarana*: "ЗАР";

Л I/ПМ л (< эх *rd) *sāl*, ПМ *sāl*, ав.

sarōda: "СОЛ"; *gul*, ПМ *gul*, ав. *varōda*: "ГУЛ"; *palang*

ПМ *palang* < *pṛadana /МК ПМ *pṛdāku* = / "ПА-ЛАНГ";

2/пм *l* (< хэ *l): *lob*, пм *lav* /мк лот. *labium*,
анг. *lip* / "лаб"; *listan*, пм *listan*

/мк англ. *lick*, русй лизать /лесилян"; *gultō*, пм. *galog*
/мк. нем. *kehlte*, русй глотка /гулу";

3/пм (*l* /к эқ *l(*l*)): *hamā*, пм. *hamahl* < *hamarva =
/мк. хэ *samartha* / "хамол"; *puh*, пм. *puhl* <
*puva = /мк ав. *paratu* / "пул"; *rahlū*, пм. *rahlūg* "раһула";
/ав. *parasu* = /пахлу";

4/ *l* < эқ *d /лар калпмақон парқин эроня /; *milk*
сугд. *mōw* /моду /мк ав. *mađu*. /май"; *pil* < сугд. *pδ* <
*pada = /мк ав. *pada* / "пай" "сум"; *yōlōn* < *yōd* "к, ywdu
"гулин /зарф".

7c /пм *n* (< эқ *n): *nām*, пм *nām* ав. *nāman* =
"ном", *saṅg* пм *saṅg*, ав. *asaṅga* = "санг", *tan*, пм *tan*
ав. *tanā* = "тан".

m I/пм *m* (< эқ *m): *mār*, пм *mār*, ав. *mairyā* =
"мор"; *farman*, пм *framān*, пк *framāna* = "фармон"; *kām*,
пм *kām*, пк *kāma* "ком";

2/пм *m* (< гурӯҳи ҳамсалоҳо бо *m): *āmad*, пм *āməd*
ав. *āgama* = "амал"; *nišēm*, пм. *nišēm* < *ni.
šadman = "нишем"; *rēman*, пм *rēman* < *raifman =
/мк *firēb*, *firēftan* / "риман /бардор".

S I/пм *s* (< эқ *s пеп аз *t*): *sitora*, пм. *stārag*
ав. *star* = /мк хэ *stār* / "ситора"; *sutūn*,
пм *stūnag* ав. *stūna* /мк хэ *sthūnā* / "сутун";
ast, пм *ast*, пк *astu*, ав. *asti* "аст";

2/н пм s (< эқ *s): *sēlli*, пм *sē*, ав. *śā-*
ya-, пқ *śitiya-* "се"; *pusar*, пм *pus* пқ *puṣṣa-* "писар"; *pās*,
 пм *pās*, ав. *pāśa-* "пос";

3/н пм s (< эқ *š) нар гуру хрон мухталиф: *xīrs*,
 пм *xīrs*, ав. *arśa-* "хирс"; *śōst*, пм *śōst*, пқ *śauśtar-*
 "луст", *pist*, пм *pist*, ав. *pīśtra-* "ордонбурён".

§ I/н пм š (< эқ *š): *gōš*, пм *gōš*, пқ *gauśa-*
 "гум"; *xīšt*, пм *xīšt*, ав. *iśtya-* "хит"; *rēš*, пм. *rēš*,
 ав. *raēśak* "реш";

2/н пм š (< эқ *xš): *śak*, пм *śak*, пқ *xšavra-*
 "шакр"; *rōśak*, пм *rōśh*, ав. *raorśna-* "равшан"; *āśnā*, пм
āśnāg "ошно" < *a-xšna-ka-;

3/н пм š (< эқ *rš): *kaśdan*, пқ *kēśidan*,
 ав. *karś-* "кашман"; *pušt*, пм *pušt*, ав. *paršti-*
 "пумт"; *buš*, пм *buš*, ав. *barśā-* "буш/ёл"

χ I/н пм ž (< эқ *ž): *žānū*, пм *žānūg*, ав.
žānū /мк хқ *jānu-* "зону"; *gura*, пм *wara*, ав. *vaṣra-*
 /мк хқ *vāra-* / "гурз"; *žūr*, пм *žūr*, ав. *žūra-*
 /мк хқ *hvaras-* *kāwō* / "зур";

2/н пм ž (< эқ *j-): *dirāz*, пм *dirāz*, ав. *drajāh-*
 "лароз"; *zadan*, пм *zadan*, ав. *jainti* "залан"; *zišt*,
 пм *zišt*, ав. *jēštayama-* "зит";

3/н пм ž (< эқ *č): *rōz*, пм *rōz*, пқ *raučak*
 "руз"; *tāzad* пм *tāzēd*, ав. *tāzati* "розал"; *arāz* <
 *arč-: /мк арм. *arčič* / "арэмз" / "күпрошм".

ž (< эқ *z, *ž, *j, *č, *š): *žāla* < *jarda-
 /мк хқ *hrādūn* / "жола"; *āždakā* пм *āždakāg* ав. *arīs*.
daḥākō "ахлахо /р/"; *miža* /мк пм *mezīn*
 "мижа залан", хқ *mišati* / "мижа".

h 1/1-пм *h* (< эқ *h) *har*, пм *harw* пқ *harwa*:
 "хар"; *cahar*, пм *wahār*, пқ *wahāra: "бахор"; *deh*,
 пм *dēh*, пқ *dahyu*: "дах".

2/1-пм *h* (< эқ *h, *f) *jihān*, пм *gehān*, ав.
gaēvānəm "ҷаҳон"; *kōh*, пм *kōf*, ав. *kaofa*:
 "кӯҳ"; *datān* пм *datān*, ав. *zafan* "дахон".

3/1-пм *h* [$\leq$ эқ *s (пқ *š*, ав. *s*): *dah*,
 пм. *dah*, пқ *dava*: ав. *dasa*: "дах"; *mēh*, пм *mēh* пқ
maδ-sta: ав. *masya* "меҳ"; *āhū*, пм *āhūg* < *āhūka:
 /мк ав. *asū* = / "оҳу";

4/1-пм *h* (< эқ *δ): *dhad*, пм *dahēd*, ав. *dadhaiti*
 "диҳад"; *spāh*, пм *spāh*, ав. *spāda*: "синоҳ"; *xwāhad*,
 пм *xwāhishn* < *hwād: /мк ҳқ *svādote*/
 "хоҳад".

5/ баъзан пеш аз *š*. Я па²ло мешавад: *hēzum*, пм. *ezm*
 ав. *aēsta*: "ҳезум"; *hoš*, пм *ōš* ав. *uši*
 "ҳуш"; *hēš*, пм *ēš* пқ *aiwa-siy* "ҳеҷ".

Хусусиятҳои мо, фонологии
 забони дарӣ

Соҳти мо фологикӣ забони дарӣ асосан
 ба соҳи мо, фологикӣ забони ҳеҷраи

алабии тоҷик мутобиқ аст. Ҳамакунга он нақшҳои гуногуни морфологиче-
 ро қатъӣ қадан муқим аст, ки то ба замонҳои мо нарасидаанд;
 гуруҳи лигари нақшҳо танҳо дар лаҳҷаҳои муқтасимӣ боқӣ мондааст
 ва як қисми шалҳои морфологиче дарӣ ба лигари гуногуни ҷиддий дучор
 шуда, дар истеъмолати табиавути қалоне ба амал омадааст.

а. Ҳиссаҳои номӣ.

—Суффиксҳои *-ān* ва *-hā* шакли ҷамъро шӯда мегарданд.

Суффикси *-ān* /мк пм - *ān* / аз ниспониҳандиаш падлаҳи реинитиви ҷамъ- *ānām* /ниг. ба сарқ. 32. /, суффикси *-hā* /мк пм - *hā* /-ро донишмандон ба суффикси ҳиссаҳои номии абстракт **-iḥwa* мансуб мешуморанд. Суффикси *-* вариантҳои *-gān, -yān, -wān, -hān* дорад. Варианти *-gān* дар он сурат пайдо мешавад, агар калима дар давраи миёна ба суффикси *-ag* /эқ-ака- / ба охири мерасад. Дар шакли танҳо овози *g* дар охири калима аз байн рафта, дар шакли ҷамъ пеш аз садоноки *a* маҳфуз мемонад:

танҳо *banda* /мк. пм. *bandag* / ҷамъ *bandagān*

танҳо *niyā* /мк. пм. *niyāg* / ҷамъ *niyāgān*

Варианти *-yān* ҳангоме пайдо мешавад, ки охири калима дар давраи миёна сонанти *y* дошта бошад: /з. *rāyān* т. *rāy, rā* /; варианти *-wān* дар калимаҳои ба вучуи мӯял, ки маҳтум ба *w* бошанд: /қ. *abgimān* т. *abwī* /; варианти *-hān* шояд чун контаминацияи *hā* ва *ān* маънидош буда тавонад /қ. *ān jāhān* т. *ān jā*. /.

Аз мағнӯе, ки ҳаракатҳои он пурра гузашта буданд, маълум мегардад, ки суффикси *-hā* варианти *-hā* доштааст /қ. *kāhīhā, raumānīhā* ва ғайра /.

Дар истеъмоли ин суффиксҳо сармаҳсулики *-ān* ба назар мерасад / *jīdalān, saugardān, dīnān, jamān, naḥotkān* /.

Баъзан шакли *-agān* ба ҷойи истеъмоли *-ān* ва ғайра / Ҷозизи қайд аст, ки дар баъзе кӯбраҳои номӣ ҳам муайяншаванда ва ҳам муайянқунанда дар шакли ҷамъ истеъмоли мешаванд:

marḡmān-i riyādagān,
miryām iāvaragān,
hūlān-i ziyā'čāšmān,
zanān-i dī'au'bdagan-i hijrat karḡdagān,
dēvāhā-i nēkō rōš'bdagān

/эъне лебоҳок нек пушилашуда/.

—Бандаки изофиро, ки дар забони дарӣ пақлҳок *ī* ва *ē* яорад /дар пақлави *ē*, дар монавӣ *ʔy(g)*/ ба ҷонишини ишратӣ-нисбии иқ **hāyaka-*/иқ *hāya-*/ мутааллиқ ме-шуморанд. Дар матнҳои азвали дарӣ бандаки изофӣ ба воситаи ҳарфӣ *ī* ифода мегардад:

زبانى و د - zanān-i xvāδ,
کشتى پيغران - kuštan-i rayrambālān,
بى سببى خوابى - ba sabab-i xvābē.

Без аз калмаҳои махтум ба садонок ба воситаи алифӯ ёт ифода мегардад:

فاسانای پیشینگان - fasāna-i pēšīnagān

—Морфемаи *-ē*/им *-ē(w)*, дар матни монавӣ *ʔyw*, ки ба предмет маънои ягонагӣ ва номуайяни мебахшад, ба иқ **aina* /иқ *aina*, ав. *aēva-* "як"/ мансуб аст.

Тахмин мекунамд, ки морфемаи *-ē*, ки дар ҷумлаҳои му-раққаби тобеъ мустаъмал аст, ба ҷонишини ишратии **aita-*/иқ *aita-*, ав. *aita-* "ин" /мутааллиқ аст.

—Морфемаи *-rā* /им *rāy*, пақл. *rā*, монавӣ *ʔy* / ба иқ *rādiy* мутааллиқ аст.

Дар забони дари доираи истеъмоли ин морфема васеътар буд. Гафр аз ҷиҳати пурқунанди бевосита *гā* дар мавриқҳои зерин истеъмоли мелуд:

муноскибат- *bābē xvāhad būd qhrāl; Xvārizm-rā,*
 ифодаи амал- *ō-gā durūy gufta nayāmād,*
 мақсад - *az Yamān āmadand bēlān kardan; Kābo-rā,*
 сабаб - *az kār bāh āstāda sabab-i bēmāri-rā,*
 замон - *nomak-i pēstn-rā bāde bar xvāst,*
 муфтадо - *gojand, ki malik-i Cīm-rā sesad u šast*
nāviyat dārad.

Дар бисёр мавриқҳо дар қолиқҳои махсус бо пешоянли меояд:
az māhiyān-rā du māhi dād; ō kōdak ast va
bar dardū xohm-rā sobe natavānad ketolan.

Маҳз аз ин гуна истеъмоли морфемаи *-rā* баъдтар дар забони пешоянли *bar-tāy* "барои" ва пайвандаҳои *ē-rā* ва *z-ē-rā* "зеро" пайдо шудаанд, ки дар таркибашон морфемаи *ē* похил аст.

—Морфемаи *mar* бо ҳамроҳии *-rā* барои ифодаи пурқунанд-бевосита истеъмоли мешавал: *mar ān kuita-rā rafta pin-dāstand.*

«*Mar Se-rā* ҳам истеъмоли мешавал:

Mar labbat kamtar jāband

Одатан морфемаи *mar*-ро ба решан **hmar-//*smar-* "шумурдан" /мк марра, омор ва г:/ нисбат медиҳанд. Барои таълиқи маъно /мк пешоянли русӣ насчет- "насчет экзаменов надо подумать" дар забони гуфтугӯӣ/. Ин этимология истеъмоли морфемаи *mar*-ро бо муфтадо Фаҳмотар мегардонанд:

amdar ān Isāh mar xalqi biyār bimirand

—Суффикси *-tar*, ки дараҷаи қўёсии сифат месозад, ба им *-tar* ва пқ *-tara* мансуб аст.

—Суффикси *-tan* аз ҳақати баромалаш таркиби буда аз *tan* ва *-in* иборат аст, ки *-in* дар навошти худ ба *in*, ав. *aēta*: мутааллиқ мебошад:

—Шаклҳои шахсида ҳам маҳфӯз мондаанд: *beh, meh, koh, sarah* аз қабилҳои онҳо буда, аз **vas-ya*, **mas-ya*, **kas-ya*, **sra-ya*: пайдо шудаанд, ки *-ya* суффикси параҷаи қиёсии сифати порсии қалим мебошад; дар каллимаҳои *mahist* ва *nuxust* шакли дигаршунани суффикси параҷаи олии сифати порсии қалим боқӣ мондааст; дар каллимаҳои *afān* ва *kuān* суффикси параҷаи олии сифати эронии қалим *-tama* маҳфӯз мондааст. Суффикси *-in* дар каллимаҳои зерин параҷаи олии сифатро ифода мекунад: *beh-in, meh-in*, ки аз рӯи ҳамин қоида каллимаи *amwal-in* аз асоси араби сохта шудааст.

—Шаклҳои ҷонишини шахси сеюми танҳо *way* аз **awākyā* ва *ō//ōy* аз **āwākyā* баромалаанд^I; ҷои ҷаид аст, ки дар ҶМ танҳо шакли *ōy* вуҷуд дошта, шакли *ō* шояд ба шакли парфӣи алоқа дошта бошад. Ҷонишини шахси якуми ҷамъ баъзан дар шакли *amā* дучор мешавад. Чун ҷонишини шахси сеюми ҷамъ шакли *ēsān* истеъмоли мепуд /мк ҶМ *awesān*, ки чун шакли аз *awēk* **awākyā* ва барҷаи ҷонишини *-sān* маънипод мешавад/.

—Дар зарфҳои *ēdat* ва *ēdūn* боқивондаи шакли ҷонишини иборатии **aita* /мк ҶМ *ēd* /маҳфӯз мондааст; истеъмоли ҷонишини номуайяни *and* ҷойи шакл аст: *haft sāl u and māh*.

^I Муқоиса кунед ав. *awāh, awāhē* ва порсии қалим *awākyā*, ҷои задал шуд ба таркиби дар паҳламузори ҳаҷоҳи дарозу кӯтоҳ вобаста бошад.

б. феъл.

Бандакҳои феълии дари = *am*, = *ad*, = *and* ба шаклҳои бандакҳои феълии эқ **-ami*, **-ati*, **-anti* мансуб шумурда мешаванд. Қол он ки бандакҳои феълии пм = *ēm*, = *ēd* ва = *ēnd* мутааллиқ ба шаклҳои *ayami, *ayati, *ayanti мебошанд /мк сах. IO3/: дар ш. 2 ҷамъ бандакҳои = *ēd*, *ēt*, = *ē* мушоҳида шудаанд.

Бандакҳои феълии = *ād* /3 т./ иллондихандаи ситраи хоҳишмандист: *varād*, *di hād*, *tānād*, *vidalād*, *survād*, *vād*, *vyarigād*, баъзан шакли шахсҳои дигари ин ситра дучор мешавал: *rujām*, *vi dānād* Таърихан ин шаклҳо баанҷозии ситраи алоқамандии эронии қатим мансубанд.

Ҳиссаҷаи *vi-* дар матнҳои котибӣ /қалим/ як вазифаи таъкили феъл қорад ва бо шаклҳои гуногуни феълии истъомол мешуд: *viduād*, *viduft*, *vidufta ayād*, *viduftaast*, *viduftan*, *vidufta*, *vidūyanda* ва ғайра. Таърихан ин ҳиссаҷа ба пм *vē-*, ав. *vost* (< *vait) мансуб аст.

Ҳиссаҷаи *hamē*, ки шакли кӯҳнатари *mē*/мә/ мебошад, бо шакли феълии омада, лавомноӣ, тақрори амал, мӯлқаратиро нишон медиҳад ва ҷои он нисбат ба шакли феълии собит нест: *kujā hamē ramēd*, *padūyād hamē*, *rahim ayād hamē*, *hamē var xanād*, *hamē jāng karōand*, *hamē sox. tō ayand*

Ҳиссаҷаи *hamē* яқҷоя бо ҳиссаҷаи *ve-* дар як шакли феълии омада метавонад: *hamē vitaršid*, *hamē vixvākē*, *vi mē vāyād raft* ва ғайра. Дар бисёр мавридҳо ҳиссаҷаи *hamē* вазифаи зарфро иҷро мекунад /мк *hamē* -лонӣ/, ҳамеша < "hamē ainq, ки 3а қалимак *ayū* "тулонӣ" мутааллиқ мебошад.

Ҳиссачан - ē баъд аз шакли феъли истеъмом шула, дар замонҳои ҳозира ва гузашта амалу ҳаракати ғайриреалии ва дар замонҳои гузашта танҳо амалу ҳаракати оддиро ифода мекунанд:

kunade, vctavānistē, jāda vūde

ва ғайра; инчунин пас аз бандакҷонишини мустаъмали будааст: *dān-temonē, našunūdātē*, шакли қаллими тарии ин ҳиссача - ēd мубошад: *guftēd, vurdēd, vctamistandēd*

Ин ҳиссача бо шакли 3 т. сифати хоҳишмандии феъли *hastan* /мк шм *hē(s)*, эҷ. *hast /аз релани *ax*: "будан"/ мансӯб аст.

Ҳиссачан - ā бо феъли омада, ҳаҷҷоннокиро ифода мекунанд ва бо шаклиҳои шахси 2 ва 3 истеъмом мешаванд: *guftā, dōyā, guftiyā, tamēgēdā, ravādā* ва ғайра. Ин ҳиссача бо ҳиссачаҳои номӣ ҳам мустаъмали аст: *mābarā, šakhyātā, dīroḡā, yā rāst-manigā* ва ғайра. Истеъмоли ин гуна ҳиссача дар забони сугдӣ ҳам маъмул аст.

Феъли *āmadan* чун феъли ёриликданла барои сохтани шакли маъбули феъл истеъмом мешаванд: ва *Badā kistā āmeda vūd, ēlān kē yūd karda āmadaast, mēx nigāh dēstā āyād*, ин гуна истеъмоли феъли ёриликданла давоми истеъмоли он дар забони порсии миена мубошад ва феъли *šudak* ҳанӯз маънои лексикаширо нигоҳ дошта чун синоними *raftan* истеъмом мешаванд: *hak kē az Misa va Makka xvōšad šud, šay māšiq būyad šudan*

Сурффикси = ān барои таъкили шакли каузативӣ истеъмом мешуд /мк дар порсии миена-ёнӣ.

Шакли кӯтоҳи маспар баробари шакли оддӣ он истеъмом мешаванд: *padānod guft, vājē būvad šāē vān ān rāh raft, va hē mas vāx gurert natavānam;*

таърихан ин шакли маслар ноияд ба маслари эронии қадим махтум ба * *tayaiy* таваллуқ дошта бошад /мк ав. *karatēc* /.

Дар ноён ҷадвали таносуби шаклҳои сифатии феълӣ оварда мешавад:

	Сифат хабарӣ	Сифат алоқа- манӣ	Сифат хоҷишманӣ
порсии миёна	<i>zawēd</i>	<i>zawād</i>	<i>zawēh</i>
дарии классики	<i>hamē zavad</i>	<i>zavad</i>	<i>zawād</i>
тоҷикии имрӯза	меравад	равад	
	сифат хабарӣ	сифат шартӣ-хоҷишманӣ	

в. Ҳиссаҷаҳон нутқ.

-- дар матн шакли қўҳнаи пешоянӣҳои *bad* /пм. *rad*/ ва *andar* /пм. *andar* /истеъмоли мешавад, шакли бад дар забони ҳозираи тоҷик баъзан дучор мешавад /бад-ин, бад-он, бад-ӯ/; *andar* на танҳо дар шакли ҳозираи дар, балки дар шакли лаҳҷавии —анда ҳам мақдӯз мондааст. Гайр аз ин, пешоянӣҳои *abar* ва *aba* дучор мешаванд.

—дар забони дарӣ пешоянӣҳо чун пасоянд истеъмоли мешаванд:

дари: *andar in jahān* — саймат анорат занан бидаро;
zabān kard bar — аз қавми ин дикат бар
Abd affak — yakē pāra gošt ast.

Як каллимаи ӑриллиҳанда ҳам чун пешоянд ва ҳам чун пасоянд
истеъмом мешавад:

*ba arbāni šigar ebūn xvondam serun az in
kitāb ba kitābi faxriyati šahrā andar
faxriyati šahr Amul andar ki..
az šahr ebūn raft va bar adā bar be-
ēstād.*

Қоллоҳон гуногуне дучор мешаванд, ки дар онҳо пешоянд бо
пасоянд якҷо омалаанд:

*ba dasti say andar, az ānān andar, ba dāra
bar, az sab šāl bāt, az dān: adam farān;*
—пешояндҳои изофӣ ва нома олатая бо ҷузъи номии зронӣ

истеъмом мешуданд:

*pēštar az, pēši, az pēš, bar pēši, farā
pēš, pōši, az pas, širān, ba širān, bar az,
bar ba, xavāri, aftān, dard andar dirdi
va gāra.*

—дар ин наъра аллакай пайвандаки ки серистеъмом аст, ки
он вазиғай се пайвандаки порсии миёна /ка-ки, вақте ки,
кē -"ки" ва ки-"агар, вақте ки" /адо мекард.

Қайдоқ онд ба синтаксис Ҳангоми тамаққули забони дари чун
забони алабӣ сохте синтаксиски он,
ки то ба забони имрузаи тоҷик бе тағйироти ҷилиӣ омада раси-
дааст, шакл гирифтааст. Ниспониҳандаи асосии ин ҳолат барқарор
шудани тасрифи феъл ва истеъмоли он дар замони гузашта мешавад.

Чунон ки маълум аст, асоси замони гузаштаи феъл ба сифати
феълҳои замони гузаштаи махтум ба *-ta* алоқаманд аст. Шакли
забони гузаштаи феъл дар порсии миёна бевосита аз сифати феъл-
ҳои порсии қадим махтум ба *-ta* паҷдо шудааст. Дар мавриди

Истеъмоли феълҳои гузаранда мубатало ба воситаи бандақониёниҳо
/am, -at, -aš ва ғайра/ ифода мегард, ки ҷои онҳо пойдор набуд/
ки нишондиқандаҳои шахси нумора дар забонҳои қозираи померӣ/.
Ба ғайр аз ин, дар порсии миёна некли таркибии феъл дар замони
гузашта, ки аз феълҳои асосӣ ва феълҳои ёридиқандаи *hastan*
тартиб меёфт, истеъмоли менамуд /mad ham, mad hāh, mad
ва ғайра/. Аз ин накли дар забони дари нақли замони гузаштаи
мутлақ пайдо шуд /āmedem, āmedi ва ғайра/. Вале дар ноқи-
лоқ давран таълиқҳои забони адабии дари неклиҳои бисёрӣ замони
гузашта бо бандақониёниҳо вуҷуд доштанд, ки менамуд ба неклиҳои
пурсии миёна менамуд:

ān ki-m šunūd;
dāstfāš sanān u kamān u kamāl;
Zakariya va šar andeh xvāš šūd-aš ki...;
in dāstānam li mābāl šunūd.

Дар ин мисолҳо бандақониёниҳо мубаталон ҷумла менамуд.

Хусусияти дигар он аст, ки як бандеки феълӣ бо гурӯҳи феъл-
ҳои истеъмоли мешавад:

—бандак бо феълҳои якум:

ājiz šūd-ēm va az kama bōz mānd;
mufahayyis šūd-and va nasānist;

—бандак бо феълҳои охири:

az bāni tu az sajd bāh dāwōd va raft-om;
šun mardemān ān hāl bišōd, guft-and

—феълҳои ба бандак дар мубоғи ду феълҳои бандакдор:

šikam, ō bišikāftand va d. l. u jigar, ō bōšūn
āvardand va dar ān tošt mišād va ān bō var ō
zāstand.

Ифодаи муносабатҳои мубатало ва шурӯҳи нақли дар забони дари
ба васеътаври давран истеъмоли пасояниҳо = 2ā вобастааст.

Дар баробари муносибати қубтадо ва пурқунанда барои соҳи
чулла муносибати муайяншаванда ва муайянкунанда ҳам аҳамияти
қатъия дорад. Қайд кардан лозим аст, ки дар он давра дар маврид-
ҳои бисёре муайянкунанда пеш аз муайяншаванда меистад.

-муайянкунандае, ки ба воситаи исми шӯда ғайтааст:

*Jikān šakrūn, šanser zaxm;
Zalvil āyūn; zan xvākar;
xibāvand; dōbrand tāma*

-муайянкунандае, ки ба воситаи сифати шӯда ғайтааст:

*nēko varādar, ālem wazīr,
nāšim guftārē, šim farzand,
buzurg raykar, māy jōyha,
dileru pīšvin markō, rumi zabān,
saxt sara va nazd gissa;*

-муайянкунандае, ки бо сифати дараҷаи қисси шӯда ғайта-
аст /одатан ба маънои дараҷаи олии/:

*diramitar markō; xvaštar ābē;
buzurgtar šoh*

Қайд кардан лозим аст, ки дараҷаҳои сифати дар қолибҳои
ғуноғуни синтаксисӣ истифода мешаванд:

ān i - di'ī man az ān i tu ranjurtar ast;
 ilā'ī say va širi tara buvad ān i
 viz ki jav xvarda buvad.

Кайд: калмакчи ān дар мисоли якум ба ҷои di'ī ва дар
 мисоли дуввум ба ҷои širi омадааст.

in i - rā'āni šutari yulām darīda būd
 va in i ūmar durust būd;

az ān i - rādīšahi az ān i dāne buvad;
 xvardi tu va az ān i farzandāni
 tu hama az in bāšad

Кайд: ноияд иборат "айни..." дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба
 иборат аз in i дарӣ мансуб бошад.

Баъзан соҳибият ба чунин восита ифода мегардад:

merdum nafas-ai ilmradi' ast...;
 va javkari xvēš nikoyat minard ras ān
 bīdgarāš va kucakāš dahr bāšad...

Дар мавриқҳои мухталиф хабар бо муобало мувофиқат намекунад:

муобало дар шакли танҳо ва хабар дар шакли ҷамъ: *bād ān*
dēv ma'vā dāstānd;

муобало дар шакли ҷамъ ва хабар дар шакли танҳо:

az dāni dandagī' va mardē farzūt
farzandān in ayad?

Дар матнҳои насри он давра феъл-хабар на ҳамеша дар охири
 ҷумла меомад:

jak šā'ita buvad ēšāmtā bīdurg;
ras bēgūn āmad farmani amīr...

Синтаксисӣ таърихӣ забони дарӣ ба таври боду ноияд таҳқиқ
 нилудааст.

Az maghi Barucgon

adam Dārayavauš xšāyardiya vararka xšāyardiya
 xšāyardiyanām xšāyardiya Pārsaiy xšāyardiya dahyūnam
 Vistāspokhyā pūtra Arišamakhyā napā Hakāmanišiya.
 Vātīy Dārayavauš xšāyardiya manā pitā Vistāspa Vi-
 tāspokhyā pitā Arišama Arišamakhyā pitā Arižaramna
 Arižaramnakhyā pitā Čišpiš Čišpiš pitā Hakāmaniš.
 Vātīy Dārayavauš xšāyardiya amahyarēdiy soyam Hakāma-
 nišiya dahyōmahy haca paruvryata amātā amohy
 haca paruvryata hoyā amāxim taumā xšāyardiya āha
 Vātīy Dārayavauš xšāyardiya VIII manā taumōyā tayaiy
 paruvam xšāyardiya ōha adam navama IX davitapaxa-
 nem soyam xšāyardiya amohy. Vātīy Dārayavauš xšā-
 yardiya vašnā Auromaxdāha adam xšāyardiya omiy Au-
 romaxda xšāyādam manā frābata. Vātīy Dārayavauš
 xšāyardiya imā dahyōva tayā manā patiyāišā vašnā
 Auromaxdāha adanšām xšāyardiya āham Pārsa Ujā bā-
 čirwiš Adūtā Aročkāyā Mudriāyā tayaiy drayakhyā
 Sparda Yauva Mēda Armina Kotpatura Pārduva
 Zraka Haraiiva Uvāramy Baxtiš Sugda Gadāra
 Saka Jatagrvi Harouatiš Maka fraharavam dah-
 yōva XXII. Vātīy Dārayavauš xšāyardiya imā dahyōva
 tayā manā patiyāišā vašnā Auromaxdāha manā bedona
 āhatā manā bōjra abarotā tayōšām katōme ošōjya

xšapavā raucapativa ava akuvavayata. Vāty Dārayavauš
 xšayardiya atak imā dahyāva martiya haya agriya
 āha avom ubartam abaran haya avim āha avom uf-
 rastam aparsam vašnā Anamendāka imā dahyāva tayonā
 monā dātā aparizāya yadāšom hātama adakya avāda
 akuvavayata. Vāty Dārayavauš xšayardiya Huramaldā-
 maig imā xšadām frōkara Anamendāmaig upastam
 abara yātā imā xšadām hamadārayaig vašnā ku-
 ramendāka imā xšadām dārayaig. Vāty Dārayavauš
 xšayardiya imā taya monā kartam pasōva yadā vāzja-
 diya abasam Kobūjiya nāma Kūravš purta amākam
 taumāyā havvan idā xšayardiya āha avakya Kobūji-
 yakya brātā Bardiya nāma āha hānātā kamapita
 Kobūjiyakya pasōva Kobūjiya avam Bardiyam avaja
 kānshyā maig avdā abasa taya Bardiya avajata pe-
 sōva Kobūjiya Mudrayam āiyava pasōva kēra avim
 abasa pasōva drauga dahyavā vāty avosa utā
 Parsaig utā Modaiy utā aniyāvavā dahyāvavā. Vāty
 Dārayavauš xšayardiya pasōva I martiya magai āha
 Baumāta nāma havv udapatatā hātā Paiciyāvavādayā
 Anakudriš nāma kavfa hātā avadāša Viyaxnolgya mih-
 yā XIV raucābiš Vanātā āha yady udapatatā havv
 kānshyā avāda adurūjya adam Bardiya amiy haya
 Kūravš purta Kobūjiyakya brātā pasōva kēra havv

se Sami. Sija adava kača Kabčija ošy avem ašyev
 va utā Pasa utā Māda utā anija dākyatā sšāpam
 kav agarbčyātā Čermapakabys nōšyē IK reičabīs
 pāntā āha suvā kšāpam agarbčyātā pōšva ka-
 čyja vūmāšyūs amāryātā. Vity Pānyavūs sšā-
 yōdya aita sšāpam taya Čarmāta taya magos ad-
 nā Kabčijam aita nšāpam kača paruvyata amā-
 xam tāmšyā āha pasōva Čarmāta taya magos et-
 nā Kabčijam utā Pānam utā Mādam utā anijādab-
 yōva kav čyātātā vāpōšijam avūtā kav sšāya-
 vija adava. Vity Pānyavūs sšāyādyā nōy āha m-
 taya nōy Paba nōy Māda nōy amāšm tāmšyātā nā-
 čy taya avem Čarmātam tayam magum sšāpam di-
 tam čamšyā kēnāšm kača dāšm atanda kēram
 vasy avjōnyā taya. paranam Čerdijam adānā ana-
 kyarādhy kēram avjōnyā māžamām kšāšōky taya
 adam nōy Čerdija avy taya kēnūs pūša nāšy
 sstānōy pōy Čarmātam tayam magum yata adam
 anšam pasōva adam Anmāzādēm pōtjovā tōy An-
 mādōmāy upōšm obava Pōpōšānūs mōšyē k r-
 čabīs dāvātē āha avōšē adam kadē kōnānīs mē-
 kyānīs avam Čarmātam tayam magum avjōram utā
 tōyātōy pātōmā mōšyā anūšyā ākātā Sīnāy-
 vōšī nōna didē Mōšyā nōmā dākyūs Māšyām.

satim avājanam xāyānsim adam adinam vāsā Au-
 ramardāka adam xāyādiya abavam Auramarda xāyā-
 am manā frābāra. Vāty Dānyavauš xāyādiya xāyā-
 am toyā kātā amākam toumāyā parābartam āha
 ara adam patipadam akunavam adamsim gādanā
 avāstāyam yadā paruvamciy avadā adam akun-
 sam āyadana toyā Baumāta haya maguš viyāna
 adam niyādrarayam kārāhyā abitaris gaidānā
 mōniyomā vidrišā tayādiš Baumāta haya maguš
 adinā adam kām gōdava avāstāyam Pārsomā
 Mādonā utā aniyā dāhyāra yadā paruvamciy
 avadā adam toyā parābartam patijābaram vāsā
 Auramardāka ina adam akunavam adam hamat-
 šaiy gātā vīdam toyām amākam gādava avāstā-
 yam yadā paruvamciy avadā adam hamatšaiy
 vāsā Auramardāka yadā Baumāta haya maguš vi-
 dam toyām amākam niy parābata. Vāty Dānyā-
 vauš xāyādiya ina toyā adam akunavam posā-
 va yadā xāyādiya abavam. Vāty Dānyavauš xā-
 yādiya yadā Baumātom toyām maguš avājanam pa-
 sōva I martiya Āvina nāma Upadarmāhyā puša
 kavv udapatātā. Ūvjaiy kārāhyā avadā avadā
 adam Ūvjaiy xāyādiya amiy pasāva Ūvjūā ka-
 midriyā abava abry avam Āvinam aiyāva ka

us xšāyadhya abava Ūvjay utē I martiya
 Bāeruviya Naditobaira nāma Hinairahyā puḍra
 hauv udapatatā Bābirauv kāram avadā aduvijya
 adam Nabuk^udračara aniy haya Nalunaitohyā
 puḍra pasāva kāra haya Bāeruviya karuva
 abiy avam Naditabairam ašiyava Bābiruḥ hami
 vriya abava xšāiram taya Bābirauv hauv agū-
 bāyatā. Vāty Dārayavauḥ xšāyadhya pasāva a-
 dam frāisayam Ūvjam hauv Ārina barta anaya-
 tā abiy mām adamšim avājanam. Vāty Dāra-
 yavauḥ xšāyadhya pasāva adam Bābirum aš-
 yavam abiy avam Naditabairam haya Nabuk^u
 dračara agaubatā kārakhyā Naditobairahyā Tig-
 rām adaraya avadā aištata utē abis nārijā
 āha pasāva adam. kāram mākauvā avaxanam
 aniyam ušabārim akunavam aniyahyā alam
 frārayam Auramādōmāiy upastām abava vānā
 Auramādōha Tigrām vijatarayānā avadā avam
 kāram tayam Naditabairahyā adam ajānam usiy
 Āvriyādiyahyā māhyā XXVI raučāriḥ šakata āha
 avadā hamaranam akumā. Vāty Dārayavauḥ xšā-
 yadhya pasāva adam Bābirum ašiyavam abiy ko-
 birum yodā nāiy upāyam Lākāna nāma vardanam
 anus Ūvrātuvā avadā hauv Naditabaira haya

(8) שטעט וויילן טון זיך שטארק און זיין זיך און זיין זיך
טעם און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך.

(9) זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
טון זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך.

(10) זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך.

(11) זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך.

(12) זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך
זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך.

(13) זיין זיך און זיין זיך. זיין זיך און זיין זיך

פשוט 31 דיו וואסוואר א וואונדער סעע דו א דאס
 פאנעט א פאפ פאפער א פאפער א פאפער א פאפער א פאפער
 פאפער א פאפער א פאפער א פאפער א פאפער א פאפער
 (15) פשוט א פשוט פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 סעע אקט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 (16) פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 דו פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 (17) פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט

(18) א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 (19) א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 (20) פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט

א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט

(1) פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 (2) פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 (3) פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 (4) פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט
 פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט א פשוט

מקורו [ ] וְשֵׁי כְּמִטָּה לַיָּם שְׂרָפָה .

(5) עֲשֵׂה קִרְוֵי שׁוּן שֶׁמִּנְעֵשׂ . אִסְרָה יִצְחָק וְיִשְׂרָאֵל .

(6) עֲשֵׂה וְיִשְׂרָאֵל . שׁוּן שֶׁמִּנְעֵשׂ וְיִשְׂרָאֵל וְיִשְׂרָאֵל וְיִשְׂרָאֵל .

וְיִשְׂרָאֵל שְׂרָפָה וְיִשְׂרָאֵל עֲשֵׂה לַיָּם שְׂרָפָה .

(7) עֲשֵׂה וְיִשְׂרָאֵל [ ] שׁוּן עֲשֵׂה . שׁוּן עֲשֵׂה . עֲשֵׂה וְיִשְׂרָאֵל .

שְׂרָפָה עֲשֵׂה עֲשֵׂה וְיִשְׂרָאֵל עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

(8) שׁוּן עֲשֵׂה וְיִשְׂרָאֵל עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

(9) עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה [ ] עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

(10) עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

(11) עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה [ ] עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

(12) עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

(13) עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

[ ] עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

עֲשֵׂה עֲשֵׂה עֲשֵׂה .

از شاهنامه

آغاز کتاب

بنام خطونه جان و خود	کزین برتر اندیش برنگرد
خطونه نام و خطونه جای	خطونه روزی و دهنای
خطونه کیهان و گردان سپهر	فروزنده ماه و نایب و مهر
ز نام و نشان و گمان برترست	نگارنده بر شده پیکرست
به بیندگانه آفریننده را	نبینی مرجان در بیننده را
نیاید بدو نیز اندیش راه	که او برتر از نام از جایگاه
سخن هر چه زین گویان بگذرد	نیاید بدو راه جان و خود
خودگر سخن برگزیند همی	همان را گزیند که بیند همی
ستوده نداند کسی او را چو هست	میان بندگی را بیایست بست
خورا و جان را همی سجد او	در اندیشه سخته کی گنجد او
همین آتش و راه و جان و روان	ستود آفریننده را کی توان
به هستیش باید که خستوشوی	ز گفتار بیکار یکسو شوی
پرستنده باشی و جوینده راه	بزرگی بفرمانش کردی نگاه
لایان بود هر که دانا بود	ز دانش دل پیر بزا بود
لا ایں پوده برتر سخن گاه نیست	ز هستی مردانیش را راه نیست

گفتار اندر ستایش خود

کنون ای فرومنه ارج خود	بدین جایگه گفتن اندر خود
بگو تا چه دلوی بیار از خود	که گوش نیوشنده زو بر خود
خود بهتر از هر چه لایوت داد	ستایشی خود را به از راه داد
خود وهمای و خود دلکشای	خود دست گیرد بهر دو سرای
ازو شادمانی ازو بیت نمست	ازو بیت فروزی ازو بیت کمست

خود تیرود و مرد روشن روان
 چه گفت آن نمونه مرد خود
 کسی کو خرد را ندارد ز پیش
 هشیوار دیوانه خواند و را
 از روی بهر دوسرای ارجمند
 خود چشم جانست چون بگری
 تخت آفرینش خود را شناس
 سه پاس تو چشم است و گوش و زبان
 خود را و جان را که یازد ستود
 حکیمان چون کس نیت گفتن چه سود
 توئی کرده کردگار جهان
 همیشه خود را تو دستور دار
 بگفتار دانندگان راه جوی
 ز هر دانشی چون سخن بشنوی
 چو دیدار ای بی بشاخ سخن

نیاشد هم شلامن یک زمان
 که دانا ز گفتار او بر خود
 دلش گردد از کرده خویش ریش
 همان خویش بیگانه دانه و را
 گسته خود پای دارد بیند
 تو بی چشم شامان جهان نسبی
 نگویان جانست آن سه پاس
 گزین سه رسد نیک و بد بی گمان
 و گر من تسلیم که یازد شنود
 ازین پس بگو کافرینش چه بود
 شناسی همی آشکار و نهان
 بدو جانست از ناسرا دور دار
 بگیتی پیوی و به هر کس بگوی
 از آموختن یک زمان نعنوی
 بدانی که دانش نیاید بین

گفتار اندر غلام آوردن
 سخن گفته شد گفتن هم نماند
 سخن هر چه گویم چه گفته اند
 اگر بر درخت بروند جای
 کسی کو شد زیر نخل بلند
 توانم مگر پایگه ساختن
 گزین نامه نامد شهریار
 تو این را دروغ و نماند معان

شاهنامه

من از گفته عوام یکی با تو راند
 بر باغ دانش همه رفته اند
 نیامد که از بر دشمن نیت رای
 همان سایه زو باز دارد گزیند
 بر شاخ آن سر سایه فلک
 بگیتی به نام یکی یوگار
 به یک سکه درش در زمانه معان

دگر بر و ریز و معنی بود
 فراوان بدو اندرون داستان
 ازو بهره برده هر بخردی
 دلبر و بزرگ و خردمند و راد
 گذشته سخنها همه باز جست
 بیازد کین نامه را گرد کرد
 وزان نامداران فرخ گوان
 که ایرون با خوار گذاشته
 بر ایشان همه روز کنه آوری
 سخنها شاهان و گشت جهان
 یکی نامور نامه انگند بین
 برو آفرین از کبان و مهران

ازو چه اندر خورد با فرد
 یکی نامه بود از گم باستان
 پرکنده در دست هر موبدی
 یکی پهلوای بود دهقان خرد
 پژوهنده روزگار نخست
 زمر کشورای موبدی سالخورد
 پیرسیدشان از نژاد کیان
 که گیتی به آغاز چون داشتند
 چه گونه سر آمد به نیک اختی
 بگفتند پیشش یکایک مهران
 چو بشنید از ایشان سپیده سخن
 چنان یادگاری شد اندر جهان

داستان دقیق شاعر

همی تواند خواننده بر هر کسی
 همه بخردان نیز و هم راستان
 سخن گفتن خوب و روشن روان
 ازو شادمان شد دل ازبهن
 ابا به همیشه به پیکار بود
 به سر بر نهادش یکی تیو ترگ
 نبود از جهان دلش یک روز شاد
 بدست یکی بنده برگشته شد
 چنان بخت بیدار او خفته ماند
 بیقرار در حشر جاه و را

چو از دفتر این داستانها بسی
 جهان دل نهاده بدین داستان
 جوانی بیامد کشاده زبان
 بنظم آورد این نامه را گفت من
 جوانیش را خوی به یار بود
 برو تافتی کرد ناگاه مرگ
 بدین خوی به جان شیرین براد
 یکایک ازو بخت برگشته شد
 برنت او و این نامه ناگفته ماند
 خدایا بختها گناه و را

گفتار در بنیاد نهادن کتاب

دل روشن من چو برگشت از روی
 که این نامه را دست پیش آورم
 بر سیمم از هر کسی بی شمار
 مگر خود درنگ نباشد بسی
 و دیگر که گنم وفادار نیست
 زمانه سراسر بر لزجک بود
 بر این گونه یک چند بگذاشتم
 ندیدم کسی کشی سزارار بود
 ز نیکو سخن به چه اندر جان
 اگر به نبودی سخن از خدای
 به شهرم یکی مهران دوست بود
 مرا گفت خوب آمد این رای تو
 نبشسته من این نامه پهلوی
 گشاده زبان و جوانیت حمت
 تو این نامه ضروران باز گوی
 چو آورد این نامه نزدیک من

سوی تخت شاه جان کرد روی
 ز دفتر به گفتار خویش آورم
 بتربیم از گردش روزگار
 بیاید سپون به دیگر کسی
 همان رفیقا کسی خریدار نیست
 به جویندگان بر جهان تنگ بود
 سخن را نهفته می داشتم
 به گفتار این مر مرا یار بود
 برو آئین از کهان و مهان
 نمی کی بوی نزد ما رهنمای
 تو گفتی که با من بیک پوست بود
 به نیکی گزاید می پای تو
 به پیشی تو آمم مگر نغفوی
 سخن گفتن پهلوانیت حمت
 بهین جوی نزد میان آبروی
 برافروخت این جان تاریک من

اندر ستایش ابو منصور

بنامه

ببین نامه چون دست کردم دراز
 جوان بود از گوهر پهلوان
 خدایه رای و خداوند شرم
 مرا گفت کر من چه باید می
 یکی متهی بود گردن نراز
 خردمند و بیمار و روشن روان
 سخن گفتن خوب و آوای نرم
 که بانگت سخن بر گزاید می

بکوشم نیازت نیام به کس
 که از باد نایه بمن بر نیب
 از نیک دل نامدار ارجمند
 بزرگی بدر یافته زیب و فر
 جواهر بود و وفادار بود
 چو لزل بلا سر و سوس از چمن
 بدست نهنگان مردم کشان
 دریغ آن کنی بزر و بالی شاه
 روان لرز لرزان بگزار بید
 ز کزنی روان سوس داد آورم
 گرت گفته آید به شاهان سپار
 روانم بدین شاد و پدرانم شد
 بنام شهنشاہ گردن فزاز
 جان دار پیروز و بیزار بخت

به چیزی که باشد مرا دسترس
 همی داشتم چون یکی تازه سیب
 بکیوان رسیدم ز خاک نزنه
 بچشمش جهان خاک دم سیم زرز
 سراسر جهان پیش او خوار بود
 چنان نامور گم شد از انجمن
 نه زو زنده بینم نه مرده نشان
 دریغ آن کمر بند و آن گردگاه
 گرفتار زو دل شده ناامید
 یکی پند آن شاه یاد آورم
 مرا گفت کبھی نامه شهریار
 دل من بگفتار او راد شد
 بدین نامه من دست کردم دراز
 خداوند تاج و خداوند تخت

Раҳим Халлимович Долихудиёв
Леонард Георгиевич Герценберг

ИСТОРИЯ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА
/ на таджикском языке /

Муҳаррир А. Ломиров
Муҳаррири бадеи Г. Шукуров
Муҳаррири техники. Т. Любичкая
ИБ № 688

Ба матбаа 13. 0788 супурда шуд. Ба чопаш 13.07.88 ҷамъо шуд.
Формати 60x90 1/16. Қоғаз типографӣ № 1. Гарнитурани алабий.
Чопи барҷаста. Ҷузъи чопии ҷартия 12,5. Ҷузъи нақриб ҳисоби 8,417.
Адади нашр 4000 нусха. Сумориш 2162. Нарҳаш 45 тин.

Нақрибти "Маориф"-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба
корҳои нақриб, полиграфия ва савдон китоб. 734063.
Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Матбааи № 1 Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои
нақриб, полиграфия ва савдон китоб.
734025. Душанбе, хаббони Ленин, 37.

